

KÜLTÜR BAKANLIĞI
Kültür Eserleri:6

YAZAN : W. RADLOF
ÇEVİREN: Prof. Dr. AHMET TEMİR

SİBİRYA'DAN

(SEÇMELER)

KÜLTÜR BAKANLIĞI
Kültür Eserleri: 6

“SİBİRYA’DAN” SEÇMELER

W. RADLOF

Çeviren:
Prof. Dr. Ahmet TEMİR

BİRİNCİ BASIŞ

DEVLET KİTAPLARI

MİLLÎ EĞİTİM BASİMEVİ — İSTANBUL 1976

Kültür Bakanlığının 17/VI/1975 tarih ve 979 sayılı kararıyle birinci defa olarak 10.000 adet basılmış, bu defa 26/XI/1975 tarih ve 1752 sayılı kararıyle 20.000 adet ilâve edilerek 30.000 adete çıkarılmıştır.

1969'da yayınlanmasına başlanıp kısa zaman içerisinde 66 sayısı çıkarılan "1000 Temel Eser" serisine, kaldığı yerden aynı hız ve inançla yeniden başlıyoruz. Devlet eliyle tek "millî kültür serisi"ni teşkil eden "1000 Temel Eser" in, her köyde kurulacak bir kitaplığı meydana getirmesi esas alınmıştır. "1000 Temel Eser", çok kısa bir süre aydın çevrelerimizin fikrî ihtiyacını karşılamış, hemen her sayısı yayınından sonra tükenmiş, birçok sayısının yeniden basılmasına zaruret hâsıl olmuştur.

Bakanlığımız, bugünkü, fikir ve inanç buhranını yaratma gayretleri karşısında, millî ve fikrî ihtiyaçlarımızı cevap teşkil etmek üzere, "Millî Kültür Yayınları" işini, millî birlik ve yükselişimizin hayatî temel dâvâsı olarak daha ihatalı surette ele almağa karar vermiştir.

Çok zengin ve çok yönlü olan millî kültür ve sanatımızın geçmişini ve hâlini işleyip yaymak ve geleceğini hazırlamak; Türk halkını, Türk gençliğini, Türk çocuklarını her türlü bozguncu cereyanlardan, çeşitli zararlı yayınların tesirinden kurtarmak ve korumak üzere, her kitle ve seviyeye hitap eden değişik kitap serileri ve muhtelif dergiler yayınlanacaktır. Bu ciddi yayınlar, millî kültürümüzün ve aynı zamanda objektif ilmin mahsulü olan bilgileri ve fikirleri milletimize sunacak, umumî efkârımızın konular ve meseleler üzerinde kendi hüküm ve kanaatını hâsıl etmesine ve doğru yolu seçmesine yardımcı olacaklardır.

Medeniyet, çağımızın teknik icad ve gelişmeleri ve sür'atli yayılma imkânları muvacehesinde büsbütün beynelmilel bir mahiyet kazanırken, kültürler milletlere

hâs karakterlerini muhafaza etmektedirler ve daima edeceklerdir. Çünkü kültürler, milletlere şahsiyetlerini veren, onların benliğini yapan, diğer milletler arasındaki yerlerini tayin eden maddî ve manevî varlık ve değerlerin bütünü, muhassası, özüdürler.

Millî kültürler ve milletlere has değerler bir milletin tarihi boyunca yavaş yavaş teşekkül ederler ve zaman içerisinde onları diğer milletlerden ayıran hususiyetler olarak belirir ve şuur halinde gelişirler. Edebiyatta, fikir hayatında, san'atın her dalında, folklorda, velhasıl millî kültürün her alanında bu böyledir.

Milletimizin derin bir mazisi ve bu geçmişe dayanan kökü ve çok zengin bir kültürü vardır. Hedefimiz, bütün imkânlarımız ve gücümüzle bu kültür unsurlarını her yönden araştıran, inceleyen, işleyen eserleri aziz milletimizin istifadesine sunmak, vatandaşlarımızı, güven ve iftiharla okuyacakları bir millî kültür kitaplığına sahip kılmaktır.

Rıfkı DANIŞMAN

Kültür Bakanı

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Önsöz	VII
I. <i>Batı Sibirya ve onun güney sınır ülkelerine coğrafi ve istatistik bir bakış</i>	1
II. <i>Altay ve doğu Kırgız bozkırlarına ait seyahat notları</i>	40
III. <i>Batı Sibirya'nın doğusundaki gayri müslim Türk boyları</i>	165
IV. <i>Türk bozkır göçebeleri</i>	182
V. <i>Şamanlık</i>	212
VI. <i>İli vadisi</i>	304
VII. <i>Orta Zerafşan vadisi</i>	359

Ö N S Ö Z

“Sibirya’dan Seçmeler” başlığı altında sunulan bu eser, meşhur türkologlardan Wilhelm Radloff’un (1837-1918), ilk olarak 1884’te, ikinci defa 1893’de iki cild halinde yayınlanmış olan “Aus Sibirien” adlı eserinin Almanca aslından tarafımdan dilimize çevrilerek 1954 (I*), 1956 (I**), 1956 (II*), 1957 (II**) lerde Millî Eğitim Bakanlığı Tercüme Bürosu tarafından “Bilim Eserleri Serisi” içinde 4 kitap halinde yayınlanmış olan “Sibirya’dan” adlı eserden seçilmiş bazı bölümleri içine almaktadır.

Tarafımdan hazırlanarak “Sibirya’dan I*” in başına konmuş olan “Friedrich Wilhelm Radloff’un hayatı ve eserleri” adlı giriş, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından ayrı bir broşür halinde genişletilerek tekrar yayınlanacağından, burada Radloff’un hayatı ve eserleri üzerine tafsillâta girişmeden, özet olarak ancak şu hususların belirtilmesiyle yetineceğim:

Radloff’a kadar Türk Dili ve umumiyetle Türklükle ilgili araştırmalar, ancak o zamana kadar bilinen mahdud sayıda eserlere dayanılarak yürütüldüğünden, Türk Dili, Tarihi ve sanatı hakkındaki fikirlerin çoğu nazariyat çerçevesini aşamamakta idi. Orhon yazıtları henüz okunamamış, Şarkî Türkistandaki zengin Uygur dili ve kültürü malzemesi ortaya çıkarılarak incelenememiş, Kaşgarlı Mahmud’un *Divan-ı Lûgat-it-Türk*’ü bile henüz bulunamamıştı. Bundan başka, bilginler, XIX. yüzyılda Türk Dünyasının umumi durumu, boyların lehçe özellikleri, sayıları, dağılımları vb. hakkında açık bilgiye sahip değildiler, bu bakımlardan da yerinde ve toplu araştırma ve derlemeler yapılamamıştı. Yerinde araştırma yapan Finlandiyalı M. A. Castrén (1813-1852, Sibirya), Macar H. Vambéry

VIII

(1832 - 1913, Anadolu, İran, Türkistan) vb. gibi bazı büyük seyyah - türkologlar ortaya çıkmakla beraber, bunların araştırmaları mevzii kalmıştır. İşte bütün bu noksanlıklar içinde Wilhelm Radloff, topyekûn "Türkoloji" alanında devir açan bir dev şahsiyet olarak sivrilmektedir.

W. Radloff'un hayat hikâyesi, kronolojik olarak şöyle özetlenebilir: 17 (eski takvime göre 5) Ocak 1837'de Berlin'de doğmuş, ilk, orta ve lise tahsilini aynı şehirde, Üniversite tahsilini Berlin ve Halle'de yapmış, doktora imtihanının da Jena'da vermiştir (20.V.1858). Aynı yıl, c zaman için meçhul bir diyar olan Sibiryâ ve Türkistan'da yaşayan milletleri ve kültürlerini araştırmak, bu maksatla tertiplenen seyahatlara katılmak maksadiyle Petersburg'a gitmiş ve Rus hizmetine girerek Sibiryanın Barnaul şehrindeki madencilik yüksek mektebine Almanca ve Lâtince öğretmeni olarak tayin edilmiştir (14.V.1859).

W. Radloff, Sibiryâ'da 1859'dan 1871'e kadar 12 yıl kaldı ve bu müddet içinde hususî tahsisattan faydalanarak, yaz aylarında türlü Türk boy ve ülkelerine seyahatlar tertip etti. 1860 - 63 yıllarında Altaylı, Soyon, Kazak - Kırgız, İli ve Abakan Türklerini ziyaret ederek onların dilleri üzerine ve bundan başka Rus - Moğol ticareti üzerine de malzeme topladı. 1865, 66 ve 67 yıllarında yine Altaylılarla Batı Sibiryâ'da bulundu. Bu sırada Türkistan'ın Ruslar tarafından zaptı da ilerlemiş olduğundan oradaki kabileleri de ziyaret edebildi: 1868'de Yedisu mıntıkasına ve Semerkand'a, 1869'da İli vadisine gitti. 1870 yazında yaptığı gezi, yine Altaylara ve Kobdo'ya kadar olmak üzere Çin elindeki ülkelere tahsis edilmişti.

W. Radloff 1871 başlarında Sibiryâ'dan ayrıldı ve müslüman mektepleri müfettişliği vazifesi ile 1883'e kadar 11 yıl Kazan'da bulundu.

1881'de Berlin'de toplanan Şarkiyatçılar Kongresi'ne katıldıktan sonra W. Radloff 1883'te Kazan'daki vazifesinden ayrıldı ve 47 yaşında iken 25 yıllık ilmi çalışması göz önünde tutularak Petersburg İlimler Akademisi'ne üye seçildi ve oraya gidip yerleşti. Aynı yıl Kutadgu Bilig'in nüs-

halarını incelemek üzere Viyana'ya, 1886'da Kırım'a, 1887'de batı Karay'ları bölgesine, 1891'de Petersburg Akademisi tarafından Orhon bölgesine gönderilen heyetin başında Moğolistan'a, 1898'de ikinci bir heyetle Turfan'a ve 1907'de etnografya müzelerini tetkik amacıyla batı Avrupa'ya gitti.

Radloff Üniversitede hiç hocalık etmemiş, 1883'ten ölümüne kadar Petersburg İlimler Akademisi üyesi sıfatıyla kendisini ilmi çalışmalara hasretmek ve yıllardan beri toplamış olduğu malzemeyi değerlendirmek imkânını bulmuştur. Onun makale ve kitap şeklinde 200'ü aşan eserlerinin 20'si Sibirya'da iken, 15 kadarı Kazan'da bulunduğu zaman, diğerleri ise Petersburg'da Akademi üyeliği sırasında yayınlanmıştır.

Radloff'un Türkoloji sahasındaki esas hizmetini, Türk dillerinin türlü devrine ait dil malzemesini toplama ve yayınlaması teşkil eder. O, bu sahada Avrupa metotlarını kullanmak ve şaşılacak derecede bir gayret ve çalışkanlık göstermek suretiyle hakiki bir önder olmuştur. Fakat Türk dilleri üzerindeki çalışmalar ilerledikçe, Türkolojinin muazzam genişliği de daha ziyade ortaya çıkıyordu. Bu suretle Türklüğü kültür tarihi ve edebiyatı bakımından araştıran geniş anlamdaki "Türkoloji" yanında yavaş yavaş onun, "Türk dili bilgisi" (*Türkische Sprachwissenschaft*) adı altında yalnız dil (lingüistik) meseleleriyle uğraşan ayrı bir dalı meydana geldi.

Türkolojinin hemen hemen her cephesiyle uğraşan Radloff, Türk dil bilgisi üzerindeki çalışmasını derinleştirmek için artık vakit de bulamıyordu.

Bu yolda dakik bir çalışma sistemi Batı Avrupa'da Danimarkalı Vilhelm Thomsen ve Alman Willi Bang-Kaup'un iştirakiyle kurulabildi. Eski Türk yazıtlarının alfabesini çözen V. Thomsen "*Déchiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de l'Énissé*", 1894 adlı broşüründen sonra da eski Türkçe ile geniş mikyasta uğraşarak "*Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées par....*" MSFO'yu V, 1894-96 unvanı altında Orhon yazılarının tam metniyle

tercümesini ve "Turcica" (1916) adlı hususî bir eser daha neşretti. Thomsen bu eserlerinde sık sık Radloff'un fikirlerine de temas etmiş ve düzeltmiştir.

Türk dili bilgisinin ilerlemesinde büyük hizmeti görülen W. Bang, gerek eski Türkçe, gerek orta zaman Türkçesi ve gerek modern lehçeler üzerinde de çalışmış ve Türk dili hayatından aldığı türlü konular üzerinde birçok etütler yazmıştır. Dikkatli ve dakik çalışmasıyle, Radloff'un eserlerinde birçok hataların mevcut olduğunu da ortaya koymuştur.

Radloff'un eserleri ne kadar hatalı ve noksan olursa olsun şurası da bir hakikattir ki, onun başarıları Türklüğü araştırma tarihinde "Radloff devri" diyebileceğimiz başlıbaşına bir devir teşkil eder. Türkoloji, bir ilim olarak bugünkü ilerlemesini, her şeyden evvel onun tarafından toplanan zengin dil malzemesine borçludur.

Radloff'un eserlerinden bazalarına bugün "eskimiş" nazariyle bakılabilirse de, Türkoloji alanında bugün de temel olarak mütalâa edilen iki dev eser bırakmıştır ki, bunlardan biri, "*Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme*" (Türk Halk edebiyatı örnekleri) başlığını taşıyan 13 cildlik büyük seri, diğeri de eski orta ve yeni lehçelerden ve o zamana kadar neşredilmiş bütün Türkçe sözlük ve büyük eserlerden derlenmiş sözleri içine alan 4 cildlik "*Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*" (Türk lehçeleri sözlüğü denemesi) başlığını taşıyan büyük sözlüktür. Türk lehçeleri üzerine Radloff'tan sonra artık geniş çapta araştırmalar ve derlemeler yapılmış ve yapılmaktadır. Fakat onun sözlüğü (bazı hata ve noksanlarına rağmen), bütün Türk şivelerini içine alan bir eser olarak bugün dahi kıymetini muhafaza etmektedir.

Bu kısa önsözde Radloff'un bütün eserlerini tanıtmak mümkün olamayacağından, onun ancak seyahatname cinsinden en büyük eseri olan *Aus Sibirien* ("Sibirya'dan") üzerine bir kaç cümle eklemekle yetineceğiz. Bu eser, onun, 1859'dan 1871'e kadar Sibirya'nın Barnaul şehrinde ikamet ettiği esnasında yaz aylarında Sibirya, Moğolistan, Doğu

ve Batı Türkistan'a yapmış olduğu seyahatlarının bir hi-kâyesidir. Dil, tarih, coğrafya, etnografya vb. gibi mevzulara ait bir çok malzemeyi de içine alan bu kitabını Radloff, 1872-1883 arasında Almanca olarak Kazan'da bulunduğu yıllarda hazırlamış ve ancak, Akademi üyesi olarak Petersburg'da yerleştikten sonra, 1884'te 2 cild halinde Leipzig'de bastırabilmiştir (ikinci basılışı: 1893).

Bu eserin "Sibirya'dan" adı altında neşredilen Türkçe tercümesi, aslına sadık kalınarak kısaltılmadan yayınlanmış, önümüzdeki "Seçmeler" ise, eserin memleketimiz okuyucularını yakından ilgilendireceğini tahmin ettiğimiz aynen veya kısaltılarak alınan şu bölümlerinden meydana getirilmiştir:

I. *Batı Sibirya ve onun güney sınır ülkelerine coğrafi istatistik bir bakış* (Sibirya'dan I*, s. 3-31'den aynen),

II. *Altay ve doğu Kırgız bozkırlarına ait seyahat notları* (Sib. I*, s. 32-122'den aynen),

III. *Batı Sibirya'nın doğusundaki gayri müslim Türk boyları* (Sib. I**, IV. Bölüm, s. 268-330'dan kısaltılarak),

IV. *Türk bozkır göçebeleri* (Sib. I**, V. Bölüm, s. 418-546'dan kısaltılarak),

V. *Şamanlık* (Sib. II*, VI. Bölüm, s. 3-75'ten aynen),

VI. *İli vadisi* (Sib. II**, IX. Bölüm, s. 301-382'den kısaltılarak),

VII. *Orta Zerafşan vadisi* (Sib. II**, I. Bölüm, s. 435-496'dan kısaltılarak).

AHMET TEMİR

Bibliyografik not :

Bu eserin aslı Almanca olup, metni değiştirilmeden iki defa yayınlanmıştır, ancak kapak adlarında biraz fark vardır:

Birinci baskısı:

Aus Sibirien. Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten von Dr. Wilhelm Radloff. Erster Band mit farbigem Titelbilde und 15 Illustrationstafeln, Leipzig, T. O. Weigel, 1884, VI+536 S. ; andrerer Band mit einer Karte und 16 Illustrationstafeln, IV+488 S. 8°.

İkinci baskısı:

Aus Sibirien. Lose Blätter aus meinem Tagebuche, von Dr. Wilhelm Radloff. Erster Band mit farbigem Titelbilde und 15 Illustrationstafeln. Zweite Ausgabe. Leipzig, T. O. Weigel Nachfolger, 1893, VI+536 S. ; anderer Band mit einer Karte und 16 Illustrationstafeln, IV+488 S. 8°.

Radloff bu eserini Petersburg'da saray nedimesi Fräulein Editha von Rahden'e ithaf etmiştir.

Türkçe tercümesi :

W. Radloff, *Sibirya'dan* (Aus Sibirien). Çeviren: Dr. Ahmet Temir. Bilim eserleri serisi, Rus bilim eserleri serisi: 3. Mf. V. İstanbul, Maarif Basımevi.

I* : 1954, LXX+258 s. Önsöz: s. V.; Giriş s. VII-LXX; metin: 258 s. Radloff'un resmi ve 4 levha.

XIII

- I**:** 1956, 259-631 s. Metin: s. 259-546; indeks: s. 547-621; bibliyografya: s. 622-624; ölçüler, düzeltmeler, içindekiler: s. 625-631. 12 resim ve 1 harita.
- II* :** 1956, X+299 s. Önsöz: s. V-X; metin: 299 s.; Radloff'un resmi ve 13 levha.
- II**:** 1957, 300-555 s. Metin: s. 300-507; indeks: s. 508-547; bibliyografya: s. 548-550; ölçüler, içindekiler, düzeltmeler: s. 551-555. 3 levha ve 1 harita.

SİBİRYA'DAN SEÇMELER

BATI SİBİRYA VE ONUN GÜNEY SINIR ÜLKELERİNE COĞRAFI VE İSTATİSTİK BİR BAKIŞ

Ob ve İrtiş nehir sistemlerinin tasviri. — Yenisey membaındaki ülkeler. — Batı Moğolistan göller havzası. — Ob membaındaki ülkeler ve Altay dağı silsilesi. — Tom membaındaki ülkeler ve Kuznetsk Alatau'ı. — İrtiş membaındaki ülkeler. — Nor-Zaysan havzası. — Tarbagatay. — Balkaş havzası ve başlıca nehirleri. — Alatau ve Tiyanşan dağı silsilesi. — Issık Köl ve Doğu bozkırı. — Nüfus istatistiği ve verimliliği üzerine bilgilerle Semenov'un görüşü ve Sibirya ülkelerinin hususiyeti.

Ural dağlarının sırtlarını aşan bir yolcu, Avrupa ve Asya Rusya'sını birbirinden ayıran sınır direklerini geçer geçmez Büyük Kuzey Asya düzlüğüne iner. Burası Ural-Hazar çukur sahasının uzun bir devamı gibidir, ve eskiden onlarla birlikte, muazzam kuzey denizinin zeminini teşkil ediyordu. Kuzeye uzanan üç haşmetli kolu ile Kuzey Buz Denizi'ne dökülen, suyunun bolluğu ve yayılışı bakımından eski

ve yeni dünyanın en büyük nehirleri yanında yer almağa lâyık olan Ob nehri sisteminin meydana getirdiği çukur saha, bu büyük ovanın en büyük kısmı olan batı parçasını teşkil etmektedir. Bu saha, daha doğuda Yenisey nehrinin meydana getirdiği çukur sahaya ulaşır, fakat bunun suyu Ob'a göre daha bolsa da, ancak aşağı mecrasında ovaya vardığından, yayılış hacmi bakımından ondan geride kalır. Kuzey Asya'nın bu iki büyük nehri, doğu Asya yaylasının kuzey batı kısmından, veya daha ziyade onun, kuzey kenarındaki dağlarından, Ritter'in zikrettiği gibi büyük Altay dağ silsilesinden çıkarlar.

Şimdi, önce dikkatimizi Yenisey membaı mntakasına ve nehrin yukarı mecrasına yöneltirsek, bu kudretli nehrin Soyon dağlarının güney yamaçlarından çıktığını görürüz. Daha Soyon dağı doruklar çizgisinin güneyinde iken iki esas nehir Yenisey'i meydana getirmek üzere birleşirler ki, bunlardan biri Çinli'lerin eskiden beri Ta-Kimu dedikleri Ulu-Kem (Büyük Kem) ve diğeri de Kemçik (Küçük Kem) dir. Ulu Kem, Kosogol gölünün batısından, 51° kuzey enlemi ve 69° doğu boylamında (Pulkova'da) çıkar ve esas istikameti olan batıya doğru akarken, birçok küçük kollardan başka 63° ve 64° doğu boylamında kuzeyden gelen Bey-Kem nehrini de alır. 61° ve 62° doğu boylamında Kemçik ile birleştikten sonra, Soyon dağları arasında kuzeye doğru yol alır. Ulu Kem vadisinin güneyinde, 50° ve 51° kuzey enlemi arasında, hemen hemen Kemçik'in membına kadar varan Tangnu-Ola dağı uzanır. Kemçik nehri, takriben 59½° doğu boylamında Culu Köl'ün kuzeyinde, yani Tangnu-Ola'nın, Soyon dağının güney

uzantıları ve Saylu-Kem ile birleştiği yerden çıkar. Burası, 10360 fut kadar yüksekliği olan Çapçın-Dava'dan uzak değildir. Yenisey kuzeye uzanırken, yukarı çıkırında Soyon dağlarından dört nehir alır: sağdan Ut, Us, Oy ve Tuba, soldan ise önemlice olan bir tek Abakan nehrini alır ki, bu sonuncusu Tuba mansabının 12 verst güneyinde, Minusinsk şehri yakınında Yenisey'e dökülür. Abakan, aşağı yukarı 52° kuzey enlemi ve $57\frac{1}{2}^{\circ}$ doğu boylamı arasında, Soyon dağlarının batı kısmından çıkar. Soyon dağları burada Abakanskiya Belki (Karlı Abakan dağları), Karlı Kan (Karlı Han) ve Çukçut gibi birkaç sırta ayrılmıştır. Abakan'ın sağdan gelen kollarından Yanı ile Çagan'ı ve soldan gelenlerden de Taştıp'ı zikretmek isterim ki, bunlar hepsi de dağda iken Abakan'a dökülürler. Taştıp'ın kuzeyinde oldukça geniş Abakan bozkırı açılır; Abakan nehri burada soldan Seya, Askıs nehirlerini ve başka birçok önemsiz kollar alır. Abakan ve Tuba ile birleştikten sonra Yenisey, artık önemli bir şekilde genişlemiştir, bununla beraber, birçok adalar serpili olduğu için kuş bakışıyle doğru bir fikir edinmek mümkün değildir. Yenisey, Krasnoyarsk'a kadar yönetini değiştirmeyip, çok yerde yüksek ve kayalık sahilleri arasında daima esas yöneti olan kuzeye doğru akar.

Yenisey membanın, yani Tangnu-Ola'nın güneyinde, 47° doğu boylamına kadar, bir havza teşkil eden batı Moğolistan göller yaylası uzanır; burası doğudan Hangay ve güneyden büyük Altay sırtlarıyla çevrilmiştir. Bu havzanın en önemli gölleri: doğudan akan Tes nehri ile Upsa gölü, yine doğudan akan Dsaphın nehriyle Kirgis-Nor (gölü) ve

batıdan akan Kobdo ve Buyantu nehirleriyle Kara-Usu gölü olup, bu sonuncusu Çong-Arık vasıtasıyla Durga-Nor (gölüne) bağlanmıştır. Bu yaylanın güneyinde olan Altay silsilesi, 49° kuzey enlemiyle aşağı yukarı 57° doğu boylamından 45° kuzey enlemi ve 68° doğu boylamına kadar baş yöneti olan güneye doğru uzanır ve esas sırtlarında 9000 kademe kadar yükselir. Bu büyük Altay sırtlarıyla kuzeyde onunla birleşen Saylu Kem ve Karlı Abakan dağları, Ob ve Yenisey nehri yatakları arasında muazzam bir su bölümü teşkil ederler.

Şimdi, bu su bölümünün doğusunda kalan Ob'un memba bölgelerine bakalım. Bu bölge aşağıdaki gibi üç büyük kısımdan ibarettir: 1. Tom membaı (Ob'un en önemli sağ kolu), güneyde 52° kuzey enlemine kadar; 2. Ob membaı, aşağı yukarı 50° kuzey enlemine kadar; 3. İrtiş membaı, (Ob'un, su hacmi bakımından kendisini geçen sol kolu), aşağı yukarı 47° kuzey enlemine kadar. Bu nehir yatağının tasvirine Ob membaının orta kısmıyla başlayorum, çünkü bu dağlık bölge Altay Alplerinin orta yerini teşkil eder. Altay Alpleri, çoğu kuzey-batı istikametinde uzanan karmakarışık dağ sedlerinden müteşekkildir; bunları aşağıda akar su çığırlarına göre tertiplemeye çalışacağım. Ob'un memba nehri iki tane olup, her ikisinin de adı Türkçedir: batıdakine Katın (Kadın) - genel olarak Katunya -, doğudakisine Pi (Bey) - genel olarak Biya - denir. Katunya, Altay Alplerinin en yüksek katı olan ve 50° kuzey enlemiyle $54-55^{\circ}$ doğu boylamı arasında uzanan karlı Katunya dağlarından (Katunskiya Belki), ve onun da, Blücher'e göre 11 000 kademlik en yüksek Be-

luha tepesinden çıkar. Onun anlattığına göre, güneyden bakılınca Beluha tepesinin ufki bir geçit sahasıyla birbirine bağlanmış iki muazzam Alpin zirveden ibaret olduğu görülür. Bu ve onun önündeki daha alçak dağ sırtı, onların etrafını çeviren tepelerin üzerinden yükselirler ve aşağıya kadar uzanan göz kamaştırıcı daimi karla parlarlar. Batıdakine nazaran daha alçak ve daha geniş olduğu anlaşılan doğudaki zirve, iki kayalık sırt halinde kuzey-doğuya uzanır. Batıdakisi ise daha fazla uzamadan batıya doğru dik bir şekilde alçalır ve diğerine nazaran daha fazla karla örtülüdür. Aradaki geçit sahasının her tarafı karla kaplanmış. Kuzeyden bakılınca Beluha'nın parlaklığı ve ihtişamı daha azdır. Buz sahalарının, veya daha doğrusu yukarda zikredilen kaya sırtının batısında, geniş bir kaya duvarıyla ikiye ayrılmış olarak Katunya cümudiyesi alçalmaktadır. Cümudiye buzunun üzeri ak olup deniz mavisi renginde buz çıkıntılariyle kaplanmış ve mezkûr kaya boyunca aşağıya doğru kubbemsi bir şekil almıştır. Enine meydana gelen çatlaklar cümudiyeyi parçalamakta ve bunlarda buzun güzel yeşilliği gözükmektedir; cümudiye masaları da eksik değildir. Cümudiyeyi ayıran kaya duvarından, ekseriyetle Talk - klorit şistleri parçalarından müteşekkil bir moren aşağıya doğru alçalmaktadır. Cümudiyenin alt kısmından Katunya nehri fışkırarak önce güney-batıya ve sonra da batıya doğru akar. Katunya membaının doğusunda, Beluha'nın güneyinden yine güneye doğru iki dağ sırtı uzanır. Bunlardan batıdakisi, Katunya dağlarını, 50°-54° doğu enlemi ve 50°-51° kuzey boyları arasında güney-batıdan kuzey-doğuya uza-

nan Holsun dağlariyle birleştirir. Doğudakisi ise Katunya dağlarını, güney-doğuya uzanan ve yine daimî kar sınırından daha yükseklerle çıkan Argıt Alp-lerine bağlar. Katunya dağlariyle Holsun'un kuzeyinde, bunlara paralel olarak batı Korgon Alpleri-nin iki kolu ve doğuda, daha yüksek olan karlı Te-rektin dağları uzanır. Yukarda zikrettiğim gibi Ka-tunya, Katunya dağlariyle Holsun arasında umumi-yetle batıya doğru akar, fakat sonra yavaş yavaş kuzeye dönerek hemen hemen yarım daire halinde Katunya Alplerinin batı kenarlarını dolaşır. En ku-zey noktasında, Korgon Alplerinden çıkarak batı-dan gelen Köksu (Göksu)'yu alır, bunun üzerine önce güney-doğuya ve sonra da doğruca doğuya yönelerek $46\frac{1}{2}^{\circ}$ doğu boylamına kadar Katunya dağ-larının kuzeyinden ve Terektin Alplerinin güneyin-den akar. Köksu mansabının doğusunda Katunya va-disi, takriben 20 verst uzunluk ve 8-10 verst geniş-liğinde bir düzlük meydana getirir; Uymon bozkırı adı verilen bu düzlük, Ledebour'un hesabına göre denizden 3144 kadem yüksekliğinde olup, üzerinde birçok muhacir rus köyleri kurulmuştur. Katunya, Terektin Alplerinin doğusunda kuzeye döner ve karlı Argıt dağlarından gelen Argıt nehrini alır. Buradan itibaren Katunya, $52\frac{1}{2}^{\circ}$ kuzey enlemine kadar isti-kametini değiştirmeden kuzey-kuzey-doğuya akar. Argıt mansabının aşağı yukarı 20 verst kadar geri-sinde Katunya, doğrudan gelen Çuya (Çüy) nehrini alır. Bu nehir, yarım daire şeklinde Argıt mansabın-dan kuzey-doğuya uzanan Saylu-Kem sırtının gü-ney-doğu kısmından çıkar. Argıt ile Çuya arasında, Katunya'dan Saylu-Kem'e kadar Çuyskiya-Belki

uzanır, Çuya'nın kuzeyinde ise Katunya'dan Saylu-Kem'e kadar Salcar, Aygulak ve Kuray dağları sıralanırlar. Daha kuzeydeki dağlarda Katunya, büyükçe nehirlerden ancak soldan gelen ve Terektin Alplerinin kuzey-batı yamaçlarından çıkan Urusul'u alır. Urusul membainin ötesinde, 51° kuzey enleminde başlayarak kuzey-doğu yönünde bir sırt daha uzanır ki, bunun tepeleri de kısmen daimî kar sınırını aşar. Urusul'dan kuzeye doğru, Katunya boyunca ve Ob'a dökülen Pesçanaya, Ak - Anuy ve Çarış nehirleriyle Kamenka nehri arasında birçok intizam-sız dağlar sıralanmakta ise de, Karlı Çarış dağlarından başkası hiçbir yerde daimî kar sınırına kadar yükselemez. Katunya'nın doğusunda, Aygulak dağlarından kuzeye - Katunya'ya sağdan dökülen Mayma nehrinin mansabına kadra - Teles dağlarının dallı budaklı muhteşem katları uzanır. Mayma'nın kuzeyinde Katunya sağdan bir kol daha alır ki, tu da İşi'dir; sonra batıya dönerek güneyden gelen Kamenka'yı aldıktan sonra Biysk şehri yanında Biya ile birleşir. Yukarda işaret edildiği gibi, Katunya nehri bölgesindeki dağlar Altay Alplerinin merkezini teşkil ederler ki, ben bunlara ormanlı kayalık dağlar adını vermek isterdim. Ruslar bu dağ silsilesine Kamen' (taş) ve Altayh dağ Kalmık'ları da Tayga derler.

Ob'un kuzey tarafındaki kaynak nehri olan Biya (Pi), gözlere tırmanan kayalar arasında 57° doğu boylamından 52° kuzey enlemine kadar kuzeyden güneye yayılan 90 verst uzunluğundaki Teles gölünden çıkar. Teles gölü, güneyden gelerek kendisine dökülen Çolışman nehriyle önemli bir kol kazanmış

oluyor. Bu nehir, Kemçik membainin yakınlarındaki Çulu-Köl'den çıkarak kuzey-batıya doğru akar ve sol taraftan, Kuray dağlarının kuzeyindeki Saylu-Kem'den çıkan çok önemli Başkaus kolunu aldıktan sonra güneyden Teles gölüne dökülür. Başkaus ile Çolışman arasında, Saylu-Kem'den itibaren kuzey-doğu istikametinde önemli bir sırt uzanır ki, buna toptan Çolışman Alpleri diyebiliriz; Çolışman'ın kuzeyinde ise, Teles gölünün doğu sahiline kadar Soyon dağlarının güney kollariyle Abakan Alplerinin yüksek tepeleri sıralanırlar. Teles gölünden çıkarken bile çok önemli bir nehir olan Biya, sağdan ancak Abakan Alplerinin kuzey kenarlarından çıkan bir tek büyükçe nehir olan Lebed (Kuğu)'yu alır ve bununla birleşinceye kadar hemen hemen dosdoğru kuzeye akar. Teles gölünden çıktıktan sonra çok geçmeden, güneyden gelen Pspha ile batıdan gelen Kokça, Biya ile birleşirler. Bunların ikisi de Teles dağlarının kuzey yamaçlarından çıkar. Biya nehri, yukarı çıkırında birçok kıvrımlar yaparak batıya doğru akar ve Katunya ile birleşinceye kadar bu istikametini muhafaza eder. Bu birleşmeden sonra nehir Ob' (yani "her ikisi" demek midir?) ismini alır.

Ob, aşağı yukarı 53° doğu boylamına kadar batıya doğru akar. Burada kesin bir şekilde döner ve Barnaul şehrinin kuzeyinde sağdan Çumış nehrini alırken doğuya yapmış olduğu büyük bir kavis müstesna, Tom nehriyle birleşinceye kadar (57° doğu boylamı) bu istikametinde ısrar eder.

Biysk yakınlarında Ob, Altay'dan çıkarak güneyden gelen Pesçanaya ile Anuy nehirlerini ve Bar-

naul'un güneyinde de, Altay'ın kuzey-batı kısmından çıkan Aley nehrini alır. Barnaul'un kuzeyinde ise, Tom ile birleşinceye kadar gerek sol ve gerek sağ taraftan birçok kol alır. Bilhassa kuzeyde 52°-54° arasında uzanan Kulundin g llerinden çıkan nehirlerin getirdiği su pek boldur.

Tom nehrinin membaı Altay Alplerinin kuzey-doğu kısmına raslar ki, burası birçok sırtlardan müteşekkil ormanlık bir dağ olup Abakan dağlarının kuzey dallarını teşkil eder. Tom kendisi, 53° ve 54° kuzey enlemiyle 59° doğu boylamı arasında çıkarak Kuznetsk şehrine kadar düz bir şekilde batıya doğru akar. Güney taraftan, Teles gölünün kuzeyindeki karlı Abakan dağlarından çıkan Mras nehrini (Tatar'lar Pras derler) alır ki, bu da Kuznetsk'in aşağı yukarı 30 verst doğusunda Tom'a dökülür. Kuznetsk'in güneyinde, Lebed membaı yakınlarından çıkarak güneyden gelen Kondoma nehri akar: Tom, Kuznetsk'in kuzeyinde doğudan gelen yukarı, orta ve aşağı Ters nehirlerini aldıktan sonra, Ob ile birleşinceye kadar önemli kollar almaz ve esas istikameti olan kuzey-batıya doğru akar. Tom'un çıktığı ormanlık dağlı m ntakaya Ruşlar Kuznetskaya ve Tomskaya Tayga derler, yerlilerin burası için kullandıkları toplu bir isim yoktur. Bu dağın 56° kuzey enlemine ve doğuda da 60° doğu boylamına kadar uzanan kuzey-doğu kısmına Kuznetski-Alatau dahi denir. Tom'un kuzeyinde Ob'a dökülen  olm nehri- nin Ak-Y s ve Kara-Y s adlı iki önemli kaynak nehriyle  olm'ın en önemli sol kolu olan Kiya nehri buralardan çıkar.

Ob sisteminin güneydeki memba ülkeleri, İrtiş nehrinin çıktığı yerlerdir. İrtiş'i meydana getiren nehirlerin hepsi de büyük Altay sırtlarının güney yamaçlarından çıkar. Bunlardan en kuzey-doğuda bulunanı Ku-İrtiş (Boz İrtiş) olup, Kırgız'lar tarafından Ku-Ertis, Moğollarca da Ku-İrtsis tesmiye edilir. Bu nehir 47° kuzey enlemiyle 60° doğu boylamında çıkarak önce batıya doğru akar; $59\frac{1}{2}^{\circ}$ doğu boylamında Kara-İrtiş (Kara-Ertis, Hara-İrtsis) ile birleşir; Kara İrtiş ise Ku-İrtiş membalarının kuzeyinden yani Kobdo nehri membalarının güneyinden çıkar. Bundan sonra Kara-İrtiş adını alan nehir, buradan başlayarak, Nor-Zaysan gölüne dökülünceye kadar kuzey-batıya doğru akar. Kara-İrtiş'in güneyden gelen kolları yoksa da, kuzeyden birçok kollar alır, bunlardan en önemlileri Kıran, Burçun ve Kaba olup, hepsi de büyük Altay sırtının güney yamaçlarından çıkarlar. Zaysan gölünün kuzey-batı kısmından çıktıktan sonra yalnız İrtiş adını taşıyan nehir, Altay Alplerinin güney yamaçlarına kadar kuzeye doğru akar ve aşağı yukarı 50° kuzey enminde soldan Buhtarma nehrini alır. Buhtarma, karlı Argıt dağlarının güney-batı kısmından çıkar ve sol taraftan, Holsun dağlarının güney yamaçlarıyla Koksu Alplerinden çıkan birçok kollar alır. İrtiş, Buhtarma ile birleştikten sonra Altay Alplerinin güneyinden Semipalatinsk şehrine kadar batıya doğru akar. Ust-Kamenogorsk civarında, Koksu Alplerinden ve kuzeyde onunla birleşen Ulbin Alplerinden çıkan ve küçük Ulba ile büyük Ulba'nın birleşmesinden meydana gelen Ulba nehri akar. Daha sonra İrtiş, Tigretsk Alplerinin güney kenarından, yani

Koksu mansabının yakınlarından çıkan Uba'yı alır. Böylece görüyoruz ki, Holsun dağlarıyla Koksu Alp-leri ve karlı Uba dağlarıyla Tigretsk Alp-leri, Altay Alp-leri diyarında, Ob ve Yukarı İrtiş sistemleri arasında bir su bölümü meydana getirmektedirler. Nor-Zaysan havzasının güney tarafı, doğudan batıya uzanan Tarbagatay ile çevrilmiştir. Bu dağ, aşağı yukarı Kırang mansabının güneyinde başlayıp 51° doğu boylamına kadar varır, fakat uzantılarıyla Sergiopol'e kadar gider. Bu havzanın kuzeyinde, İrtiş'in sol sahili boyunca, Buhtarma'nın mansabından yine aşağı yukarı 51° doğu boylamına kadar, Kabin sırtı bulunur, bunun kuzeydeki uzantıları sol sahil boyunca Ust-Kamenogorsk'un ötesine kadar gider ve batıda Alcan ve Çingis dağlarına münkalip olurlar ve sonra da Tarbagatay ile birlikte Balkaş gölü bölgesine karşı bir su bölümü meydana getirirler.

İrtiş, Semipalatinsk'ten itibaren alçak arazide 50° kuzey enlemine kadar kuzey-doğuya akar, burada sağdan, 51° doğu boylamında çıkan Om nehrini alır ki, bu nehir kendisinin kolları ve güneydeki göllerle birlikte Baraba bozkırını sular. Bundan sonra İrtiş kuzeye döner, 51° kuzey enleminin güneyinde doğudan gelen Tara nehrini alır, sonra yine kuzey-batıya döner ve bu istikametini Tobolsk şehrine kadar değiştirmez. Bundan sonra kuzeye doğru akarak 61° kuzey enleminde doğudan gelen Ob ile birleşir. İrtiş, yukarı çıkışında İşim'i alır ve Tobolsk civarında da Tobol ile birleşir. Bu son nehrinin en önemli kolları, kuzey-batıdan gelen Tavda ile Tura nehirleridir.

Yukarda işaret ettiğim gibi, yukarı İrtiş bölgesiyle Zaysan havzası güneyde Balkaş gölü havzasına bitişiktir, buna Sasık-Köl gibi Balkaş'ın doğusunda bulunan küçük gölleri de eklemeliyiz. Bu havza 48°-43° kuzey enlemi arasında uzanmış olup, güney-doğudan, güney tarafı Issık-Köl'e kadar uzanan Alatau sırtlarıyla çevrilmiştir. Alatau'nın batıdaki uzantıları Kopaltau, Altın-Emel ve Alaman adlarını taşır. Aşağı yukarı 43° kuzey enlemi ve 65° doğu boylamında başlayıp esas istikametiyle 42° doğu boylamına kadar batıya doğru uzanan Tiyaşan dağının muhteşem sırtları güneyde Alatau'a yaslanır. Balkaş havzası nehirlerinden ancak kuzey-doğudan gelerek Sergiopol' yanından geçen Ayagus'u, Alatau'dan çıkarak doğudan Balkaş'a dökülen Lepsa ile onun kolu Aksu'yu, Koksı adlı ayağıyla Karatal'ı ve nihayet Balkaş havzasının en önemli nehri olup güney-doğuda akan İli'yi zikretmek isterim.

Balkaş havzasının güneyinde, Alatau ile Tiyaşan halkaları arasındaki yükseklikte Issık-Köl (Sıcak Göl) bulunur ve bu gölün batı kenarında da, Tiyaşan'dan çıkan Şu nehri bölgesi uzanır ki, bu nehir Kötü-Maldı adlı küçük bir nehir vasıtasıyla Issık-Köl'e bağlanmıştır.

Şu nehri, 36° kuzey enleminde bataklık ve küçük göllerde kayboluncaya kadar, İli'nin yukarı çıkırma paralel olarak Balkaş gölünün güneyinden kuzey-batıya doğru akar; Şu'nun güneyindeki Talas nehri de aynı şekilde kaybolmaktadır. Bu istep mintakasının güney-batısında, Tiyaşan'ın kuzey-batı kollariyle biribirinden ayrılmış bulunan ve sularını

Aral gölüne dökten Sır-Darya ile Amu-Darya bölgeleri bulunur.

Burada kısa taslaklar halinde tasvir edilmiş olan yerlere, aynı bölgelerde yaşayan Türk kabilelerinin dillerini araştırmak amacıyla, 1860 sıralarında oturmakta olduğum Barnaul şehrinden birkaç defa seyahat ettim. Barnaul'a gelir gelmez 1859 yazında, Altay maden bölgesi müfettişi general Frese'nin yukarı Kondoma, Mrass ve Tom civarındaki teftiş seyahatlerinde beraber bulundum.

I. 1860 yazında, karımla birlikte esas Altay'a seyahat ettim. Bu esnada Biysk üzerinden Kamenka boyunca güneye doğru Sebe'ye ve oradan da orta Urussul'a; bunun üzerine önce Urussul boyunca yukarıya sonra Angoday misyonerliğini geçerek büyük ticaret yolu ile Ülögön boyunca Katunya'ya kadar gittik. Daha sonra Salcar ve İn üzerinden Çuya mansabına ve Çuya boyunca yukarıya doğru Çuya bozkırındaki Koşağaç civarında bulunan satıcıların Lavki'lerine kadar gittik. Buradan, biri Çin sınır istihkâmı olan Suok'a ve diğeri de Bıratı panayırına olmak üzere iki gezinti tertip ettik. Koşağaç'taki Lavki'lerden, aynı yolla Angoday'a döndük. Buradan da Kenyi membalarına, sonra Sebe membına ve Kamenka'ya kadar ilerledik, sonra Katunya üzerinden doğuya, Mayma'dan uzak olmayan Mayma köyüne, oradan da Ulalu misyonerliğine gittik.

II. 1862¹ yazında Zelayı dağlarına seyahat ettim; bu seyahatimde Yegorev altın ocakları üzerinden İnya'nın kolu olan Ur ve Balşat boyundaki Telet köylerine gittim. Buradan da, Kuznetsk şehrini geçerek Mrass'a, yukarı Kondoma'da bulunan Spaski adlı altın ocağına, sonra Tsarevo Aleksandrovski adlı altın ocağı üzerinden Lebed'e ve bu nehir boyunca yukarıya doğru hareket ederek Biya'ya gittim Bundan sonra Biya'nın akışını takip ederek Teles gölüne ve göl üzerinden bir kayıkla Çolışman manşabına kadar ilerledim. Buradan Çin arazisini geçerek Abakan'a gitmek istemiştım, fakat ancak Kara-Köl'e varabildik; bu civarda yolumuzu kaybederek birkaç hafta dağlarda dolaştık ve nihayet tekrar Çolışman'ı bulmakla çok sevindik. Buradan Teles gölünün güney-batısı boyunca Pısa ve Kokşa nehirleri üzerinden Ulalu misyonerliğine gittim ve sonra da Barnaul'a döndüm.

III. 1862 yazında, önce Kulundın bozkırına seyahat ederek Borovski posta istasyonu ile Semipalatinsk arasında bulunan iç Ordu'ya bağlı Kırgız aul'larını ziyaret ettim. Buradan Semipalatinsk'e ve posta yoluyla Sergiopol'e gittim. Tarbagatay'ın güneyini dolaşmak üzere Sergiopol'den Ucar'a yöneldim, sonra Sasık-Köl'ün kuzeyinden tekrar posta yoluna gelerek, bunu Kopal üzerinden Köksinskaya Stanitsa'ya kadar takip ettim. Sonra Alaman dağı üzerinden ve İli vâdisini geçerek güneye, Issık-Köl'ün doğusundaki Karkara nehrine kadar ilerledim. Sonra

¹ Metinde 1862 ise de, herhalde 1861 yerine baskı hatası olsa gerektir.

batıya, Çilik vâdisine doğru yönelerek Alatau'ın kuzey hatlarını aştım ve Stanitsa Nadejdinskaya ile Sofiyskaya üzerinden Vernoye'ye vardım. Vernoye'den posta yoluyla Köksinskaya Stanitsa'ya giderek, buradan Çin'deki Kulca şehrine uğradım. Buradan Kopal, Sergiopol ve Semipalatinsk yoluyla Barnaul'a döndüm.

IV. 1863 yılında Biysk üzerinden ve Biya'yı takip ederek Lebed'e gittim; bu nehrin membana doğru yürüyerek Mrass'ın yukarı çıkırma vardım. Mrass'tan Madır membalarına yürüdüm ve bu nehir boyunca Taştıp'a kadar indim, sonra yine aynı nehir boyunca tekrar Abakan'a gittim. Abakan nehrini Minusinsk şehrine kadar takip ettim ve vadiden, Taştıp'm kuzeyindeki dağlara bir gezinti yaptım. Yenisey nehri üzerinden, bir kayıkla Minusinsk'ten Krasnoyarsk'a gittim. Krasnoyarsk'tan posta yoluyla doğudaki Kan şehrine kadar ilerledim ve sonra da güneydeki Agulsk köyüne yöneldim. Bunun üzerine posta yoluyla Krasnoyarsk'a dönerek oradan Yüs bozkırına, Bojye-Ozero üzerinden Mariynsk şehrine ve buradan da Kiya bölgesindeki Çerdar şehrine kadar gittim. Sonra Tomsk üzerinden Barnaul yolunu tuttum.

V. 1865 yılında, yukarda anlattığım yol boyunca Urusul üzerinden Çuya boyundaki Lavki'lere seyahat ettim; buradan Kuray bozkırına döndüm, Kuray bozkırındaki Çuya'yı atla geçerek, şimdi de Çuya'nın güneyinden geçen ticaret yoluyla Argıt'ın aşağı çıkırına ve oradan Uymon bozkırına gittim. Buradan güneye dönerek Katunya dağının batı uza-

tları üzerinden Buhtarma'nın yukarı ıırına ve Belaya köyüne, sonra da doğuya, Fykolka üzerinden Berel bozkırına gittim. Bundan sonra yine batıya dönerek Buhtarma mecrasını takibetmek suretiyle Zıryanov gümüş ocakları üzerinden İrtiş'e kadar gittim. İrtiş üzerinden bir sandalla Ust-Kamenogorsk'a hareket ettim ve oradan da, Smaynogorsk'u aşıarak posta yoluyla Barnaul'a döndüm.

VI. 1866 yazında, önce Baraba bozkırını dolaşıttım. Posta yolunu Kainsk şehrine 120 verst kala terkederek Ubinskoye-Ozero gölü civarındaki Kargansk, İtkuleva ve Kısır adlı Tatar köylerini ziyaret ettim. Buradan Kainsk şehrine hareket ettim, sonra Om nehrini takibederek kuzeydeki anı gölü boyunca Sarı-sk gölüne ve Cılandı'ya gittim. Oradan posta yoluyla Pavlodar üzerinden Semipalatinsk ve Ust-Kamenogorsk'a kadar ilerledim. Burada İrtiş'i geçerek Ablaykit harabelerine ve sonra da güneydeki Kokbekti şehrine gittim ve oradan da, Ust-Kamenogorsk ile Smaynogorsk'a uğrayarak Barnaul'a döndüm.

VII. 1867 yazında Kainsk üzerinden tekrar Baraba bozkırına seyahat ettim ve bunun bilhassa kuzey kısmında kaldım. Kuzeyde posta yolunu takibederek Kamışinskaya köyünden Tara şehrine kadar gittim. Tara'dan, bazan araba ve bazan da kayıkla olmak üzere İrtiş boyunca aşıya doğru ilerledim, İsim mansabındaki Ust-İşimskoye adlı Tatar köyüne, buradan da Karagay, Zala, Zauskan ve Yurtuak adlı Tatar köyleri üzerinden Tobolsk'a yürüdüm. Tobolsk'tan, yine Tatar köylerini takibederek Tümen

ve Yalutrovsk'a gittim ve oradan da İşim, Tükalinsk ve Kainsk'a uğrayarak posta yoluyla Barnaul'a döndüm.

VIII. 1868 yazında Semipalatinsk, Sergiopol ve Kopal üzerinden Vernoye'ye seyahat ettim. Buradan, Kastek geçidini aşarak Şu nehri bölgesine, eskiden istihkâm olup şimdi Rus köyleri haline gelen Tokmak, Pişte ve Merke'ye gittim. Burada Şu nehrini terk ederek Auliye-Ata, Çemkend ve Taşkent şehirlerine hareket ettim. Taşkent'ten, daima posta yoluyla takibetmek suretiyle Hocend, Ura-Tepe, Zamin ve Cisak'a, Cisak'tan Yangi-Kurgan'ı geçerek daha yakında Ruslar tarafından alınmış olan Samarkand'a gittim. Türkistan'ın o zamanki valisi general Kaufmann, Samarkand'da beni, Rusya ile Buhara arasındaki sınırı çizmekle vazifelendirilmiş komisyona seçti. Bu komisyonda, Buhara tarafından seçilmiş sınır komiserleriyle müzakere etmek vazifesi bana düşüyordu. Komisyonla birlikte, önce Samarkand'dan Katı-Kurgan'a ve oradan da vâdinin ortasında yani Ak-Darya boyunda bulunan Katırcı adındaki Buhara şehrine kadar olmak üzere orta Zerafşan vâdisini dolaştım. Katırcı'dan kuzeye dönerek Nurata civarında Ak-Tau dağına aştım ve Akçap kasabasına kadar gittim. Sonra tekrar doğuya döndüm ve Koşravat üzerinden Karaç-Tau dağının kuzey yamaçlarında bulunan Türsün'e gittim. Bunun üzerine bir defa daha Kara-Tau'a yavaşarak ve bu dağı doğrudan dolaşmak suretiyle Cuma-Bazar ve Çilek üzerinden tekrar Samarkand'a geldim. Samarkand'dan, bundan önce geçmiş olduğum yolu takibederek

Yangi-Kurgan üzerinden Cisak'a döndüm. Buradan, bu sefer posta yoluyla değil de susuz istepi geçerek Çinas üzerinden doğruca Taşkend'e gittim ve kısa bir müddet orada kaldıktan sonra geldiğim yolları takibetmek suretiyle Vernoye ve Semipalatinsk üzerinden Barnaul'a döndüm.

IX. 1869 yazında posta yoluyla Semipalatinsk ve Kopal'ı geçerek, Barnaul'dan Altın-Emel adlı posta istasyonuna gittim. Burada güneye döndüm. Altın-Emel geçidini aşarak İli nehrinin kuzeyindeki yol ile, eski Çin sınırında kurulmuş olup Türgen adlı eski Solon şehri civarında bulunmakta olan Borohudsir kampına kadar gittim. Burada, yıkılmış Türgen, Zama ve Korgas şehirlerini ziyaret ederek, Altın-Emel istihkâmı üzerinden Vernoye şehrine gittim. Vernoye'den, Kastek geçidini aşmak suretiyle tekrar Tokmak şehrine uğradım ve buradan, Buam geçidini aşarak Şu ile Issık-Köl'ü birbirine bağlayan Köti-Maldı nehrine uğradım. Bunun üzerine Issık-Köl'ün kuzey sahilini, en doğudaki ucuna yani Tüb'ün manşabına kadar takip ettim, sonra da güney sahilini takip ederek yeni kurulmuş olan Ak-Tübe şehrine uğradım. Burada şiddetli bir sıtmaya tutularak ancak güzün sonlarında, daha iyileşmemişken, Vernoye üzerinden Barnaul'a döndüm.

X. 1870 yazında, Veteriner Kalning'in refakatinde posta yolunu takip ederek Biysk ile Urusul üzerinden ve sonra da Çuya sahili boyunca Koşağaç civarındaki Rus Laski'lerine seyahat ettim. Buradan, Çin istihkâm yolu üzerindeki Souk istihkâmını geçmek suretiyle Çuya bozkırına döndüm ve Aygulak

mansabına kadar Çuya'nın sağ sahilini takipettim. Sonra Aygulak boyunca yukarıya doğru yürüyerek kuzeye çıktım, Aygulak dağlarını geçtim, Yelaguş membalarından Katunya'ya gittim ve oradan da Urusul'a uğruyarak eski yol boyunca Barnaul'a döndüm.

Kendi seyahatim esnasında yaptığım, ve pek tabii olarak memleketin tam bir tasvirini veremeyecek olan araştırmalarım geçmeden önce, burada Alman okuyucuya, tanınmış Rus Coğrafyacısı ve İstatistik bilgini Semenov'un bu yıl "Resimli Rusya" dergisinde yayınlanmış olan "Batı Sibirya ve onun bugünkü ekonomik durumu" adlı mükemmel makalesinden bir özet vermeyi faydalı buluyorum, çünkü bu suretle okuyucuyu, memleketin durumu ile en iyi bir şekilde tanıştıracığımı ümit ediyorum.

Bugün resmen batı Sibirya'yı teşkil eden Tobolsk ve Tomsk adlı iki vilâyete, İrtiş nehri sistemlerinin yukarı kısımlarını ve Altay Alplerinin batı uzantılarını teşkil ettikleri için, Semipalatinsk ve Koktebinsk bölgeleri de eklenirse - ki bunlar Semipalatinskaya Oblost'm parçası halinde bozkır genel valiliğine (Stepnoye Generalgubernatorstvo) aittirler - burası 43600 mil² lik bir saha teşkil eder. Yani büyüklük bakımından Fransa'nın dört mislinden fazla olup, pek mutedil bölgelerden (47° kuzey enlemin-den) kuzey kutbu dairesinin ötesine (73° kuzey enlemine) kadar uzanır. Batı Sibirya'nın arazi şekilleri

türlü türlüdür: burada, eski dünyanın, hiçbir yerinde ana kayaların meydana çıkmadığı en büyük çukur sahasıyla, yüksekliği kar sınırını aşan muazzam dağlar karşı karşıya durmaktadır. Her türlü ağaçtan mahrum ve yılın dokuz ayında don olarak kalan tundralarla, ormanlı bataklıklar ve yüzyıllardan beri yaşayan çamlarla örtülü ormanlı dağlar veya Tayga'lar yanyana gözükmektedir. Bunun gibi, bol sulu, kara ve verimli humusla kaplı ve mütenavip bir şekilde tarla olmaya elverişli açık yerleri ve ormanlıkları ihtiva eden düzlüklerle, üzerinde köpüklü dağ suları akan ve ayna gibi düz Alp göllerini ihtiva eden dağ vâdileri arasındaki farklar da büyük olup, bataklık ve çamurla örtülü dümdüz Baraba bozkırıyle İrtiş'in güneyindeki çıplak dağlarda uzanan hemen hemen susuz bozkırlar arasındaki ayrılıklar da buna benzer.

Batı Sibirya'nın nüfusu, bu büyük ülkenin zenginliğini işliyebilmek için maalesef çok azdır. Almanya, Fransa, Avusturya ve Büyük Britanya'nın mecmuundan daha büyük olan bu sahanın nüfusu ancak 2.700.000 olup, mil² başına ancak 60 kişi düşer. Arzının şekli pek muhtelif olduğundan, nüfusun dağılışı da tabii olarak müsavî değildir. Nüfusun sıklığı ve yerleşilen sahaların karakteri bakımından burası, bağımsız ve hususî tipler gösteren birkaç bölgeye ayrılabilir.

Sibirya'nın güney-doğu kısmıyla başlayalım: burası Tobol ilinin Tümen, Yalutrovsk, Kurgan ve İşim gibi, mecmuu 2030 mil² saha kaplıyan dört kazasını içine alır. Başlıca nehirlerine bakarak bu parçaya Tobol-İşim bölgesi de diyebiliriz. Bu bölgenin büyük

bir kısmı kara ümüsle kaplı olduğundan ve birçok nehirler de geçtiği için, çok verimli olmakla kendini gösterir. Ormanlar az değilse de, ziraate elverişli sahalar ormanlara nazaran daha çoktur. (Ormanlar $3\frac{1}{2}$ milyon desyatin olup bütün sahanın yüzde 35 ini kaplar.) İklim çok elverişlidir. Yıllık ortalama ısı ancak 1° - 3° ise de, Avrupanın en kuzey memleketlerinin yıllık ısısına müsavidir. Fakat derecenin bu düşüklüğü, buranın Aralık, Ocak ve Şubat aylarında -14° / -18° gösteren şiddetli kış soğğundan ileri gelir; ilkbaharın ortalarından başlayarak ısı, ahali için çok daha müsaittir. Nisan'da iklim Dorpat'ın, Mayısta Stettin'in, Haziranda Dresden'in, Temmuzda Krakau ile Prag'ın ve Ağustosta da Königsberg ile Danzig'in ortalama iklimine uyar. Yalnız Eylülde tekrar Sibiryâ soğukları başlar. Yazı böyle nispeten sıcak ve uzun ve toprağın elverişli oluşu, her türlü ekinin yetişmesi imkânını sağlamaktadır. XVIII. yüzyılın ortasında Tobol-İşim bölgesinin nüfusu 50.000 kadardı; bu miktar 130 yıl içinde 16 kat artmış olup bugün 800.000 olmuştur, yani mil² başına 400 kişi düşmektedir.

Şimdi ahali, 1.300.000 desyatinlik sahayı, yani bugünkü ekonomik sisteme göre dört misli bir yeri tarla olarak kullanmaktadır ki, bu da bütün bölgenin yüzde 65 i ve hemen hemen ormansız sahanın tekмили demektir. Böylece Tobol-İşim bölgesi daha şimdiden yeni muhacirler için faydalı bir yer olmaktan çıkmıştır.

Tobol-İşim bölgesindeki 800.000 kişinin ancak 14.000 i yerli olduğuna göre, sâf rus ahalinin nispeti yüzde $94\frac{1}{2}$ e çıkar.

Memleketin ekin ve hayvan gibi başlıca mallarının ihracı için Tobol-İşim bölgesinin durumu, Sibirya'nın bütün diğer bölgelerine nazaran çok daha elverişlidir, çünkü burası, Ural maden bölgesinin yanında ve büyük Sibir yolunun başında bulunmaktadır. Volga ile Ob sistemini birbirine bağlayacak her demiryolu buradan geçmek zorundadır.

Şimdi büyük Sibir yoluyla doğuya gidersek, Tyukalinsk ve Kainsk kazalarına raslarız, bunlardan birincisi Tobolsk ve ikincisi de Tomsk iline bağlıdır. Bu iki ilçenin büyüklüğü 2.660 mil² dir. Büyük bir kısmı Baraba bozkırından ibaret olduğu için, buna Baraba bölgesi diyelim. Tobol-İşim bölgesi gibi burası da, hiçbir yerinde ana kayaların ortaya çıkmadığı büyük bir düzlüktür. Baraba bölgesinde ormanlık saha Tobol-İşim bölgesindekinden daha az değilse de, (bunların miktarı 3 milyon desyatin olup bütün sahanın yüzde 38 ini teşkil eder), bu ormanlar pek zayıf ve yer yer kayın ağaçlarından ibarettir; açık sahalarla parçalandığı için, en kuzeydeki sık ormanlıklardan çok farklıdır. Baraba bölgesinin nehirleri ağır akar ve bataklıklarla çevrili büyükçe göller meydana getirmek temayülündedirler. Baraba bölgesinin iklim durumu da, Tobol-İşim'e nazaran daha az müsaittir. Yıllık ısı -1° ile $+1^{\circ}$ arasındadır, kış daha sert (ortalama ısı -16° ile -22° arasında), yaz kısa, ilkbahar soğuktur. Nisanın ortalama ısısı aşağı yukarı Uleaborg'un ortalamasına uyar; yalnız Mayıstan Ağustos'a kadar ısı, takriben Tobol-İşim bölgesini hatırlatır.

Baraba bölgesinde toprak kısmen kara ümüs ve kısmen de çamurdan ibaret olup verimlidir; fakat zi-

raat için elverişli saha azdır. Bundan dolayı su ve göllerinin bolluğu, bütün yaz boyunca insan ve hayvanları rahatsız eden tatarcık, sivrisinek, at sineği vb. sürülerinin çokluğuyla tanınmış olan bu bölge, eskiden beri iyi bir şöhrete malik olmamış, ancak Tobol-İşim bölgesinde boş yer bulamamaya başlayınca mucirler burada yerleşmişlerdir. Bunun tabii bir neticesi olarak nüfusu da ancak 250.000 kadardır ki, mil² başına yalnız 94 kişi düşer, yani bu da Tobol-İşim bölgesindeki sıklığın ancak dörtte biri demektir. Bu nüfus, 500.000 desyatinlik bir sahayı tarla olarak kullanır ki, bu da şimdi nadas bırakılan araziyle birlikte Baraba bölgesinde, bütün sahanın ancak yüzde 20 sinin işlendiğini gösterir. Su ve bataklıkların büyük yer kaplamasına rağmen, burada geniş çayırılık ve otlak yerler de kalmaktadır, hayvanlara işkence veren haşaratla hemen hemen her yıl kasıp kavuran İnek vebası engel olmasa, bunlar ziraatten daha verimli olacak şekilde hayvan beslemenin doğmasına yarıyabilirlerdi. Baraba bölgesinin nüfusu da hemen hemen ancak ruslardan ibarettir, çünkü 4.000 kişi sayılan yerliler bütün nüfusun yalnız 1 $\frac{1}{4}$ ünü teşkil ederler.

Tobol-İşim ve kısmen de Baraba bölgesinin kuzeyinde, yukarda anlatılanlardan bambaşka bir karakter taşıyan bir bölge uzanmaktadır. Burası Tobolsk ilinin Turinsk, Tobolsk ve Tarsk ilçelerini içine alır. Başlıca kültür merkezine bakarak burasına Tobolsk bölgesi de diyebiliriz. Sahası 5.150 mil² olup, yukarda anlatılan her iki bölgenin mecmuundan daha büyüktür. Tobolsk bölgesinin iklimi de, mezkûr iki bölgeninkine nazaran daha serptir. Yıllık ortalama

ısı -2° ile 0° arasında olup Arhangelsk, Torneo ve Nordcap'ın ısısından daha aşağıdır. Bilhassa ortalama ısı -18° ile -22° arasında değişen Aralık, Ocak ve Şubat gibi ayları çok soğuk olur, yani Avrupanın en kuzey noktasından daha düşük demektir. Buna karşılık yaz aylarının ısısı nispeten müsaittir. Nisan Lappland'a benzediği halde, Mayıs ve Haziran aylarının ortalama ısısı Dorpat, Riga ve Danzig'i andırır. Temmuzun ısısı Polonya krallığının kuzeyinde ve Pozen'de görülen hararete müsavidir, yani Berlin'den daha sıcaktır; Ağustosta ısı, Petersburg ili ve Estonya'nın ısısına müsdavidir; Eylûlde tekrar Lappland'ın soğuşuna benziyen soğuklar başlar. Bu bölge de yukardakiler gibi, hiçbir yerinde ana kayaların ortaya çıkmadığı düzlükten ibarettir, Ural'a bitişik nehir vâdileri müstesna, açık sahil taraçaları dahi bu şekildedir.

Tobolsk bölgesine esas karakteri veren şey, ancak yer yer çalılık saha ve bataklıklarla bölünen muazzam ve geçilmez çam ormanlariyle kaplı olmasıdır. Burada ormanlık saha 20 milyon desyatın kadar olup, bütün bölgenin yüzde 80 ini teşkil eder. Sibirya'nın esas su yolu üzerinde olmasına ve diğer yerlere nazaran Ruslar tarafından daha önce iskân edilmesine rağmen, bu bölgede nüfusun pek az oluşu tabiidir. 450.000 kadar nüfus Büyük Britanya gibi bir sahaya dağılmış olup mil² başına 85 kişi düştüğüne göre, nüfusun sıklığı Baraba bölgesi kadar bile değildir. Ekilen saha 370.000 desyatındır, yani bütün sahanın yüzde ikisinden ibarettir. Ancak muazzam ormanlık sahalar arasındaki uygun yerlerde ziraat yapılabildiği için, bu nispet pek tabiidir. Bu durum

karşısında, Tobolsk bölgesinde nüfusun çoğalması için gerekli müsait şartlar, Baraba bölgesine nazaran bile daha düşüktür. Yerin şekline uygun olarak burada ormancılık, avcılık ve balıkçılık, ziraat ile hayvan beslemeden çok önde gelir; zaten bu meslekler, ziraat ile hayvancılığa nazaran, daha geniş sahaya muhtaçtırlar, böylece, en müsait koloni şartları altında dahi burada nüfus artamaz. Şuna da işaret edelim ki, yukarda tasvir edilen iki bölgede, Rus muhacirler yerlileri hemen hemen büsbütün yerinden kovduğu halde, buranın ormanlarında hâlâ 32.000 kişi kalmıştır, bunlar ise bütün nüfusun yüzde 7 sini teşkil ederler.

Gözden geçirilen bu bölgelerin doğusunda, içerisinde büyük posta yoluyla batı Sibirya'nın büyük su yolu geçen ve yine batı Sibirya'ya ait olan bir bölge daha mevcut olup, Tomsk iline bağlı Tomsk (Narım bölgesi hariç) ve Mariynsk ilçelerini içine alır. Sibirya'nın burada bulunan en eski kültür merkezine izafeten burasına Tomsk bölgesi diyeceğiz. Bu bölge, ormanlık oluşu ile ve iklim şartları bakımından Tobolsk bölgesine çok benzer. Fakat Tomsk bölgesini Tobolsk'ten ayıran başlıca hususîyetler şunlardır: burası, ötekisi gibi alçak bir düzlük olmayıp, güneyde dağ şeklini alan bir sürü tepeliklerle süslenmiş ve dağlar da, her yerde geçilmesi müşkül ormanlarla örtülmüştür. Tomsk bölgesinde çıplak taşlıklar eksik olmayıp, sık ve bol ormanlık altında zengin maden yatakları da bulunmaktadır, halbuki Tobolsk bölgesinde bunlara hiçbir yerde raslanılmaz. Her ne kadar ziraat ve hayvan besleme burada da ikinci derecede gelir ve bunlarla ancak tek tük meş-

gul olunabilirse de, ormancılıkla birlikte madencilik de, ahalinin esas meşgalesini teşkil eder. Böyle olmakla beraber Tomsk bölgesi, ziraat bakımından Tobolsk'a nazaran daha yüksek bir durumdadır, çünkü burada iklim şartları daha uygundur. Tomsk bölgesinde 410.000 desyatinlik, -yani bütün sahanın yüzde $2\frac{1}{2}$ si - bir saha ekilir. Bilhassa şuna da işaret edelim ki, büyük Sibirya yoluyla batı Sibirya'nın su yolu üzerinde olduğu için Tomsk bölgesi, Ural, madence zengin Altay, doğu Sibirya ve her şeyden önce Rusya'ya doğru sıralanan altın ocakları arasında bulunmakla, bütün Sibirya'nın kültür bakımından kalkınması için ve ekonomik hayatı cihetinden zamanla büyük önem kazanacak olan nakliye yolunun düğüm noktasını teşkil eder. Şu anda 3500 mil² büyüklüğünde olan Tomsk bölgesinde 100.000 kişi yaşar, yani mil² başına 86 kişi düşer. Nüfusun sıklığı, takriben Tobolsk bölgesindeki gibidir. Bugün yerlilerin sayısı 12.000 kişi olup, bütün nüfusun aşığı yukarı yüzde 4 ünü teşkil ederler, yani Rus olmayanların sayısı Tobolsk bölgesine nazaran daha azdır. Bu olayın sebebini, herhalde Tomsk bölgesinin Tobolsk'a nazaran daha rahat yollar üzerinde bulunmasında, ve yerli ahalinin muhacirlerle daha kolay karışmasında aramalıdır.

Tomsk bölgesinin güneyinde olan Ob'un memba ülkesinde, geniş ve birçok bakımdan dikkate değer Altay bölgesi bulunmaktadır. Burası, Tomsk iline bağlı Barnaul, Kuznetsk ve Biysk ilçelerini içine alır. Bu bölge, kısmen Alp karakterini taşıyan dağlık araziden ibaret olmakla bütün diğer bölgelerden ayrılır ve 7.300 mil² gibi önemli bir saha kaplar. İklim

şartları, birkaç bakımdan Tobol-İşim bölgesine nazaran daha müsaittir. Altay'ın güney yamaçlarında bulunup kuzeye karşı mahfuz olan vâdiler müstesna, kış Tobol-İşim bölgesinden biraz daha serttir; buna karşılık yaz, bilhassa bölgenin güney yarısında, ilkbahardan başlayarak daha müsaittir. Bu kısmın ortalama ısı derecesi nisanda Danzig'in (6°), mayısta Dresden'in, haziranda Peşte'nin, temmuzda Trabzon ile İstanbul'un ve ağustosta tekrar Peşte'nin ortalamasına uyar. Ekimde Stockholm donları başlar, kasımda ise Lapland soğukları bastırır.

Altay bölgesinin nebat ve hayvanca zenginliği ve ziraat için son derece elverişli vâdilerinin verimliliği, iklim şartlarının böyle müsait oluşuyla ve karlı dağlardan fışkıran birçok dağ nehirlerine malik olduğu için sulama bakımından gösterdiği üstünlükle izah edilebilir, Bereketli Alp çayırıları, aynı zamanda hayvan besleme için de mükemmel birer otlak yerleridir. Bunlar, ve bölgenin altın, gümüş, bakır ve demir cevheri bakımından madence son derece zenginliği ve muazzam taşkömürü yatakları, burada yalnız madenciliğin değil, başka birçok sanayi kollarının ilerlemesine de imkân verecektir.

Pek tabii olarak Altay bölgesinde hiçbir işe yarayan birçok sahalar da vardır: bunlar, güneydeki kayalık ve taşlık yerler, kuzeydeki geçilmez ormanlarla örtülü dağlar ve batıdaki kum çölleridir; fakat daha şimdiden Altay bölgesinde bir milyon desyatin-den fazla yer tarla halindedir ki, bu da nadas bırakılmış arazi ile birlikte bütün sahanın yüzde 14 ü demektir, halbuki ormanlık yerler 4 milyon desya-

tinden, yani bütün sahanın yüzde 11 inden ibarettir. (Ormanlık saha üzerine H. Semenov'dan almış olduğum buradaki rakamı çok az buluyorum, çünkü ya-nılmıyorsa orman memuru bana bir defa, dağ ormanlarının büyük bir kısmıyla iç Altay'daki ormanların bu dört milyonun içine alınmadığını söylemişti). Altay bölgesinin nüfusu 600.000 olup mil² başına 82 kişi düşer. Daha sık nüfus besliyebilecek olan bu zengin ülke için son derece ehemmiyetsiz bir rakam. Nüfusun bugünkü durumuna göre yerlilerin sayısı 45.000 e yakın olup, bütün ahalinin takriben yüzde 8 i demektir, yani Tobolsk bölgesinden daha çoktur. Rus olmyanların çokluğu, yerli ahalinin, Rus kolonisinin nüfuzu için en az müsait olan güney-doğu Altay'daki vâdilerde tutunmalarından ileri gelmektedir.

Altay bölgesinin güneyinde, yani İrtiş sisteminin yukarısında, idare bakımından bozkır genel valiliğine ait olan, hakikatte ise batı Sibirya ile Türkistan arasında tabii bir geçit teşkil eden bir bölge daha uzanmaktadır. Bugün Semipalatinskaya Oblast'a bağlı Koktebinsk ve Semipalatinsk ilçeleri bu bölgeden sayılabilir. Burası 3.000 mil² kadar olup, bir taraftan güney Altay ve Altay ile İrtiş vâdisi arasındaki arazi parçalarından ve diğer taraftan da Tarbagatay ile onun devamı olan Çingistau'dan ibarettir. Bu yere, içerisinden geçen nehre bakarak yukarı İrtiş bölgesi diyebiliriz. Bunun doğu kısmında, büyük Zaysan gölü havzası, batısında da verimsiz, kurak, girintili çıkıntılı ve üzerinde birçok granit kayalarla somaki mermer dağları bulunan Kırgız bozkırı bulunmaktadır.

Yukarı İrtiş bölgesinin üst kısmı, dağlı yerlerinde Altay bölgesine, bozkırlık olan batısı ise Baraba bölgesinin en kötü ve kurak kısımlarına benzer. Fakat her iki kısım ikliminin kuraklığı ve sularının azlığı ile tefrik edilir. Bundan dolayı, ziraat ve sağlam yerleşme için uygun olan ve daimî akar suları bulunan yerler seyrek, bunlar da bölgenin esas su damarı olan İrtiş boyunca ve müteharrik kumu bulunmayan yerlerde sıralanır.

Yukarda zikredilen kuraklık hariç, bölgenin verimli vahaları için burada, bütün batı Sibiry'a'nın en müsait iklim şartları hüküm sürer. Bütün bölgenin yıllık ortalama ısı $+6^{\circ}$ olup, Voronej ve Riga'daki gibidir. Aralık, ocak ve şubat gibi kış ayları pek tabii olarak serttir (ortalama ısı -10° ile -16° arasında), martta ortalama ısı Novgorod'un, nisanda Varşova'nın, mayısta Viyana'nın, haziranda İstanbul'un, temmuzda Bakü ile Tiflis'in, ağustosta Bükreş'in, eylülde Viyana'nın, ekimde Stockholm'un ortalamasına uyar; yalnız kasımda ısı Uleaborg'taki gibi olup, kışı ise Lappland gibidir.

Yukarı İrtiş bölgesine özellik veren en mühim şey, ormanlarının az oluşudur. 800.000 desyatinden ibaret olan ormanlık saha, bölgenin ancak yüzde 5 ini teşkil eder. Yalnız batıdaki bozkırda değil, aynı zamanda Orta Asya'nın kurak ve yüksek yaylasına doğru dönmüş güney Altay yamaçlarında da hüküm süren kuraklık göz önünde tutulursa, bu durum pek iyi anlaşılır.

Yukarı İrtiş bölgesinin nüfusu 250.000 ya var ya yoktur. Bunların yüzde 84 ünden ibaret olan bü-

yük kısmı yerli göçebe olup, ancak yüzde 16 sını yerleşmiş Ruslar teşkil eder. Memleket şartları yüzünden, yerleşmek için uygun arazi azdır.

Yukarda anlatılan ortan rayon'un¹ karşı tarafında boydan boya, kutup dairesinin ötesine kadar yayılan ve bütün batı Sibirya'nın en geniş ve en ıssız kısmı olan aşağı Ob bölgesi uzanır; burası Tobolsk iline bağlı Berezov ve Surgut ilçeleriyle Tomsk iline bağlı Narım ilçesinden ibarettir. Büyüklüğü 20.000 mil² olup, Fransanın iki misli demektir. Bu bölgenin iklim şartları son derece kötüdür. Orta kısımlarında yıllık ortalama ısı -4° ile -10° arasındadır ki, Avrupa'da orta Peçora'nın ısisına uyar; kuzey kısmında görülen -14° lik soğuk Sibirya'ya mahsus olup, Novaya-Zemlya'nın güney adasındaki ısıdan daha aşağıdır. En soğuk iki ayın ortalama ısisı (-20° ile -30° arasında) yine tam Sibirya'ya mahsustur. İlk-bahar ayları olan nisan ve mayısta ortalama ısı, Lappland'a uyar, yalnız haziran, temmuz ve ağustosta, 9 ay don olarak kalan tundralar hemen hiç batmıyan güneşin ışığı altında erirler. İklimin böyle sert oluşu bitkinin şekillerine tesir eder. Sık ormanlıklar ancak bölgenin güney sınırında bulunur. Orta kısımlarda ağaç şeklinde bitki büsbütün söner, çam ağaçları yerine yerde sürünen çalılık peyda olur, nihayet bölgenin kuzey kısmında sonsuz tundralar uzanır.

Pek tabii olarak bu bölgede ziraat bahis konusu olamaz. 50.000 kişilik cüzi nüfusun (mil² başına

¹ Rusça rayon, "bölge" demektir.

2½) ancak yüzde 32 si Ruslardan veya ruslaşmış şahıslardan ibaret olup, kalan yüzde 68 ini (34.000) Ren geyiği beslemekle, avcılık ve balıkçılıkla geçinerek etrafta dolaşan yerliler teşkil eder. Böylece, aşağı Ob bölgesiyle yukarı İrtiş bölgesi, yerli ahalinin çokluğu bakımından birbirine benzerler. Aşağı Ob bölgesinde önemli koloniler kurulması için, en uzak gelecek bakımından dahi yer mevcut değildir.

Memleketin mahsulâtı, burada Ruslar tarafından eski Novgorod'lular usulünce ele geçirilmektedir, yani onlar, Berezov, Obdorsk, Surgut ve Narım gibi cüzi nüfusun acentalarına dayanarak memleketi ancak misafir gibi ziyaret etmektedirler.

Batı Sibirya'nın ayrı ayrı bölgeleri hakkında burada anlatılanlar gösteriyor ki, aşağı Ob bölgesi müstesna, burası daha birçok muhacir kabul edilecek durumdadır ve şüphesiz ki, nüfusun mühim miktarda artması ve medeniyetin ilerlemesi beklenebilmektedir. Doğumun fazlalığı yüzünden nüfusun tabii artışı yılda % $\frac{3}{4}$ tür, buna göre ancak 100 yıl sonra nüfus iki misline çıkabilirdi. (Semenov'un bu notu yanlış olsa gerektir, çünkü burada ölen birçok muhacir ve sürgünler yüzünden, ölüm vakaları sayısının, normal şartlara nazaran daha fazla olduğu anlaşılıyor?). Bununla beraber Sibirya'nın nüfusu, tabii artışa göre beklenildiğinden dört misli daha çabuk fazlaştırmaktadır.

1622 de, yani Sibirya'nın alınmasından 40 yıl sonra batı Sibirya'nın nüfusu 50.000 kişiden fazla değildi, 1709 da ise 150.000 olmuştur; yani nüfus 87 yıl içerisinde üç misline çıkmıştır. 1822 de nüfus

440.000 e yükselmiş, yani 103 yılda tekrar üç kat artmıştır. Bu sayı 1850 de 1 milyona çıkmış, yani şimdi de 38 yıl içinde iki veya üç kat fazlalaşmıştır. 1883 te nüfus - yukarı İrtiş bölgesinin (200.000 kişilik) göçebe halkı müstesna - 2.500.000 den ibaretti, yani 33 yılda beş kat veya toptan hesaplanırsa 71 yılda 6 misli artmıştır. Nüfusun bu şekilde önemle artışı, ancak Avrupa Rusya'sından vukubulan serbest muhaceretle açıklanabilir. Bu göç ise, Sibirya'nın, ikliminin sertliğine bakmıyarak Rusya'dan daima yeni muhacirler celbeden zenginliği ile yeter derecede izah edilmektedir. Ahalinin baş meşgalesi, tabii olarak ziraattir. Son beş yıl içerisinde batı Sibirya her yıl aşağı yukarı $3\frac{1}{4}$ m. çetvert¹ buğday ve $1\frac{1}{4}$ m. çetvert çavdar olmak üzere 7 milyon çetvert zahire istihsal etmiş, bundan başka 1 milyon çetvert patatesle $4\frac{1}{4}$ milyon çetvert yulaf vermiştir. İsim-Tobol bölgesinde elde edilen zahirenin yüzde 60 ı, Tomsk bölgesinde ise ancak yüzde 25 i buğdaydır.

Nadas bırakılan tarlaların önemli bir yekûn tutması ve bozkırların geniş saha kaplaması yüzünden, çiftçiler arasında dahi ziraatle birlikte hayvan besleme de önemli bir yer tutmaktadır. Pek tabii olarak hakiki rakamlardan çok geride kalan resmî malûmata göre, batı Sibirya'da beslenen atların miktarı 2 milyondan da az değildir, sığır $1\frac{1}{2}$ milyon, koyun 3 milyon, domuz 420.000 ve kuzeydeki Ren geyikleri 100.000 dir. Hayvanların en büyük kısmı, ahali-

¹ Çetvert (eski rus ölçülerinden) = 2,679 hektolitire.
Çeviren.

sinin esası göçebelerden ibaret olan yukarı İrtiş bölgesinde bulunmaktadır; bunu Altay bölgesi takibeder ve sonra da Baraba bölgesi gelir.

Bundan başka Altay, arıcılığın ilerlemiş olmasıyla de meşhurdur, çünkü onun güney ve kuzey-doğusundaki çiçeklikler bu meslek için en uygun şartları haizdir. Altay'ın güneyinde, Kuznetsk, Biysk ve kısmen de Tomsk ve Maryinsk ilçelerinde olmak üzere kuzeyinde, arıcılıktan 1½ milyon rubleden de aşağı olmamak üzere bal ve petek istihsal edilmektedir.

Ahalinin başka meslekleri arasında avcılık ve balıkçılık birinci yer alsalar gerektir. Balıkçılık tabiatıyla aşağı Ob bölgesinde daha fazla hâkimdir ve Ren geyiği beslemekle birlikte, burada başıboş dolaşan ahalinin biricik geçinme kaynağını teşkil etmektedir. Avcılık ise buna karşılık Tobolsk bölgeleri ahalisinin baş meşgalesini teşkil eder; tabiatın ormanlık olması yüzünden ormancılık, yani katran tohumu toplama, katran ve araba yağı kaynatma, kömür yapma, yakıt olarak ve inşaat için ağaç kesme gibi işler de avcılık ile aynı derecede hâkimdir. Balıkçılık, avcılık ve ormancılık batı Sibirya'nın başka kısımlarında da görülmekte ise de, buralara nazaran daha azdır; hattâ yukarı İrtiş bölgesinde balıkçılığın temin ettiği zengin gelir, önemli miktarda Rus ahalisini Zaysan gölüne çekmektedir.

Balıkçılıkla avcılık meslekleri istatistik rakamlarla ifadeye pek elverişli olmamakla beraber, şurası şüphesizdir ki, birkaç yüz bin rublelik iş çevirmekle bu iki meslek, batı Sibirya ahalisi için çok yüksek

bir değer taşımaktadır. Bu nokta üzerine ancak münferit vakalar gösterilebilir, meselâ, tecrübi hesaba göre bir tek Tara bölgesinde 360.000 rublelik 640.000 pud balık tutulmuştur. İrbit panayırında, Sibirya'dan ihraç edilen deri malzemesinin satış miktarı bir yılda 4 - 5 milyon rubleye kadar çıkmaktadır.

Madencilik, Altay ve Tomsk bölgelerinin ekonomik hayatında pek çok, yukarı İrtiş bölgesinde ise nispeten daha az önemli rol oynar. Maalesef batı Sibirya'da madencilik şimdiye kadar hemen hemen ancak, kıymetli taşların çıkarılmasına inhisar etmiş ve böylece bunların istihsali daha şimdiden gerilemiştir, halbuki demir ve taşkömürü istihsali ancak ilk başlangıç devresindedir. Maden istihsalinin geçen yıllara nazaran mühim miktarda azalmasına rağmen, daha 1881 de Altay bölgesinde 80 pud, Tomsk bölgesinde 46 pud altın çıkarılmış, yalnız Altay bölgesinde 463 pud gümüş, aynı bölgede 41.000 kurşun ve 21.000 pud bakır istihsal edilmiştir. Altay bölgesinin demir ve taşkömürü bakımından son derece zengin olmasına rağmen bunlara ait istihsalin pek aşağı bir derecede bulunması teessüf edilecek bir olaydır. 1881 de ancak 800.000 pud taşkömürü ile 10.000 pud'dan da fazla olmamak üzere demir çıkarılmıştır ki, bu suretle batı Sibirya, bu bakımdan ihtiyacının büyük kısmını Ural'lardan temin etmek zorundadır. Bunlara 1 milyon pud yemek tuzu ile 100.000 pud'dan fazla soda tuzunu eklersek, bütün yukarda söylenenlerle, zikredilen üç bölgenin tekml madencilik gelirinin yekûnu ifade edilmiş olur.

Madencilik, pek tabii olarak batı Sibirya'nın birçok işçilerine doğrudan doğruya iş temin etmekte-

dir. Batı Sibirya'nın maden ocaklarında, altın yıka-
ma yerlerinde ve fabrikalarında çalışan işçilerin mik-
tarı daha şimdiden 12.000 e yükselmiştir, bundan
başka Tomsk bölgesinden de her yıl birkaç bin işçi
dcğu Sibirya'nın altın ocaklarına gitmektedir.

Bütün sanayi, ziraat ve hayvancılıktan elde edi-
len hammaddenin işlenmesine inhisar etmekle bera-
ber, henüz bu yüzyılın ilk yarısında ancak pek zayıf
başlangıç izleri göstermiş olan fabrikacılık ve sana-
yiin diğer dalları, son otuz yıl içinde oldukça çabuk
inkişaf etmiştir. Mensucat sanayii ise, bugüne kadar
hâlâ doğuş emareleri göstermek durumundan ileri
gidememiştir. Bununla beraber muhtelif sanayi kol-
ları, küçük köycülük sanayii (küstarnaya promıyş-
lennost) ve değirmenler müstesna, bugün batı Sibir-
ya'da 13.000 işçi çalışmakta ve 9 milyon ruble değе-
rinde mal yapmaktadır. Batı Sibirya'daki ziraat ve
hayvancılık istihsalinin fazlası, pek tabii olarak bil-
hassa ülkenin kendi ihtiyacı için işlenmektedir; fa-
kat, istihsal edilen malzeme kısmen ülke sınırlarının
dışarıma da gönderilir ki, bunlar da: zahireden is-
tihsal edilen ispirto ile rakı ve hayvan malzemésin-
den çıkarılan deri, islenmiş koyun postu, eritilmiş
ıcyacı, mum ve sabundan ibarettir.

Sanayi istihsalı bakımından birinci yeri pek ta-
bii olarak Tobol-İşim bölgesi almaktadır, çünkü bu-
rada nüfusun sıklığı zaten ahalinin ekonomik tekâ-
mülünü hızlandırmıştır. Sanayi müesseseleri burada
9.000 işçi çalıştırarak 1880 yılında 5.200.000 ruble
değerinde mal yapmışlardır ki, bunlardan 294 tabak-
hane 2.200.000 rublelik, 108 adet mum, sabun ve iç-

yağı eriten fabrikalar aşağı yukarı 1 milyon rublelik ve 11 adet müskirat fabrikası da 600.000 rublelik mal vermiştir. İkinci yeri Tomsk bölgesi işgal eder. Buranın fabrikalarında, 1880 yılında 2.000 işçi çalıştırılarak 1.800.000 rublelik istihsal yapılmıştır. Burada 1.400.000 rublelik mal çıkaran 25 şarap ve bira fabrikası vardır. Bu maddeler yalnız bölgenin ihtiyacını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda doğu Sibirya altın ocaklarıyla bölgenin dışında kalan büyük posta yolunu da kısmen alkollü içkilerle beslemiştir. Altay bölgesindeki fabrikalarda, 1880 yılında 900 işçi çalışmış ve 700.000 rublelik istihsal yapılmıştır, bunlardan 280.000 rubleyi alkollü içkiler ve 200.000 rubleyi de deri malzemesi vermiştir. Fabrikacılık Tobolsk bölgesinde biraz daha aşağı seviyededir: istihsal 600.000 ruble değerinde, işçi sayısı 850 dir. Burada 380.000 rublelik içki çıkaran 11 adet rakı ve bira fabrikası vardır. Fabrikacılık Baraba bölgesinde en geri bir durumdadır, burada ancak 500 işçi çalışmakta olup, 1880 yılında 450 rublelik mal istihsal edilmiştir. İstihsal değerini ifade eden aşağıdaki rakamlar, batı Sibirya'daki sanayi dallarının ayrı ayrı önemini açık bir şekilde göstermektedir: müskirat fabrikaları $3\frac{1}{2}$ milyon, deri işlemleri 3 milyon, mum ve sabun fabrikaları $1\frac{1}{2}$ milyon rublelik mal çıkarmaktadır.

Fabrikacılığın başka dalları henüz ancak başlangıç devresindedir, fakat Sibiryalıların, çok istenilen sanayi maddelerini kendi memleketlerinde yapmak hususunda şimdiden gayret sarf ettikleri gözüküyor, çünkü ithal edilen mallar, yolun uzaklığı yüzünden çok pahalıya mal olmaktadır. Meselâ, Tobol -

İşim bölgesinde çuha imaline girişilmiş ve 212.000 ruble değerinde kaba çuha yapılmıştır; Tobolsk ve Altay bölgesindeki cam fabrikaları 86.000 rublelik mal verdiği gibi, Tobol-İşim bölgesindeki demir dökümhaneleri de aşağı yukarı aynı derecede bir gelir temin etmiştir.

Batı Sibirya'da ticaret çok yüksek bir inkişaf derecesine varmıştır. Bu ilerlemenin sebepleri bilhassa şunlardır: bir yandan, batı Sibirya'nın her bölgesinde bol miktarda elde edilen hammaddelerden büyük yekûn tutan fazlasının ihraç edilmek lüzumu, ve diğer taraftan, ahalinin muhtaç olduğu sanayi maddelerinden çoğu bulunmadığından, bunların batıdan getirtilmek mecburiyetidir. Batı Sibirya'da ticaretin önemi, bilhassa bu ülkenin, Avrupa Rusyası ve Ural sanayii ile doğu Sibirya, Çin, Kırgız bozkırı, aşağı Ob ve Altay bölgesi yerlileri arasında zarurî bir transit bölgesi olmasıyle artmaktadır. Avrupa Rusyasıyla batı Sibirya arasındaki alışverişin önemi hakkında bir fikir edinebilmek için, Ural ülkesiyle batı Sibirya sınırında tertibedilen meşhur İrbit panayırının, yılda 50-80 milyon rubleye varan alışverişine işaret etmek kâfidir, halbuki bu miktar, batı Sibirya ile Avrupa Rusyası sınırından karşılıklı geçen malların değerine ulaşmaktan uzaktır. Burada batı Sibirya'dan Avrupaya kürk, av hayvanları, balık, hububat (Ural fabrikalarına), içyağı, deri, koyun postu, kattan tohumu, bakır, kıymetli madenler, çay ve Asya pamuğu ithal edilmekte; Avrupa Rusyasından Sibirya'ya, pamuk, yün, keten, ipek kumaş, şeker, şekerleme, baharat, şarap, boya, demir, dökme demir ve madenî eşya gönderilmektedir. Fakat bu mallar

yalnız Sibirya'nın 2.700.000 kişilik nüfusu için değil, aynı zamanda doğu Sibirya, Orta Asya ve Çin ile olan transit alışverişine de tahsis edilmiştir.

Her memleket için, nakliye yollarının müsait oluşu da mühim rol oynar. Tabiat bu bakımdan batı Sibirya'ya, memleketin her tarafına uzanan muazzam Ob nehri sistemiyle büyük bir su yolları ağı bahşetmiştir. Ob nehrinde Biysk şehrine kadar gemiler işler, Tom, Çolım ve Ket gibi sağ kolları kudretli Yenisey sistemiyle hemen hemen temas halindedir. Sol kollariyle Ural'lara kadar uzanan İrtiş üzerinde, Semipalatinsk'e kadar gemiler işler. Tümen vilâyetinin büyük nehir mıntakası, Ural demiryolu vasıtasıyla pek kısa bir zaman içerisinde Kama-Volga nehir sistemine bağlanmış olacaktır.

Bu kadar geniş bir sisteminin, batı Sibirya için mükemmel yetiyecek nakliye yolları meydana getirdiği düşünülebilirdi; halbuki, tabiatın yarattığı bu su yolu ne kadar geniş ve istifadeli olsa dahi, bunun birçok elverişsiz ve zorluk gösteren tarafları vardır. İlk müşkülât, iklim şartlarına bağlı olarak nakliye zamanının kısa sürmesidir. Mariynsk ve Tomsk ile Tümen arasındaki yolu meydana getiren muazzam kavis, Mariynsk ve Tobolsk arasında Sibirya'nın kuzeydeki uzak ve sert bölgesine kadar uzanmakta ve bu yüzden gemicilik ancak 3 ay gibi bir zamana inhisar etmektedir, çünkü noktanın kuzey kısımları ancak bu kadar bir müddet buzdan serbest kalır. Sonra Tomsk ile Tümen arasındaki mesafenin, su yolu üzerinden hesabedildikte 2.500 verst'tan da aşağı olmadığı düşünülürse, bu yolun ancak buharlı ge-

mi seferlerinin ilerlemesiyle önem kazanabileceği anlaşılr. Ob sistemi üzerinde ilk buharlı gemi 1845 te işlemeye başlamış, fakat bu seferler ancak son 20 yıl içerisinde ilerleme yoluna girmiştir ve şimdi, muazzam nehir kavsinde birkaç milyon pud yük nakledilmektedir. Bütün bunlara rağmen su üzerindeki seyrüsefer, bu su kavsinin veteri boyunca Tomsk'tan Tümen'e giden Sibirya'nın bütün posta yolundaki kara nakliyatından çok geride kalmaktadır. Bu yol bütün ülke için o kadar önemlidir ki, nüfusun esas kısmı onun takibettiği nispeten dar saha üzerinde yerleşmiştir. Yüzyılların meydana getirdiği bu ana seyrüsefer damarı, herhalde Sibirya'nın ana ticaret yolu olarak kalacaktır.

Son zamanlarda, elde edilen fazla hammaddenin kuzey Okyanus üzerinden ihracı için bir yol elde edilmesi hususunda gerek batı ve gerek doğu Sibirya'da denemelerde bulunulmuş ve Ob ile Yenisey membaından batı Avrupa'ya bir ticaret yolunun mümkün olabileceği ispat edilmek istenmiştir; bununla beraber bu irtibat, en müsait yıllarda bile büyükçe bir önem kazanmak için çok kısa sürmektedir, böylece, Yekaterinburg üzerinden geçecek demiryolu tamamlandıktan sonra, Tümen her zaman için esas merkez ve Ob ile irtiş sistemlerinin bütün nakliye yolları için bir mansap olarak kalacaktır.

II

ALTAY VE DOĞU KIRGIZ BOZKIRLARINA AİT SEYAHAT NOTLARI

1860 ta Urusul üzerinden Çuya'ya kadar esas Altay'larda yaptığım geziye ait hâtıra defteri. Bunlar kısmen, 1870 te aynı yerde üçüncü defa dolaşırken tuttuğum hâtıra defterine göre tamamlanmıştır. — 1861 de Salay dağlarında, Tomsk taygasında, Lebed'ler arasında, Teles gölü civarında ve bunun batısındaki ormanlık dağlarda yaptığım geziye ait hâtıra defterinden özetler. — 1862 de Kulanda bozkırı ile Kırgız isteplerinin doğusunda yaptığım geziye ait hâtıra defterimden özetler. — 1869 tarihli gezi raporundan özet.

(15 mayıs 1860). Dün akşama doğru, önceden düşündüğüm gibi yalnız olarak değil de, arkadaşlarımızın bütün ihtarlarma rağmen Altay gezisi esnasında bana refakat etmek istiyen karımla birlikte Barnaul'dan ayrıldım. Refakatimizde bir hizmetçiyle, Zaysan-Kurtu'nun benim için dil uzmanı olarak Barnaul'a gönderdiği ve 6 aydır. Barnaul'da yanımda kalmış olan, Altaylı Yakob bulunuyordu. Küçük

kervanımız iki arabadan ibaretti: biri, karımla birlikte bindiğimiz küçük tarantas (yağ yerine uzun sırtıklar üzerine yerleştirilmiş araba), diğeri de âdi bir Rus posta arabası idi. Sonra'dan karıma nakliye vasıtası şeklinde tahsis edilecek olan valakuşa'nın (sedyenin) oturulacak yeri de bu arabanın içerisinde olup, şimdi onun üzerine yarı Avrupa ve yarı Kalmık elbisesiyle, Çin piposunu çekerek neşeli çehresiyle, Yakob yerleşmiş bulunuyordu. Akşamleyin güneş batmadan biraz önce, Gon'ba köyüne vardık; burada bir sal ile Ob'u geçecektik. Geçmek için hazırlık ile uğraşırken güneş batmış ve solgun ayışığı etrafı aydınlatmıştı; nehir düz bir gümüş ayna gibi gözümüzün önünde akmakta idi. Sağ sahil boyunca çıplak ve dik kil dağları sıralamakta ve bunların tepesinde de köy bulunmaktadır, halbuki çalılık örtilü bir düzlükten ibaret olan sağ sahil nehir sathından pek az yükselmektedir. Sakin havada ve ayın sihirli ışığı altındaki bu geçiş çok güzel oldu. Gecenin sessizliği ancak küreklerin gürültüsü ve gemicilerin monoton şarkısıyla kesilmekte idi. Üç yıllık bir fâsıladan sonra nehir tekrar fazlaca yükselerek bütün vâdiyi kaplamış olduğundan, Ob üzerinde birkaç verst gitmemiz icabetti. Sal üzerinde değiştirilmiş atlarımız bulunduğu için, sahile çıkar çıkmaz arabaya koşarak vakit kaybetmeden yolumuza devam edebildik.

Alçak arazideki yol, su basması yüzünden hemen hemen geçilmez bir haldeydi. Birkaç verst boyunca su dingillerden yukarıya çıktığından üç tane muvakkat sal kullanmak mecburiyetinde kaldık ki,

sema kapanıp tam bir karanlık hüküm sürdüğü için, geceleyin bu hal hiç de hoşumuza gitmiyordu. Arabacı sık sık yoldan çıkıyor, ve böylece her an araba ile uçuruma yuvarlanmak tehlikesi geçiriyorduk. Yedi saatlik bir yolculuktan sonra 28 verst uzaklıktaki Byeloyarsk istasyonuna vardık; orada ancak bir saat kaldık. Fazla zahmet çekmeden, sabahleyin Şilina köyünü (28 v.), bugün de Afçinitova (14 v.) ile Petrovka'yı (20 v.) geçtik. Ondan sonraki Hara-sovka köyünde arabamızın bir tekerleği kırıldığı için birkaç saat beklemek mecburiyetinde kaldık ve ancak gece saat 12 de Bulaniha köyüne varabildik (20 v.). Burada at bulunmadığından, kendi elimizde olmyarak gecellemek mecburiyetinde kaldık.

(16 Mayıs). Ancak bugün oldukça geç vakit sağlam atlar tedarik edebildik ve bundan dolayı ancak sabah saat 11 e doğru, Biysk'in 17 verst berisinde ve mezkûr şehir yolunda son istasyon olan Şubenka köyüne (18 v.) vardık. Biysk'a ancak öğleden sonra ulaştık. Byeloyarsk'tan Şubenka'ya kadar arazi iri tepeli dalgalar halinde uzanmaktadır ve az bir kısmı müstesna olmak üzere ağaçsızdır, çoğunlukla ancak nehir boylarında ve vâdilerde seyrek çalılıklarla kaplıdır. Bulaniha'dan başlayarak arazi daha fazla düzleşmekte ve büyükçe tepe yığınlarının uzakta doğuya doğru sıralanmaya başladığı açık olarak görülmektedir. Buradan itibaren yol büyük ve bol otlu çayırlıklardan ve oldukça sık kayın ve akça kavak

ormanlarından geçmektedir. Şubenka'dan sonra arazi tekrar çıplaklaşmakta, tepeler, Biya nehrinin sahil dağlarında en yüksek doruklar çizgisini teşkil edinceye kadar güneye doğru tekrar daha fazla yükselmektedir.

Tepenin doruklar çizgisi üzerindeki küçük bir kilise Biysk şehrine ulaştığımızı tahmin ettiriyordu. Burada sahil dağları oldukça dik bir şekilde nehir vâdisine iner ve Barnaul civarındaki Ob boyunca olduğu gibi kil dağlarıdır. Yol, son tepenin kenarından dik olarak yükselmekte ve aynı tepenin yamacı boyunca yarım daire şeklinde dönmektedir, böylece Biysk şehrini ancak dağı döndükten sonra görebildik.

Manzara pek acayıpti; sınır dağı ile Biya sahilleri arasında uzun ve dar bir çizgi halinde ayaklarımızın altında uzanan şehrin yukarısında bulunuyorduk. Şehir ancak ahşap evlerden mürekkeptir, bundan dolayı büyük bir köye benzer; pek az olan taş evler bir kiliseyle bir barut deposundan ibarettir ki, bu sonuncusu ancak iki katlı olduğu halde diğer evler yanında bir saray gibi durmaktadır.

(17 mayıs). Burada misafirhane bulunmadığından, polis tarafından gösterilen bir eve inmiştim. Evim üç odalı ise de pek kasvetliydi, duvarları çıplak ve kirli olup, badanasının büyük bir kısmı kopmuştu, mobilyası bir yatak, bir masa ve bir tek tah-

ta iskemleden ibaretti. Ev sahipleri homurdanıyorlardı (zorla yerleştirildiğimizden, bunun için onları ayıplıyamazdık), ancak güç belâ ve yüksek fiyatla biraz yiyecek tedarik edebildim. Burada yapacağım iş, ancak validen getirmiş olduğum yazıyı ispravnik'e¹ vermekten ibaret olduğundan, bütün vaktimi şehirde dolaşarak geçirebildim. Fakat burada anlatılacak bir şey yok. Şehir, Biya'ya paralel uzanan ve birçok kısacık sokaklarla bölünmüş olan üç büyük caddeden ibarettir. Şehrin sonunda nispeten büyük bir pazar yeri vardır, burası barakalardan ibaret dört köşeli bir blokla çevrilmiş olup, şehrin ticaret bakımından önemine işaret ediyordu.

Yollar fena olduğundan, ikametim esnasında pazarda pek az hayat eseri gözüktü. Pazarda, pek az Rustan başka birçok Altay Kalmık'larına rasladım, fakat bunların üstü başı son derece pejmürde olduğu için, benim Yakob onların yanında bir prens gibi gözükiyordu. Şimdi ıssız ve terk edilmiş olan Biysk'in nüfusu ancak 2000-3000 kadardır. Bundan bir asır önce, bir kozak komutanlığının merkezi olduğu için burası daha önemliydi ve nüfusu da şimdikinden herhalde 1000 kişi fazla olmuştur.

Sibirya'nın bütün küçük şehirlerinde olduğu gibi ahali üç sınıfa ayrılır. Birinci sınıfı, kaza mahkeme memurları, köy ve şehir polisi, kaza sandık memurları ve bundan başka biri şehir ve diğeri de köy bölgesi için olmak üzere iki tabipten ibaret olan hizmet ehilleri teşkil eder, yani bunlar blagorodnoye

¹ Rusça ispravnik, "kaymakam" demektir. Çeviren.

obşçestvo (asıl sınıf) dur; ikinci sınıf tacirlerdir ki, şehrin Altay'la olan ticareti yüzünden bunların sayısı pek çok ve durumları da iyidir, fakat çoğu kaba ve tahsilsiz insanlardı. Üçüncü sınıf, Alman Ackerbürger'leri gibi köylü ile şehirli arasında orta bir durum işgal eden meşçan'lardır; hüner sahipleri hiç yoktur. Terzilik ve kunduracılıkla, ancak burada yerleşmiş olan malûller komutanlığının bazı askerleri meşgul olur.

İspravnik, Altay seyahatim esnasında gerekli her şeyi temin etmek üzere emrime bir kozak vermek lûtfunda bulundu, bundan başka bana birkaç çuval kurutulmuş yiyecek gönderdi ve yolda muhtaç olacağım muhtelif alet ve edevattan satın almamı da tavsiye etti.

(18 mayıs). Ancak akşama doğru Biysk'i terk edebildik. Eski istihkâmların harabelerini geçtikten sonra, tepeden sıralarla nehir arasında uzanan muhteşem çayırıklardan geçtik, sonra sık kayınlık ve köknarla örtülü sınır tepelerine doğru yöneldik. Sarı çakıl kumlariyle kaplanmış olan yol, taze köknar ağaçları arasından uzanıyordu ve bunların koyu yeşil dallarından fışkıran sayısız, uzun, açık sarı renkte ve taze filizler, güneş ışığında mum gibi parlıyor ve vatanımdaki sevimli Noel bayramını hatırlatıyordu. Yolun her iki tarafı koyu mavi renkte, güzel koku saçan ufak zambaklarla kaplanmıştı. Şimdi yol, tepenin doruklar çizgisi üzerinden dönüyor ve bunun

kenarına yaklaşıp ağaçlar seyrekleştikçe, her defasında, Biya nehriyle, kocasına yaklaşan Katunya'nın yeni bir manzarası peyda oluyordu. Birdenbire orman açıldı ve gözlerimizin önünde hudutsuz bir su sathı görüldü. Yeşil halı kaybolmuş ve sahili kül renginde ve sarı çalılık örtmekteydi. Katunya kocasına ulaşarak şimdi yoluna, yeni evlendiği eşiyle birlikte devam ediyordu. Fakat henüz bâkirelik utançlığı ile onunla karışmaya cesaret edemiyor ve her ikisinin de aynı yatakta ayrı ayrı aktığı görülüyor: sağda açık ve berrak suyu ile Biya nehri ve solda da beyaza çalar sarı Katunya.

Ob'a inen yol o kadar dikti ki, biz yayan yürümek mecburiyetinde kaldık. Atları çözererek arabayı dikkatle aşağıya bıraktık. Sal büyük olduğundan, bizim araba ile birlikte daha 5-6 köylü telega'sı da nakledilebildi. Öbür sahile çıkınca, taze atlar tedarik etmesi için kozak'ı önden gönderdim. Buradan üç verst kadar gittikten sonra, önümüzde duran köyden düz bir su sathı ile ayrılmış olduğumuzu gördük. Kozakımız hiçbir yerde görünmediği için suyu geçmiş olacağından, arabacımıza köye doğru sürmesini emrettim. 14 yaşından bir çocuk olan arabacı ise çok geçmeden yolu kaybetti ve arabamız da su altındaki ağaç kütüklerine takılıp kaldı, öyle ki, bütün uğraşmalara rağmen yerinden oynatmak mümkün olmadı. Bu yüzden Yakob'u, yardım getirmesi için at üzerinde köye gönderdik. Yarım saat sonra Yakob ile kozak dört taze atla döndükleri halde araba yerinden çıkarılamadı. Bu yüzden geceyi burada su üzerinde geçirmek mecburiyetinde kalmamak

için, karım ile birlikte kayıkla karaya çıktım ve yardım için birkaç köylü daha gönderdim. Ancak ondan sonra tarantasmı kurtarılabildi. Köyde (İkonikova, Biysk'tan 15 v. mesafede) taze atlar hazır olduğundan, 20 dakika sonra yolumuza devam edebildik.

Bir verst gittikten sonra Katunya'nın bir koluna vardık ki, bu nehir ancak son zamanlarda Katunskaya köyü civarında yaptığı bir yarma neticesinde meydana gelmişti ve daha ötede batıya akarak Ob'a dökülüyordu. Katunya'nın bu kolunda akıntı çok şiddetli olduğundan, halatlı sal kullanmamız icabetti. İkonikova'dan sonra yolun yarısı düz, ağaçsız bir sahadan geçti, fakat ondan sonra arazi tepelik ve yer yer kayın ağaçlariyle kaplıydı. Takriben akşam saat dokuzlarda Smolensk köyüne vararak (30 v.) geceyi orada geçirdik.

(18 Mayıs). İndiğimiz ev ferah ve buranın köylerinde ender olarak çok temizdi; mavi yağlıboya ile boyanmış ve bolca masa, tabure ve tahta iskemlelerle döşenmişti. Bir duvarın yanında, içinde yemek takımları bulunan iki dolap ve diğerinin kenarında da, bembeyaz bir perdenin arkasında, beyaz yatak çarşafı ve yastıklarla tefriş edilmiş bir yatak bulunuyordu. Böyle tanzim edilişi, hususî bir zenginliğe işarettir. Biz çok erken kalktık ve daha sabah saat 3 iken köyü terk edebildik. Smolensk köyü mühimce bir saha kaplamakta ve birkaç yüz evden ibaret bu-

lunmaktadır ki, bunların birçoğu, sahiplerinin çok zengin olduğunu göstermektedir. Tepeler güneye doğru gittikçe yükseldiği için yol fena ve girintili çıkıntılıydı. Burada istep karakteri büsbütün kaybolmaktadır. Bazan sık çalılıklarla örtülmüş vâdilerden, bazan da tepelerin çimenle kaplı doruklar çizgisinden geçtik ki, buradan, birçok nehirlerle parçalanmış ve benekli bir şekilde kayın ormanlarıyla örtülmüş vâdiye doğru geniş bir manzara açılıyordu. Saat 6½ ta Byelokurinskaya istasyonuna vardık (25 v.). Burada da, sahibinin zenginliğini gösteren çok iyi bir konak bulduk. Bize çok mükemmel bal ile beyaz buğday ekmeği ikram ettiler.

Arazinin karakteri az değişiyordu, ancak güneye doğru ufukta mavi bir dağ zinciri gözüktü. 15 verst kadar gittikten sonra arazi tekrar düzleşmeye ve tepeler de daha ziyade batıya doğru uzanmaya başladı. Takriben saat 10 a doğru Altayskoye köyüne vardık (24 v.). Burada kurutulmuş ekmek ihtiyatımızı artırmak mecburiyetinde kaldık, çünkü daha güneyde zahire az yetişmektedir. Lüzumlu şeyi tedarik etmek kolay olmadı, çünkü hiçbir köylüde 10 pfund'dan¹ daha fazla kurutulmuş ekmek bulunmuyordu. Böylece Yakob'la kozak evden eve ekmek çuvalıyla dolaşmak mecburiyetinde kaldılar. Kurutulmuş buğday ekmeğinin bir pud'u bana bir rubleye mal oldu. Böyle yüksek bir fiyat, ancak burada daha fazla kalmak istemediğimden hâsıl oldu. İyi senelerde, buğday ununun pud'u burada 20 kopek

¹ 1 pfund = 409.5 gram.

olur, yazın veya seneler fena gittiğinde 40 kopek'e çıkar. Biya'nın güneyinde köylüler ancak buğday eker. Misafir kaldığım kimselerden biri, çavdar ekmeği hakkındaki soruma: "Allaha çok şükür, burada henüz onu yemek mecburiyetinde kalmadık" demişti. Altayskoye, aşağı yukarı 300 evden ibaret büyük bir köydür ve bir upravitel'in (dağlar idaresinin vilâyet memuru) bulunduğu yerdir. Burada ahali yalnız ziraat ile meşgul olmaz, aynı zamanda Altay ile çok alış veriş de yapar, çünkü onlar yalnız, misyon'lara un temin etmekle kalmayıp, çok defa Urusul'a kadar olmak üzere arpa da (umumiyetle kaba bulgur halinde) ihraç ederler. Fakat bu alışveriş ancak kışın, kızak yoluyla iç Altay'lara büyükçe nakliyat mümkün olduğu zaman yapılır.

(19 mayıs). Yolumuza ancak dün akşam saat 5'te devam edebildik. İlk köyün adı Sarasa (= Sarı Su) idi. Altayskoye'den ancak 8 verst uzaklıkta olan bu köye 1 saatte vardık. Daha poskotina'da iken (hayvanların tarlaya varmasına mâni olmak için köyün etrafına kurulmuş çit) karşımıza birkaç atlı çıkarak, köy ihtiyarı (starsına) nın evine kadar bize refakat ettiler. Burada atlarımız da hazır duruyor, köyün halkı da toplanmıştı. Bunlar, hepsi de vaftiz edilerek Ruslaşmış Kırgız'lardan ibaret olup, Buh-tarma'dan buraya göçüp gelmişlerdi. Bura ahalesinin yüzleri de menşelerini hâlâ açık olarak göstermekteydi. Onlar da devlet köylüleri gibi vergi öder, fa-

kat her türlü askeri hizmetten muaftır. Sarasa ahalisi oldukça iyi bir tesir bırakıyor, elbiseleri iyi ve temizdir, evleri de umumiyetle muhkem olup hal ve vakitlerinin yerinde olduğunu gösteriyor. Bu insanların esas meşgalesi ziraat ve arıcılıktır, bilhassa bu sonuncusuna önem verilmektedir. Artık burada yollar fena olduğu için, köyde telega pek azdır. Erkek ve kadın usta binicidirler. Benim küçük tarantas'ıma altı at koştular ve eşyımı, üçer at koşulmuş iki arabaya yüklediler, çünkü, anlattıklarına göre yol çetin ve ikinci istasyon da 45 verst uzaklıkta imiş. Manzaranın karakterinde esash bir değişiklik olmadan yol iki verst kadar hep yükselmekte devam etti; fakat sonra Sarasa'ya indiğimizde büyülenmiş gibi birdenbire değişiverdi. Kısmen çıplak ve kısmen sarı, yeşil ve kırmızı yosunlarla örtülmüş çıplak ve koyu renkte kayalar dik bir şekilde nehre iniyor ve sık ağaçlıklı tepelerle yanyana alaca bir şekilde sıralanıyorlardı. Bu tepeleri kaplıyan ormanlıklar, doruklar çizgisinden dağlık duvarların derinliklerine doğru şualar halinde inerek boydan boya uzanıyorlardı. Vâdideki nehir, münavebe ile bazan sık çalılıklardan, bazan da çiçeklerle örtülü çayırıktan geçiyor ve muazzam taşlıklar arasından köpürerek ve şiddetle akarak yol alıyordu. Vâdide 25 verst gittikten sonra karanlık bastı ve arabacı da, buradan itibaren yolun fena ve geçilmez olduğunu söyledi. Bu yüzden, bir arı kovanı bahçesi yanında tarantas'ta geceledik. Keskin bir soğuk bastırmış ve kuvvetlice yağmur da yağmaya başlamıştı, böylece gecemiz pek hoş olacağı benzemiyordu; aynı zamanda, arabacının yanında bulundurduğu bir parça siyah ekmekle

kanaatlenmek mecburiyetinde kaldık. Bununla beraber, keçe örtülerimize sarnarak oldukça iyi uyuduk. Güneş doğunca yolumuza devam ettik. Şimdi yol Sarasa vâdisini terk ederek, onun sağ kolu olan Kamara boyunca yukarıya doğru devam ediyordu. Kamara'nın sahilleri ancak kısmen kayalık olup, çoğunlukla sık melez ormanlarıyla kaplıdır. Toprak yağmurdan o kadar yumuşamıştı ki, arabamızın tekerlekleri batıyor ve çok girintili çıkıntılı olduğu için bir sağa, bir sola kayıyordu. Bununla beraber ancak bir defa tatlıca yana yattı ve bizleri de yüklerimizle birlikte ıslak çimenliğe yuvarladı. İlerledikçe yolun meyli artıyor ve kayıcı bir şekil alıyordu ve birkaç kişinin, uzun müddet arabaya omuzlarıyla yaslanarak muhafaza etmeleri lâzım geliyordu, yoksa muhakkak surette uçuruma yuvarlanmak tehlikesi vardı. Bu esnada, tabii olarak benim de yardımda bulunmam lâzımdı, çünkü arabacı atları dizginlerinden tutarak sevk ediyordu. Böylece arabanın bizi götürmesinden daha fazla biz onu götürdük. Yol, 15 verst kadar bu şekilde devam etti ve ancak son 5 verstte biraz hızlı gidebildik. Bundan dolayı ancak saat 12 de önümüzdeki Çergi köyüne varabildik (demek 15 verst katetmek için hemen hemen 7 saat zaman sarf etmiştik).

Denizden 461 metre yükseklikte olan Çergi köyü, aynı adı taşıyan nehir boyunca, Sebe'ye döküldüğü yerden biraz berilerinde uzanan tepeler zinciri üzerinde kurulmuştur. Büyük ve sağlam yapılardan ibaret bu köy çok zenginmiş. Köyülülerin esas mesgalesi arıcılıktır; ancak kendilerine yetecek kadar ekin

ekerler. Araba ve koşumları son derece azdır, çünkü dağlık arazide (teessüfle öğrendiğimize göre), büyük yolda bile bunları kullanmak çok zormuş. Kadınlar burada da ata binerler; tırpan ve tırmıklarla at üzerinde tarladan dönen birçok kadınlara kendimiz de rasladık. Çergi'den sonra yol, oldukça geniş ve birçok yerleri ekilmiş olan Sebe vâdisine götürür. Nehrin iki tarafında, ormanla kaplı fakat pek yüksek olmıyan ve yamaçlarında birçok arı kovanı bulunan dağlar sıralanmaktadır. Köye yakın bir yerde nehri geçmemiz icabetti, fakat geçit yeri arabaya su girecek kadar derindi. Köye varmadan Altay'hlardan bir grup atlıya rasladık, bunların arasında Zaysan-Kurtu'nun kardeşi de vardı. Altay'lıların oturduğu yerler artık buraya yakın olduğu için, buranın bütün köylüleri Altayca konuşabiliyorlardı. Yol tehlikeli değilse de, büyükçe taşlar serpili olduğu için çok rahatsızdı, bu yüzden araba ikide bir taş çarparak şiddetle sarsılıyordu. Saat 2 de (Kalning'in ölçmesine göre 640,4 metre yükseklikte bulunan) Muytu misyonerliğine vardık. Burası küçük, fakir bir köy olup, ahalisi de ancak vaftiz edilmiş Teleüt'lerden ibaretti.

(22 mayıs¹). Buradan itibaren ancak âdi bir köylü telegası ile gidilebildiği için, tarantas'ımı bırakmak mecburiyetinde kaldım, bu yüzden de Muytu

¹ Baskı hatası olsa gerektir, hâdiselerin sıralanışından 20 Mayıs olması icabeder. Çeviren.

misyonerliğini ancak akşamüstü terk edebildim. Önce küçük Muytu nehrini geçtik, biraz sonra tekrar Sebe'nin sağ sahiline vardık. Umumiyetle Sebe vâdisinin karakteri eskisi gibi olup, yalnız yol daha fazla taşlı ve girintili çıkıntılıydı. Muytu'dan biraz ötede yol, araba için oldukça tehlikeli bir yerden geçiyordu. Nehre kadar dayanan 100-150 fut yüksekliğindeki bir kayanın kenarından geçen yol o kadar dar ve meyilliydi ki, dört atımız ancak yanyana sıkışık vaziyette güçlkle gidebiliyor ve araba da her adımda ileriye doğru uçuşuma yuvarlanmak tehlikesi gösteriyordu. Gece saat 11 de Kalmık Balgasayn'ın saymka'sına (kır evi) vardık. Birkaç kvadrat verst büyüklüğündeki vâdi boşluğunda ve tam Sebe sahilinde bulunan bu bina büyük bir köylü evine benziyordu, fakat çok pis ve haşerat doluydu. Öteki sahilde, tepeleri ancak dar bir şerit halinde ağaçlıkla çevrili bulunan dik kayalıklar yükseliyor; bu sahildeki vâdi duvarları ise daha alçak ve sık ormanlıkla kaplıdır. Vâdinin zemini düz ve ziraat için çok elverişlidir, fakat ahali çok az arpa ekdiği için yerler boş durmaktadır. Saymka'nın etrafında, kısmen vaftiz edilmiş veya edilmemiş Altaylıların oturduğu ve kısmen de bizim ev sahibinin ambarları olan ve hepsi de pek perişan bir halde bulunan 12-14 kulübe vardır.

Saymka'nın meydana gelişi hakkında öğrendiğime göre, ev sahibimiz olan Balgasayn, vaftiz edilirken vâdiyi kendisine ikamet yeri olarak seçmek için müsaade edilmesini şart koymuş ve bunun üzerine 10 yıl kadar önce bir düzine aile ile buraya ge-

lip yerleşmiştir. Balgasayn zengin sayılıyordu ve önemli sürüleri vardı; buradaki diğer Altay'lılar onun zenginliğiyle geçiniyorlardı; kolonide acı bir fakirlik hüküm sürüyordu. Telega namına burada ancak iki tane bozuk nesne mevcuttu.

[Daha sonraki seyahatim esnasında vâdiden geçerken, burada Şabalina adında, oldukça müreffeh ve memleketin zenginliğinden, bir yığın Altay'hya nazaran daha iyi faydalanmasını bilen bir Rus köyüne rasladım. Kalning'in ölçmesine göre Şabalina denizden 856,3 metre yüksekliktedir. Rus ahalinin gittikçe sokulduğunu görmek dikkate değer. Onlar buraya hiçbir hakları olmadığı halde gelip yerleşmişler ve Kalmık'lar da korkarak çekilip gitmişlerdir. Şabalina ahalisi geri sürüleceklerini düşünerek daimî bir korku içerisinde yaşamaktadır. İlk defa köyden geçtiğim zaman beni bir arazi mühendisi zannetmişlerdi. Hatalarını anladıktan sonra çok sevinerek bana içlerini döktüler: onları her zaman kormakla tehdideden, fakat hediyeler verdikten sonra rahat bırakan zasedatel'den¹ çok çektiklerini söylediler. Adamlar Kalmık'lara haksızlık etmiş olabilirler, fakat Balgasayn'ın bundan önceki çiftliği yerine çalışkan bir köyün kaim olması, memleket için daha hayırlı olmuştur].

Buradan itibaren yolumuza at üzerinde devam ettik, karım da valakuşa (iki değnek üzerine yerleştirilmiş oturulacak yeri olan sedye) üzerinde gidi-

¹ Mahkeme başkanı.

yordu. Sağ sahil kenarındaki dağlık duvar boyunca güney-doğu istikametinde yükselen yol, önce yılan-kavi bir şekilde sık melez ormanlarından geçti; yıkılmış bir sürü ağaç kütükleri yolu örtmüştü, çalılıklar da o kadar sıkı ki, etrafa sarkan dallar arasından güçlükle geçebiliyorduk. İki saat sonra dağ sırtına vardık ve burada ilk obo'ya (kutsal taş yığını) rasladık.

Yukardan bakarken manzara, küçük bir daire şeklinde gözüküyor. Her taraf melez ormanları ile kaplı olup, az değişiklik arz etmektedir. Dağların tepeleri, hâlâ, burada, ancak haziran ortasına kadar kalacak olan karla örtülüdür. Burası, Sebe'nin kollarından Şibilik'in çıktığı yerdir. Yol, umumiyetle dağın sırtından giderek Aşyaktu membalarına kadar uzanmaktadır. (Sebe geçidinin yüksekliğini Kalning 1787 metre olarak tâyin etmiştir). Burada Çapçıyak ve Kızıl-Taş adında iki nehirden geçtik. Bu ikinci nehrin yatağı büyük kayalarla kaplı olduğu için, üzerinden geçmek oldukça tehlikeliydi. Bazı yerlerde henüz tamamiyle erimemiş olan kar, burada geniş fakat kaygın bir köprü gibi duruyor, bunun altındaki su da tünelden akar gibi fışkırıyordu. Aşyaktu (esasinda Apsıyaktu, yani ihtiyar [ayıl] nın oturduğu yer) civarında melez ormanı, Sebe boyundaki gibi sık değildir. Zemin, her tarafta atlar için mükemmel gıda teşkil eden yüksek ve çok nefis otlarla örtülüdür. Daha Aşyaktu boyunda iken, direklerden yapılarak kayın kabuklarıyla örtülmüş mahrut biçiminde birçok sivri yurt (alaçık) lara ve büyük at ve sığır sürülerine rasladık. Akşam saat 7 ye doğru

Zaysan-Kurtu'nun sivri bir şekilde, sekiz köşeli sı-
rıklardan iskelet üzerine kurulmuş yurduna vardık.
Bunun yanında, yine ağaç kabuklariyle örtülmüş
nispeten küçük iki yurt daha bulunuyor ve nehre
yakın bir yerde de, Zaysan'ın ambarı olan ve ağaç-
tan yapılmış bir evcik gözükiyordu. Yurdun etrafın-
da yüzlerce inek ve biraz ötede büyük bir koyun sü-
rüsü vardı. Bayan Zaysan, geceyi yurt'ta geçirme-
miz için bizi davet etti.

(21 mayıs). Yurtta kaldığımız gece pek hoş ol-
madı. Ateş yandığı müddetçe yurt'un içerisi, etra-
fımızı göremiyecek şekilde dumanla dolmuştu, fakat
ateş söndükten sonra da şiddetli bir soğuk bastırdı.
Üzerimdeki keçe örtüye rağmen bütün vücudumla
titriyerek uzun müddet uyuyamadım, bundan baş-
ka is ve dumandan başım ağrıyor ve yattığımız ze-
minin sertliği de buna ekleniyordu. Aşyaktu'ya bir
gezinti yaparak, ağaç kabuklarından yapılmış birçok
yurtlarla kurban yerlerini (uzun değnekler üzerine
gerilmiş at postları) gördük. Birçok yurtları ziyaret
ettik, her tarafta korkunç bir fakirlik hüküm sürü-
yordu; bir yurttan, ancak 10-12 yaşlarında iki erkek
çocuğu tarafından bakılmakta olan yaşlı bir adama
rasladım. O hemen hemen çıplak bir vaziyette bir
ot yığını üzerine yatmış ve kürkü olmadığı için üze-

rine de ot örtünmüştü. Onun bütün mülkü, bütün aileyi beslemesi lâzım gelen bir tek inekten ibaretti.

Aşyaktu'nun sol sahili, çok yerde melez ormanlariyle kaplı olup, aralarında ancak, tek tük kayın vardır. Sağ sahili dik ve çıplak kayalıktan ibarettir, fakat, her türlü romantik teşekkülden mahrumdur; taştan düzlükler arasında her tarafta ince çakıllar gözüktüyor. Vâdide, tam nehir boyundaki ağaçların çoğu söğüt ve bir kısmı da pihta çamı (pinus pichta) dır. Kurtu'nun yurt'undan başka ancak onun kardeşininki direklerden yapılmıştır. Kötü keçe ile örtülmüş ve sııklardan yapılmış, ancak bir yurt'a rasladım.

(22 mayıs). Bugün Aşyaktu'dan ayrıldık. Bayan Zaysan refakatimize adamlarından katarak bizi şerefle uğurladı, öyle ki, hareketimizde etrafımızı 40 atlı sarmış bulunuyordu. Yolumuz önce Aşyaktu boyunca nehrin mecrasına, sonra Tolgoyok deresi boyunca güneye doğru devam etti. Arazinin karakteri hemen her yerde aynı olup, alçak dağ silsileleri tarafından çevrilmiş orman ve çalılıkla örtülüdür. Tolgoyok'u iki defa geçtikten sonra güneye, Urusul bölgesini Katunya'nın küçük kolları mıntakasından ayıran yaylaya yöneldik. Oldukça geniş olan bu yer, tepe ve kaym çalılıklariyle kaplıydı. Burada yol da mükemmeldi. Öğleye doğru Karasu adında küçük bir çaya vararak bunun civarındaki küçük bir yurt-

ta birkaç saat dinlendik. Sonra şiddetli yağmur altında hareket ederek, Katunya'nın küçük bir kolu olan Tıt-Käskän'i geçtik ve dağ geçidinden, yine Katunya'nın kollarından Kasp'a doğru ilerledik. En sondaki geçitten bakınca, yine Katunya'ya dökülen Kışkol'un meydana getirdiği boğaz gözükmektedir. Kenarından Kasp'a çıkılan dağ yamacı çok diktir. Sık ormanlık her türlü manzarayı örtmektedir. Kasp civarı söğüt çayırliklariyle örtülü ve arazi her tarafta yumuşak bataklık halindedir. Çadır kurmak için hiçbir tarafta kuru bir yer bulunamayınca, çadırımızın altına ince bir kat ağaç dalları sererek onun üzerine konmaktan başka çare kalmadı. Durmadan yağmur yağıyor.

(23 mayıs). Güneş doğarken, çok şiddetli bir yağmurlu havada hareket ettik. Esasında yol mükemmel ise de devamlı yağmur neticesinde yumuşamış bulunuyordu; şimdi o kadar kaygındı ki, atlarımız birkaç defa düştüler. Durmadan yolumuza devam ederek akşam saat 5 te Boguştan'a vardık. Şimdi yağmur dinmiş, gökyüzü açılmış ve muhteşem güneş ışıkları, Boguştan'ın sağ sahilindeki yüksek boyunca yayılan son derece güzel manzarayı parlatmakta idi. Bazan çıplak kaya blokları, bazan da sık ormanlıkla kaplı yuvarlak tepeler gözükyor, dağlar, güneye doğru gittikçe yükselerek sıralanıyor ve en sonunda koyu mavi gölge teşkil eden bir silsile halinde kayboluyorlardı. Bunların en yüksek

zirvesi karlı sahadan ibaret gümüş gibi parlıyan bir şeritle çevrilmişti. Çıplak ve çakıl ile kaplı bir kaya bulunduğumuz yerden dik bir şekilde sahile iniyor, onun eteğinde de çok zengin bir bitki âlemi göze çarpıyordu: beyaza çalar yeşil yapraklarıyla sık söğüt çalılıkları, açık yeşil kayınlar ve koyu renkte muhteşem köknar ve pihta çamı piramitleri alaca ve karmakarışık bir şekilde sıralanıyor, bunların arasında da nehir muazzam kaya bloklarını kesmek suretiyle köpürerek ve gürültü ile yol alıyordu.

Nehirden geçerken bazı güçlüklerle karşılaştık. Burada yol, bazan dik ve çıplak kayalar arasından, kazan da geçilmez çalılıkların içerisinden dolaşıyordu. Ahali Korottı'ya göçmüş olduğundan, maalesef burada ümidettiğimiz yurtları bulamadık. Erzakımız kalmadığı için, yeniden şiddetlenen yağmura bakmadan yolumuza devam etmek mecburiyetindeydik. Böylece ancak akşam saat 7 ye doğru Korottı bo-yundaki yurtlara vardık.

[1860¹ yılında Aşyaktu'dan Korottı'ya, Kaspâ üzerinden ilerliyerek biraz daha batıdan geçen yoldan gitmiş ve bu esnada Korottı'nın memba mntâkasına uğramıştım. İşte 3 ve 4 haziran tarihli hâtıra defterimden özetler: Korottı membaı, küçük tepe silsileleriyle çevrilmiş geniş bir düzlükte bulunan oldukça büyük bir göl meydana getirmektedir. Her tarafı geçen yıldan kalma kül rengi ve sarı otlarla kaplı olan bu düzlük, oldukça kasvetli bir tesir bıra-

¹ Herhalde baskı hatası olarak metinde 1860 yazılan bu rakamın, 1870 olması icabeder. Çeviren.

kıyordu. Zemin baştanbaşa bataklıktan ibaretti. Bu şekil arazi, birçok büyük Altay nehirlerinin memba mntakaları için karakteristiktir. Gölde çok angır (anas calangula) vardır.

Korottı'nın köllerinden Kidis-Bazar boyunda geceledik. Gece karargâhımızın tam yanında şifalı bir memba vardı. Sathı 6² fut ve derinliği de takriben 1½ fut olan daire şeklindeki çukurun suyu süt gibi beyaz ve bazı yerlerden köpük çıkmaktadır. Suyu soğuk ve harareti +5 ten fazla değildir; kışın donmaktadır. Burada yıkanmak, göz hastalıkları için şifalıymış. Tam membaın yanında bulunan bir çalıda, yıkananlar tarafından adak olarak her nevi bez parçası ve şeritler asılmıştır. Suyun kendisine has bir tadı yoktur. Anlattıklarına göre, biri Sumultu ile Yaylaguş arasında bulunan ve doğudan Katunya'ya inen Katırım boyunda ve diğeri de Çergi'nin köllerinden Balıksu civarında olmak üzere iki kaynak daha varmış. Korottı sahillerinin yukarı kısımları düz olup, söğüt ve melez ağaçlarıyla örtülüdür. Manisa lâlesi de çok bulunur.

Üç dört verst boyunca vâdinin karakteri değişmedi, her tarafta Manisa lâlesiyle hemen hemen beyaza boyanmış kademe şeklindeki aynı düzlüklere rasladık. Sonra vâdi biraz darlaştı. Takriben altı verst sonra Yân-Korottı'ya vardık. Burada sahil dağları sık ormanlıkla kaplıdır, yalnız sol sahildeki dağlarda, bundan 4 yıl önce vukubulan yangın yüzünden, çıplak ağaç kütükleri gözükmetedir. Vâdi de göknar, fakat yüksek kısımlarda katran (pinus cembra) ormanları gözüküyor. Birkaç verst uzandı-

ğı söylenen yangın neticesinde ormanın harabolması yüzünden, ahali çok zarar görmüştür, çünkü bilhassa ormansız kalan bu dağlarda eskiden çok sincap avlanırmış. Sağ sahilde Taştû-Yıl'ı ve biraz daha aşağıda, sağ taraftan Korottı'ya dökülen Pürçüktü-Ayrı'yı geçtik. Bu iki nehir arasında Korottı'nın çok müsait bir geçidi üzerinden ilerliyerek Orkoyttû-Ayrı ve Taldû-Ayrı çaylarını geçtik. Şimdi vâdi yine genişlemekte, sol sahil ağaçsız kademeler halinde yükselmektedir. Her taraf kayalık ve çakıllıktır. Bundan sonra nehir güney-doğuya bir kavis yaparak, membaı Kaspı ile birleşen Boguştan suyunu almaktadır. Boguştan membainin biraz yukarısında, bundan otuz yıl önce çok yağmurlu bir senede dağ çöküntüsü vukubulmuştur. Sol sahilde bugün dahi birbiri üzerine çullanmış ağaç ve taş yığınları gözükmektedir.]

(24 mayıs). Öğle yemeğinden sonra Korottı'yı geçtik. Nehir çok geniş ve akıntısı şiddetli olduğundan, karımın valakuşasını ata binmiş 6-8 kişi iple tutmak mecburiyetinde kaldılar. Urusul vâdisi burada takriben 2 verst genişliğinde olup, çok güzel çayırlıkla örtülmüştür. Sahil dağları yüksek değildir. Gölge tarafını teşkil eden sağ sahil ormanlık, güneş tarafı olan sol sahil çıplaktır. Urusul sahilleri sık köknar ve pihta çamı ormanları ile kaplıdır, nehir koyu renkte ağaçtan bir yol gibi vâdinin zemininde kıvrıla kıvrıla akmaktadır. Nehir boyunda 3-5 yurtluk gruplardan kurulmuş birçok aul'lar vardır.

Korottı'dan itibaren ağaç kabuklarından yapılmış yurtlara hiç raslanmaz, bunlar hep keçe ile örtülmüştür. Bu hal, ahalinin daha ziyade göçebe olduğunu göstermektedir. Vâdide ve sahilin ilk eteklerinde birçok hayvan sürüsü otlamakta idi.

Takriben 10 verst gittikten sonra Urusul'un küçük sol kollarından biri ve sahili pek bataklık olan Tayaktu'yu, ve yine 10 verst gidince Taldu çayını geçtik. Bunun sahilinde ikamet eden Zaysan-Kupa'nın yanında gece karargâhımızı kurduk.

(26 mayıs). Öğleden sonra Zaysan-Kupa'nın yurtundan ayrılarak, Urusul boyunca yukarıya doğru yolumuza devam ettik. Burada vâdi, şimdiye kadar olduğundan daha fazla meskûndü. Sahil dağlarının karakteri değişmedi. Sağ sahildekiler sık ormanla kaplı, soldakiler çıplak alçak dağlardır. Bunlar çayırılık vâdiyi çevirmekte, bunun ortasında nehir, köknar ağaçlarından ibaret geniş bir şeridin içerisinde kıvrıla kıvrıla yol almaktadır. Vâdide ısı dayanılmaz bir derecedeydi. Biz Urusul'u, Taldû'dan 8 verst uzaklıkta bu nehre dökülen Kengi membâna kadar takibettik ve sonra da Kengi sahili boyunca 2 verst kadar yükselerek Zaysan-Muklay'ın yurtuna vardık.

(27 mayıs). Bugün, evvelâ Urusul vâdisine döndük, sonra bu nehir boyunca mecrasına doğru ilerledik. Takriben 5 verst gittikten sonra vâdi daralmakta, fakat sahil dağlarının karakteri hiç değişmemektedir. Sağdan Urusul'a dökülen Urmalık mansabından biraz yukarda Urusul'a geçtik. Öteki sahil bataklık ve nüfusu da dahaz az gibidir. Nehrin bu tarafındaki sahil dağları gittikçe yükselmekte ve Mangday'ın karlı tepesi ile nihayet bulmaktadır. Karargâhımızı Karasu sahilinde, Zaysan-Çappan'a ait yurtun yakınlarında kurduk.

(28 mayıs). Sabah saat 10 da, çok güzel bir havada Zaysan-Çappan'ın yurtundan ayrıldık ve hâdisiz, yine geldiğimiz yolla Urusul ile Kengi'yi geçtik. Tişe'den sonra gök bulutlarla kapandı ve şiddetli yağmur başladı. Zaysan-Kurtu'nun evinde atlarımızı değiştirerek ancak saat 6 ya doğru yolumuza devam edebildik. Fakat yağmurdan yol yumuşamış olduğu için çok ağır ilerliyorduk. Tamamiyle karanlık bastığı zaman Tayaktü boyundaki taşlık bataklığa vardık. Buradan mutlaka geçmemiz gerekiyordu. Beş defa devrilen karımın valakuşasiyle geçmek çok tehlikeliydi. İliklerimize kadar ıslanmış ve bitkin bir halde, Tayaktu'nun öte sahilinde bulunan Kalmık Pabil'in yurtuna vararak orada geceledik.

(28 mayıs). Korottı'yı geçtik ve Urusul boyunca aşağıya doğru ilerledik. Taldū ve Şaşakman adında iki çayı geçtik. Sağ sahilde, esasında ehemmiyetsiz dağ sırtı üzerinde oldukça yüksek bir dağ gözükmektedir, bana söylediklerine göre adı Kara-Kol-Başı (Karakol membaı) imiş. Sol sahil iki kademe teşkil ediyor ve yol da bunun yukarı kısmından geçiyordu. Vâdi ve dağ eteklerinin her tarafında zengin hayvan sürüleri gözüktüyor, vâdide çitlerle çevrilmiş geniş sahalarda ziraat yapılıyordu. Urusul'un sol sahilinde bulunan tarlaların yazın birçok defa sulanması icabettiğinden, bunlara doğru hendekler kazılmıştı. (4 haziran 1870 tarihli hâtıra defterimde, Korottı'nın güneyindeki Urusul vâdisi hakkında şunlar vardır: vâdinin çehresi büsbütün değişmiştir, eskiden canlı bir hayatın hüküm sürdüğü bu yer şimdi ıssızlaşmıştır, ancak tek tük sığır ve atın otladığı görülür. Kılavuzumun sözlerine göre geçen yıl Çuya'dan gelen hayvan hastalığı yüzünden, Altay korkunç bir şekilde fakirleşmiştir. Eskiden tarla sulayan hendekler şimdi tamamiyle kurumuş, bir zamanlar rasladığım tarlalar şimdi boş kalmış, çitler de odun olarak yakılmıştır. Altay'lıların her cihetten geriledikleri anlaşıyor).

Saat 2 de, Korottı'dan takriben 25 verst ötede bulunan Urusul geçidine vardık. Sağ sahilde, ormanlık dağlarla çevrilmiş, çiçekli, yemyeşil ve hoş bir çayırıktan ibaret olan düzlük vardır, bunun ön kenarında küçük Angoday misyonerliği bulunmaktadır. Düzlük nehir sathından 100-150 metre yüksektedir; (Kalning'in ölçmesine göre Angoday düzlüğünün yüksekliği 816,2 metredir).

Nehir üzerinden, ancak iki kişinin sığabileceği küçük bir sandalla geçilmektedir. Kayıkçı büyük bir ustalık gösteriyor, küçük kayık, girdap teşkil ederek şiddetle akan nehirde ok gibi fırlıyordu.

Angoday misyonerliği oldukça fakir görünüyor; arka plânda küçük fakat nispeten cazip bir kilise duruyor ve bunun etrafında da 50 kadar kulübe bulunuyordu. Burada ancak vaftiz edilmiş Altay Kalmık'larıyla Teleüt'ler yaşıyor. Kalmık'lıların çoğu hâlâ ağaç kabuğundan yurtlarda oturuyor. Tüccarlar daha iyi evlere sahiptir. Bu evlerden birine indik. (6 haziran 1870 tarihli hâtıra defterimden: Angoday misyonerliği dış görünüşü ile az değişmiş, ancak tüccar evleri çoğalmıştır; bunlardan bazıları şimdi tamamıyla muhteşem Rus köylü evine benziyor. Bir okul kurulmuştur. Kalmık'lar eskisi gibi fakirdir. Bir yıldan beri halk arasında müthiş bir frengi hastalığı hüküm sürüyormuş). Misyonerlik civarında birçok tarla vardır; bunların kurak yıllarda üç, yağmurlu yıllarda ancak bir defa sulanması gerekiyormuş. Bundan dolayı tarlaları, ancak orılara doğru su kanalı (Altay'lılar buna su-ak derler) yapılabilen yerde meydana getirmek mümkündür.

(3 Haziran). Angoday'ın ötesinde yol, çok güzel yeşillikle kaplı, takriken 5-6 verst uzunluğunda bir düzlükten geçmektedir; burası iri çilek çiçekleri (glubnika) yüzünden yer yer bembeyaz gözüküyor.

Bu mıntakanın yenilebilir çilek bakımından (ahudu-du, böğürtlen, frenk üzümü, kara meyva, mavi böğürtlen, çilek, kızıl ve kara frenk üzümü) çok zengin olduğu söyleniyor.

Düzlüğün sonunda, sağ sahildeki dağların bayırı nehre kadar inmektedir. Bu dağların kolları gittikçe dikleşiyor ve yol da bunların eteğinde yükselerek uzanıyordu. Dağlar sık melez ormanları ile kaplıdır. Dağın ön tarafındaki doruklar çizgisi üzerinde birkaç verst gittikten sonra, Kara-Kol-Başı'ndan da su alan Ölotü çayına geldik. Ölotü'den geçmek kolay olmadı. Nehir geniş değilse de akıntısı çok şiddetli olduğundan, su, büyük kaya blokları arasından yüksek dalgalı girdaplarla köpürerek aktmaktadır. Burada valakuşayı öte tarafa nakletmek çok zor oldu, bunun dört ipe bağlanıp dört atlı tarafından tutulması icabetti. Ölotü'nün her iki tarafındaki sahil dağları da dik bir şekilde ve romantik vahşi manzara ile nehre inmektedir. Yol, kaya bloklarıyla sık çalılıklar arasında geçiyor.

Burada sık çalılıklar arasından birdenbire, hem böğürme, hem homurdanma gibi kuvvetli ve acayip sesler işittik, etrafımızda dallar çatırdıyarak kırıldı ve hemen hemen her taraftan hayvan başları peyda oldu. Başları her ne kadar geyik kafasına benziyorsa da, uzun, sık ve siyah yeleleri vardı, yelelerin arasından takriben iki fut uzunluğunda boynuzlar fışkıırıyordu. Kılavuzumuz bu sevimsiz mahlûkları kovdu. Bunlar, Çuya boyunda da çok tutulan sarlık (bos gruniens) idiler.

Ölütü'nün birkaç verst ötesinde tekrar, burada daha dar olan Urusul vâdisine rasladık. Dik kayalar sol tarafta tam nehre kadar inmekte, yol, 6 verst kadar dar nehir vâdisinden döne döne gitmektedir. Burada bitki çok zengindir. Kayın, kavak ve köknar ile kuş kirazı (faulbaum, prunus padus), yabani leylâk, sarı çiçekli akasya gibi yüksek çalı cinsinden ağaçlar ve bunların arasında da yabani kırmızı güllerle çevrilmiş it üzümü çalılıkları gözükiyordu. Aralarında yosunla kaplı yüksek taş blokları ve vahşî dişli kaya parçaları yükseliyordu. Manzara, bakıp da doyulmıyacak kadar güzeldi. Hava, pelesenk gibi kokularla meşbu idi. Her tarafta dağınık bir şekilde raslanılan kaya blokları yüzünden, valakuşa (sedye) ile yolumuz oldukça müşkülleşiyordu. Şimdi, önce, dar ve sık ormanla çevrilmiş olan Ülgemen vâdisine doğru yöneldik (Rus'lar böyle der, fakat nehrin Altayca adı Küçü Ülögön "Küçük Ülögön" dür). Her iki Ülgemen de Karaköl-Baş'ından çıkar. Ülgemen'in sahilleri başta düz ve sık çalılıkla örtülüdür, sonra sağ sahil yamacı dikleşir ve yol çok meyilli bir şekil alır; nehir boyunca yukarıya doğru birkaç verst gittikten sonra, sol sahilde vâdi biraz genişler. Şerit gibi sık ormanlılıkla çevrilmiş bulunan nehir, burada yeşil halı gibi bir çayırılıktan geçmektedir. Nehir boyundaki orman, umumiyetle, civardacının sertliğiyle meşhur melez ağaçlarından mürekkeptir. Etrafta nüfus azdır, ancak tüccardan Charof'a ait bir Saymka'ya rasladık. Saymka'nın etrafında tek tük tarla da vardı.

Ülgemen mıntakasında, diğer Altay ahalisinden biraz farklı bir ağız konuşan Altay'lı Soyong boyun-

dan birçok aile oturuyormuş. Burada nehir adlarının çoğu Soyonça'dır, meselâ Kidis-Bazar [Kîs (Alt.) "keçe" = Kidis (Soy.)] gibi.

Chabarof saymka'sının birkaç verst ötesinde küçük ve büyük Ülgemen (Yan-Ülögön) arasında uzanan, Çikâ-Taman adında (Kalning'e göre 946,5 metre yüksekliğindedir) yolu çok fena bir dağ silsilesini geçmemiş icabetti. Burada yol, dağ boyunca o kadar dik bir şekilde yükseliyordu ki, valakuşanın önüne dört at koşmak lâzım geldi. Müşkülâtla dağ sırtının yarısına kadar çıktık. Yol gittikçe dikleştiği için, karımla birlikte dağa yayan çıkmayı uygun buldum. Yayan çıkmak bile çok zordu, bazan dik kayalardan tırmanmak, bazan da sık çalılıklardan geçmek icabediyordu. Dağın sırtında bitki bakımından çok zengin oldukça geniş bir düzlüğe rasladık ki, üzeri çiçekli sık bir çimenlik ve oldukça bol ormanla örtülüydü. Çikâ-Taman'ın doğu tarafı da çok dik, fakat çıplak ve çok yerde çakılla kaplıydı, bundan dolayı denebilir ki, iniş çıkıştan da çetin oldu. Dağ eteğine varmadan, burada âni basan karanlık tarafından yakalandık, bu yüzden hemen hemen emekliyerek inmemiz icabetti. Büyük Ülgemen vâdisinde birçok yurt'a rasladık ve burada geceledik. [Kalning'in ölçmesine göre Çikâ-Taman (Ülgemenskiy pereval) 1334 metre yüksekliğindedir].

(4 haziran). Ertesi gün Ülgemen'in sol sahili boyunca akıntı istikametinde yolumuza devam ettik.

Yol, dalga halinde sıralanan ve uzantılarını nehrin sahillerine kadar gönderen bir dağ silsilesi boyunca uzanmakta, yamaçları bütün civarda olduğu gibi tamamiyle çıplak, dağların ancak yolun iki tarafında bulunan kısmı üzerinde çiçekli çalılıklar gözükmektedir. Birkaç verst sonra Ülğemen'i de geçtik. Nehrin sağ sahilindeki yol, soldakine nazaran daha caziptir: birkaç verst boyunca, açık yeşil otlar ve çiçekli fidanlarla kaplı alçak bir düzlükten geçer. Biraz sonra ağaçlar sıklaştı ve biz de bir bataklıkla karşılaşarak bunun içerisinde yolu boşuna aradık. Bunun üzerine sahil dağı boyunca yükselerek, Ülğemen ile hemen hemen paralel bir şekilde akan Karasu çayını takibettik. Yer çok bataklık olduğu için, nehrin sağlam yatağından ilerledik. Burada Ülğemen'in her iki sahili de aynı karakteri taşır: Her tarafta, tam nehrin sahilinde yükselen çıplak ve çakılla örtülü tepeli dalgalar gözükyor. En son dağ yamacını geçtiğimiz zaman, önümüzde geniş bir vâdi açıldı; burası Katunya nehriydi. Vâdi muazzam dağlarla çevrilmiştir. Bulutlara kadar yükselen bu dağların zirvelerini seçmek zor oluyordu. En yakın dağların çıplak olduğu (yalnız derin vâdideki boğazlarda seyrek ormanlıklar vardır) ve taraça halinde en yüksek zirveye kadar tırmandıkları belli oluyor. Katunya vâdisinin bizim geçtiğimiz kısmı ikinci kade-me olup, yer yer mümbit ve iyi işlenmiş olduğu söyleniyordu. Taşlı düzlükte birkaç verst gittikten sonra, biraz ötede geniş bir yar meydana oldu. Yaklaştığımızda, bunun esas nehir vâdisi olduğunu gördük. 3-400 fut denizliğindeki nehir, taraça düzlüğünden takriben 100 fut-aşağıda akmaktadır. Sahil yamaç-

ları, nehir seviyesine varan dik ve büyük kaya bloklarından ibarettir ve hemen hemen nehre kadar iner. Bunların etrafında ve kısmen sahil duvarları boyunca birçok yüksek kavak ağacı gözüktüyor. Burada şiddetle akan muhteşem nehir çok güzel bir manzara teşkil etmektedir. Suyun düzü pek az yerde düzdür, nehir yatağının birçok yerinde dev gibi kayalar bulunduğundan, su bunlara çarparak yukarıya sıçramakta ve köpüklü girdaplar teşkil ederek tekrar sakinleşmektedir.

Burada nehri, 10 fut uzunluk, ve üç fut genişliğinde, ağaç gövdesinden oyularak yapılmış küçük bir kayıkla geçtik. Kayıkçı son derece ustalık gösteriyordu: önce kayığı sol sahil boyunca 150 adım kadar nehrin yukarısına doğru götürüyor, sonra uciyle beyaz köpüklü bir girdabın içerisine sürüyordu, girdap kayığı yakalayıp ok gibi bir süratle ileriye fırlatıyordu. Kulakları sağır eden şiddetli ıslık sesleri ve beyaz köpük içerisinden geçerek, birdenbire kayığın öteki sahilde sakin bir koyda durduğunu gördük. Nehri nasıl geçtiğimizi bir türlü anılamadık.

Her defasında ancak 3-4 çuval nakledildiği için, kayıkçının ustalığını daha birkaç defa hayretle seyrededildim. Atların nehri yüzerek geçmesi icabettiğinden, vahşi bir sahne meydana geldi. Refakatinizde bulunan bütün Altay'lılar, bir grup halinde toplanmış olan atlara uzun bir hat halinde yaklaşarak, sürekle avında olduğu gibi gürültü ve bağırıp çağırımlarla onların üzerine fırladılar. Fakat nehrin sığ yerine girdikleri halde, hiçbir gürültü onları daha

fazla yerinden oynatamıyordu. Bundan dolayı adamlarımız, zavallı hayvanları taş yağmuruna tuttular, fakat taşlar, yanlarında suya düşecek şekilde ustalıklı atılıyordu. Ancak bunun üzerine bazıları ilerlemeye başladı. Böylece birkaç saniye içinde girdap onları yakalayıp götürüyordu. Bazıları birkaç defa sol sahile geri geldikleri için, bu işin tekrarlanması icap etti.

Sağ sahilde ağaçlık, soldakine nazaran daha azdır. Çadırımızı, sağ sahilin ikinci kademesindeki bir boğazda kurduk. Katunya'nın geçit yerine Kör-Köçü (Köprü geçidi) denmektedir. (Kalning'e göre 691,2 metre yüksekliğindedir). [1870 te nehri geçerken daha büyük bir kayık kullanıldığından, geçiş daha az tehlikeli gibiydi. — 6 haziran 1870 tarihli hâtıra defterimden: Kör-Köçü (Köprü geçidi) adının menşei şudur: geçit yerinin yakınlarında tam sahilde, su içinde iki büyük kaya bulunmaktadır. Sol sahildeki kayanın üst yüzü biraz meyilliyse de, sağdakisi tamamiyle ufkidir. Her iki taşın üst yüzlerinin ortasında 3 verşok¹ kutrunda ve $\frac{1}{2}$ arşın derinliğinde suni birer çukur vardır. Efsaneye göre, Amursana'nın nehri buradan geçtiği ve bunun için kaya üzerine ip gererek köprü yaptırdığı söylenir. Tabii, bu bir efsanedir; fakat fikrimce burada eskiden geçit için hakikaten bir ip gerilmiş bulunuyordu. Hayvan hastalığı burada geçen yıl şiddetle hüküm sürmüş ve Altay'lıların son hayvanını da alıp götürmüştür. Kayıkçı, Zaysan'ın hiçbir hasta hayvanın geçirilmesi için kendisine emir vermiş olduğu halde, tüc-

¹ Rusça verşok, "karış" demektir.

carların, onun muhalefetine bakmadan nehir üzerinden zorla hasta hayvan geçirdiklerini anlattı. Tüccardan O. hasta hayvan satın alır, sonra yolda ölenlerin derisini adamlarına yüzdürürmüş, böylelikle hastalığı Altay'a sirayet ettirmiş. Zengin tüccarlarından G. de onun gibi hareket etmiş. Salcar'da yüzlerce hayvan ölmüş ve korkunç bir koku havayı zehirlemiş].

(5 haziran). Yol, Katunya'nın sağ sahili boyunca, taraça şeklinde yükselen sahil dağları kenarından devam etmektedir. Taraça düzlüklerinde güzel, yeşil çayırılık ve tarlalar, çay boylarında sık çalılıklar ve her tarafta birçok hayvan sürüleri gözükmektedir. Sağ sahildeki ilk düzlüğün genişliği, burada 300-400 adım kadardır. Sahil dağları, nehrin her iki tarafında da gittikçe yükseliyor. Bunlar hep si de çıplak olup, yalnız sağ sahildeki dağlarda yer yer çizgi halinde yeşil çayırılıklar gözükmektedir, halbuki sol sahil, tek tük çalı yığınları müstesna, hep taş ve çakıldan ibarettir. Birkaç verst ötede sağ sahildeki dağ nehre kadar uzanmış olduğu için, taşlık yamaçtan tırmanmamız icabetti. Karımın valakuşa'sı elde taşındı. (Katın-suunun pōmı adı verilen) tehlikeli yerden yayan geçtik. Şimdi yol nehir-den ayrılmakta ve burada Katunya'ya dökülen Salcar çayını takibetmektedir. Bu çay önce kayalık bir yataktan akmakta, büyük kayalar arasında da ancak tek tük çalılar bitmektedir. Daha sonra yolumuz,

nehirin teşkil ettiği ormanlık vâdiden geçti. Şimdi nehir, birkaç kulaç yerin altından aktığı için gözükmüyor. Salcar vâdisinde geceledik.

(6 haziran). Salcar vâdisi vahşi romantik bir dağ boğazı teşkil etmekte ve sahil dağları çok yerde düz ve sarp düzlükler halinde nehre kadar inmektedir. Bunlar çoğunlukla melez ve pihta çamı ağaçlarıyla kaplıdır. Zemin yumuşak olup, yüksek ve sık çimenli bir halı ile örtülmüştür. Birçok yerler bataklıktır. Bazı yerde büyük dağ çöküntülerine rasladık, binlerce ağaç kütüğü karmakarışık bir şekilde dağ duvarını örtüyordu. Burada birçok yerde yurtlara da rasladık. Bana, atlar için çok zehirli olduğu söylenen Koron-ölöng ("zehirli ot", çelik miğferi andırır, çiçekleri mavidir) adında bir ot gösterdiler. Salcar-Başı (Salcar membaı) dağı tepesinin yakınlarda yol ikiye ayrılmaktadır, biri doğruca dağın zirvesinden. İn'e ve sonra Katunya'ya, diğeri de Salcar dağı zirvesi boyunca doğuya, Aygulak membaına gider. Biz birinci yolu takibettik. Ormanlık saha hemen hemen dağın sırtına kadar çıkıyordu. Yol çok dikleştiğinden, son merhaleyi çıkabilmek için valakuşa'ya 16 atımızı da koşmak mecburiyetinde kaldık. Dağın doruklar çizgisi bu yerde ağaçsızdır ve buradan, Altay dağlarının büyük bir kısmını gösteren muhteşem bir manzara açılmaktadır. Ön plânda sık ormanlık, güneye doğru gittikçe yükselen ve Katunya Alpleriyle Argıt dağlarının dev gibi karlı zirveleriyle nihayet bulan dağlar gözüktüyor. Batıda

Korgon dağlariyle Teletsk Alpleri yükseliyor. Salcar'ın ötesinde de yol çok dik olarak inmektedir. Kara-sa çayı boyunca akıntı istikametinde giderek bazı yurtlara rasladık. Dalga halindeki dağlar burada oldukça sık ormanlıkla kaplıdır; bunlar umumiyetle melez, köknar, pihta çamı ve kısmen de katran ağaçlarından, daha aşağıda, vâdinin yatağında ise söğüt ve kavaktan mürekkeptir. Bitki âlemi çok zengin ise de etraf ıssız olup, hiçbir yurt gözükmektedir. Güneyde, uzaklarda, İn ve Çuya nehirleri arasında bulunduğu söylenen çok sivri dişli dağlar gözükiyordu. Nihayet tatlı yeşil renkli İn vâdisine vardık ve buradan tekrar Katunya'ya indik. İn vâdisi oldukça geniş olup, nehir muhteşem çayırliklar arasından kıvrıla kıvrıla akmakta ve aralarında Altay'lıların yurtları da gözükmektedir. Vâdide çalılık pek azdır. Bazı yerlerde çitle çevrilmiş tarlalarla sulama kanalları vardır. Mansabma doğru İn sahilleri dikleşmekte, sağ sahilde pek acayip şekiller meydana getiren kumlu taşlar gözükmektedir. Yol, dik sol sahil boyunca ilerliyerek, tekrar gözlerimizin önünde açılan Katunya vâdisinin ikinci kademesine çıkmakta, buradan da, Katunya'mn sağ sahilindeki kayalar tekrar iyice nehre yaklaşınca kadar, sahil kademesi üzerinde birkaç verst cenuba doğru uzanmaktadır. Burada büyük taşlı kayalıklar arasından tekrar Katunya yatağına indik. Bu yere Biçiktü-Kaya-Pöm (Yazılı kaya geçidi) denmektedir. Takriben birkaç yüz metre dik bir şekilde nehre inen mezkûr kayanın aşağı kısmı, içeriye doğru birkaç füt'luk oyuk şeklinde boşluk teşkil etmektedir. Burası her türlü fena havadan korunmaya yarıyor.

Büyük kaya parçaları ile kaplı sahil kenarı, ancak birkaç kulaç genişliğindedir. Biçiktü-Kaya adı, onun aşağı kısmında Moğolca ve Çince yazıtlar bulunmasından ileri gelmektedir, fakat kayanın alt kısmı dumandan karardığı için hemen hemen okunamıyacak bir haldedir. Yol çok dar olup büyük kayalar arasından dolaştığı için, pöm'u yayan geçtik. Karanlık basmaya başlamış, kılavuzlarımız da yolu kaybetmişlerdi. Yolu bulmak maksadiyle zifiri karanlıkta tepe ve uçurumlardan tırmanarak ancak geç vakit (2 ye doğru) Çuya boyundaki yurt'lara varabildik. Buranın ahalişi Altay'lılardan ibaret olup, Dvoye-dan'lara¹ daha ilerde, Çuya'nın yukarılarında Aygulağak mansabında raslamak mümkünmüş.

(8 haziran). Bugün Biçiktü-Kaya'ya at üzerinde bir gezinti yaptım. Karanlıkta geçmiş olduğumuz boğazları şimdi korku ile seyrediyordum.

[Biçiktü-Kaya ile Çuya mansabı arasındaki bölgenin tasvirini 1870 tarihli hâtıra defterimden alarak tamamliyorum. 8 haziran: Sabah erkenden Biçiktü-Kaya'dan ayrıldık; üstteki sahil kademesine vardığımızda, geniş bir manzara açıldı. Güney-doğuda Argıt dağları, ve güneyde de Çuya'nın güneyindeki muazzam dağlar yükseliyor. Çuya mansabı buradan ancak 1½ verst uzaklıktadır. Bu nehrin sa-

¹ Rusçadır, asıl şekli *dvoyedanets* olup "iki (tarafa) vergi veren" anlamına gelir, bundan maksat, hem Rusya'ya, hem de Çin'e vergi veren halklar demektir. Çeviren.

hili de, Katunya civarı gibi kademe halindedir. Önce yol, dalga şeklindeki büyük dağların üzerinden uzanmaktadır, zemin kaygın taştan ibaret olduğu için geçilmesi de çok zordur. Takriben 2 verst gittikten sonra Çuya'ya varılır. Bu nehrin aşağı kısmında sol sahil dağları daha fazla ormanlık, sağ sahil ise umumiyetle çıplaktır. Dağlar çok yerde sivri uçlu uzantılar halinde nehre kadar iner; sahil, bu uzantılarla nehir arasında ekseriyetle yeşil çimenle örtülüdür. Sahiller umumiyetle iki veya üç kademelidir. Nehrin akıntısı çok şiddetli ve yatağında da, etrafındaki suyu köpüklendiren büyük kaya blokları vardır. Katunya ile Çuya'nın suyu süt gibi beyazımtıraktır. Burada beş altı yerde Altaylı aul'larına rasladık, etraflarında küçük sürüler de görünüyor. Öteki sahilde hayvan sürüsü daha çoktur; geçen yıl orada — Çuya'nın kuzeyinden geçen ticaret yoluna karşı tamamiyle kapalı olduğu için — salgın hayvan hastalığı gözükmemiştir. — Burada Kalning'in yükseklik rakamlarını da zikretmek isterim: İn sahili 882,1 metre, Çuya mansabı 870,2 metredir].

(9 haziran). Çuya'nın ancak çıplak kayalıktan ibaret sağ sahili boyunca yolumuza devam ettik. Burada yol, kıvrıla kıvrıla kayalar arasında uzanıyor. Bazan onların üzerine çıkmakta, bazan da kenardan, tam suyun yanından geçmektedir. Geçit yerleri bazan çok müşkül olduğundan, kılavuzlarımız atların yükünü indirerek yamaçlar üzerinden yayan taşımak mecburiyetinde kaldılar. Yodro çayı man-

sabında, Dvoyedan'ların (Çuya adamlarının) ilk yurtlarına rasladık. Bunların Altay'lılardan hiç farkı yoktur. Vakit geç olduğu için, Çuya'nın küçük bir kolu olan Sadakmınar boyunda gece karargâhımızı kurduk. Bütün gün yağmurdan çok çekmiştik.

[1870 tarihli hâtıra defterimde, Çuya sahili etrafıca tasvir edilmektedir: Çuya civarında geçtiğimiz ilk Pöm, Kızıl-Otırū (Kızıldağ burnu) ismindeydi. Tam suyun üzerinde bulunan bu yerden, eskiden çok zor geçiliyordu, fakat şimdi onarılmış olduğundan, yük hayvanlariyle geçmekte büyük bir müşkülât yoktur. Birkaç verst yukarda ikinci Pöm'dan geçtik, büyük bir düz taşın üzerinden geçildiği için Kalmık'lar burasına Kalbak-Taş (Düz taş) derler. Pöm pek yüksek değildir. Burada sahil dağları oldukça yüksek olup, en son zirvesi Adar-Kaya adındadır. Ak-Taşar-Pöm ismindeki üçüncü pömdan atla geçilmesi çok zordur, çünkü esaslı bir şekilde tesviyesi de çok paraya bağlı bir iştir. Kalning'in ölçmesine göre bu pömun yüksekliği 988,1 metredir. Bu uçurumun öte tarafında Yodro akmakta ve onun etrafında da bir ağıl gözükmektedir. Nehrin karşı sahilindeki düzlükte bir aul, birkaç tane ehemmiyetsiz tarla ve su kanalları vardır. Düzlükte daha büyük tarlalar da meydana getirilebilirdi. Yodro'nun ötesinde birkaç verst gittikten sonra Yan-Sä-girtpäk (büyük atlama) adında dördüncü pöma geldik; pek alçak olduğu halde buradan da zor geçtik. Sonra Küçük Sägirtpäk (küçük atlama) adlı beşinci pömdan geçtik, burası dördüncüye nazaran biraz daha yüksek ise de atla geçilmesi çok daha kolay oldu. Sonra Sadak-Mınar nehrine vardık. Tam bu-

nun yanında altıncı Çuya pöm'u bulunmaktadır. Altaylılar buna Sadak-Mınardıng Ak-Pömi derler. Uçurumun batısındaki kaya kar gibi ak olduğu için, tâbirin izahı kolaydır. Yamacın önünde köknarla örtülü bir tepe vardır. Pöma çıkan yol son derece diktir, düz satırlı ve meyilli bir duvarın yanından giden bir verst kadar kısmı, yaya yolcular için bile tehlikesiz değildir. Atlar sayanı hayret bir şekilde düz duvar boyunca tırmandılar. Kalning, atların bu gibi yerlerde tırnaklariyle değil de tırnaklarının içiyile bastıklarını ve nallanmış hayvanlarla geçmenin tehlikeli olacağını söylemişti. Pömun alt kısmında şakuli bir kaya duvarı vardır. Burada Kalmık'lar ile hepsi de atlarından indiler. Yalnız bana refakat eden Şibä-Bitä gösteriş yapıyor, en tehlikeli yerde bile inmiyordu. Burada bir araba yolu yapmanın mümkün olmadığını zannediyorum. Ancak nehir üzerine bir köprü kurularak sol sahile çıkmakla tehlikeli pöm'dan sarfınazar edilebilir. Sadak-Mınar'ın öte tarafında, büyük bir kaya kitlesinin yuvarlanmasıyla meydana gelen ve Üttü-Kaya adı verilen kapı gibi bir yerden geçtik. Su yüksekken Üttü-Kaya'dan at üzerinde geçmek gerekiyor, su alçakken yol nehrin kenarından geçer. Takriben 1½ verst gittikten sonra, bir zamanlar çok hayvanın ölümüne sebeb olduğu için Akta-Kırılğan adını almış olan yedinci pöm'a geldik. Esas pöm uzun değilse de birçok yeri dik ve kayalıktı, bundan dolayı Kalmık'lar bile iki yerde attan indiler. (Melez ağaçlariyle örtülü bir düzlükten ibaret olan) Tıttü-Oy çayı civarındaki sahil dağları çok diktir. Vâdinin nehir bulunmıyan öteki tarafına Sörölü-Oy derler. Bundan

sonra Yangıs-Kayng (yalnız kayn) adında küçük bir çayın aktığı bir düzlük gelir. Daha aşağıda çağlıyan teşkil eden Çırlak çayı bulunur ki, dar bir boğazda hemen hemen amudi bir kaya üzerinden en azında 10 kulaç aşağıya fışkırmaktadır. Çağlıyan yerinden 50 kulaç kadar mesafede çay iki kola ayrılır ve ayrı ayrı Çuya'ya dökülür. Bu çayların sahilleri sık kaynıklıkla kaplıdır. Vâdile bol ve yüksek otlu çayırılık ve birçok ağaçlık vardır; vâdinin koyu yeşilliği arasında sivri dişli kırmızı kayalar fışkıarak vahşi ve romantik bir manzara teşkil etmektedir. Biraz sonra, karşı taraftaki nehre göre Aygulaktıng-Ak-Pōmı (Aygulak'ın Ak-Pōm'u) ismi verilen sekizinci ve sonuncu pōm'dan geçtik. Burada dik kayalar yoktur. Dar patika, en azında 30 kulaç kadar dik bir şekilde yukarıya doğru çıkmaktadır. Pōm'a yukardaki adın verilmesine sebep, yolda sık sık raslanan ak taşlardır. Burada yine bir ağıl vardır. Yol, yukarda sık çalılıklar arasından geçerek Aygulak mansabına kadar inmektedir.

Pek büyük olmıyan Aygulak nehrinin öte tarafında, yani Aygulak'tan inen ikinci ticaret patikası-nın Çuya yolu ile birleştiği yerde, yol kısmen alçak araziden geçmekte, kısmen de yüksek sahil kademelerindeki kayalar arasından uzanmaktadır. Akıntısı çok şiddetli ve oldukça geniş Yarbalkı suyunu, (Kalning'e göre 1119,8 metre yüksekliğindedir), tam mansabı yanından geçtik. Eskiden, bu nehrin üzerindeki tahta köprüden geçilirmiş, fakat şimdi baharda sudan çok zarar görmüştür. Su çok meyilli ve atları kolayca sürükleyip götürdüğü için, geçit yeri tehlikelidir. Bu yüzden, çok defa malları mahvo-

lan tüccarlar, buraya birkaç yıl önce köprü gibi bir şey yapmak mecburiyetinde kalmışlardır. Mansaba yakın olmıyan başka bir yerden nehri geçmek mümkün değildir. Öğleyin Baka (kurbağa) nehri civarında istirahat ettik. Daha yukarda bu nehir de bir nevi çağlıyan teşkil etmekte, ancak su 70-80 derecelik bir meyille inmektedir. Sık ormanla kaplı nehir sahilleri çok vahşi bir tesir bırakıyor. Baka, köpürerek ve şiddetli gürültü ile muazzam kayalar üzerinden akmaktadır. Nehir yakınında dvoyedan'ların bir aul'u gözükiyor. Yol burada tekrar Çuya'ya doğru dönüp aşağıya inmekte ve şimdi de oldukça sık ormanla kaplı nehir vâdisinden geçmektedir. Burada Belgibaş adında bir çaydan geçtik. Şimdi önümüzde Eçki-Turū (keçi durağı) adında küçük, sivri ve mahruti bir dağ gözükiyor. Çuya bu mahruti dağın güneyinden akmakta, kuzeyinde de yüksekçe bir dağ taraçası bulunmaktadır. Şimdi yolumuz Çuya vâdisini terk ederek Eçki¹-Turū'nun kuzeyinden yükseliyor. Biraz sonra, Çuya vâdisinin güney-doğu istikametinde derinliklere doğru uzandığı, ve onun ötesinde de muhteşem ve muazzam Mangaş dağının karlı tepeleriyle yükseldiği gözükiyor. Küçük Sardıma nehrini geçtikten sonra Çibit nehrine vardık ve onun sık ormanlıklı vâdisinden ilerledik, sonra da aynı nehir boyunda gece karargâhımızı kurduk.

Ertesi günü Çibit'i geçtik. Sık ormanlık sahanın ötesinde, eskiden çok kalabalık olduğu halde şim-

¹ Almanca aslında, baskı hatası yüzünden Etschi şeklinde çıkmıştır. Çeviren.

di tamamıyla ıssız kalan geniş bir düzlük açılmaktadır. Bu düzlüğün ötesinde, Çibit'in döküldüğü Mön nehri akar (Kalning'e göre Çibit mansabının yüksekliği 1343,0 metredir). Düzlük doğuya doğru genişlemekte devam ediyor; biz de onu takibederek aynı tarafa doğru gittik. Düzlüğün sonunda Mön nehri biraz kuzeye döner. Burada sık bir melez ormanı vardır, yol, ormanın içindeki dağı takip ederek Mön nehrinin mansabına doğru çıkar (Kalning'e göre bu yerin yüksekliği 1465 metredir). Ormanın içerisi hemen her tarafta taşlı bataklıktan ibaret olup, bazı yerlerde berrak sulu çay akmaktadır. Buradan güneye bakılınca, Mangaş'ın muhteşem karlı tepeleri tekrar gözüküyor. Çibä-Keçü adı taşlı bataklığın kuzeyindeki yüksek bir dağın, Koçkorok tesmiye edildiğini söylediler. Orada pek çok dağ keçisi (koçkor) bulunmuş. Çibä-Keçü'nün öte tarafında, Belkenekting-Pogoçosı adı verildiği söylenen bir dağ geçidinden ilerlerdik. (Kalning'e göre bu geçit 1482 metre yüksekliğindedir). Kelindü nehri boyunca tēkrar Çuya'ya indik. Önümüzde küçük bir düzlük, fakat güneyde muhteşem karlı silsileler gözüküyor. Çuya'nın sağ sahilindeki küçük bir dağı dolastık. Burada, Şilä istihkâmı adı verilen iki sıra taşlar arasından geçen dar bir yol vardır. Yerli efsaneye göre Altay'lılar önce Çin'e tâbi olmuşlar, fakat sonra kaçınca Çinli'ler onları Biçiktü-Kaya'ya kadar takibetmişler ve orada yazıtlarını bırakmışlardır. Fakat bu istihkâm yanında Altay'lılarla Çinli'ler arasında savaş cereyan etmiştir. Duvar için kullanılan taşlar, istihkâmın ortasında bulunan büyük bir kurgandan alınmış olsa gerektir. Tam Çuya

sahilinin kenarında, Boştu adı verilen küçük ve sivri bir kaya vardır.

Kölöngdö nehri boyunca tekrar Çuya vâdisini terk ederek kuzey-doğuya yürüdük. Dağlık ve yolsuz arazide melez ormanlariyle karşılaştık. Orçonoy-
ding-Bogaçı adı verilen oldukça yüksek dağ geçidi vardır. Yol pek diktir. Yüksekte, çıplak, dalgalı ve dağlık arazi gözükmüyor. Bütün karlı dağlar silsilesi güneye doğru yayılmakta, Kuray bozkırı geniş bir manzara halinde gözükmektedir. Uzakta Çuya nehriyle onun bazı kolları, sahillerini kaplıyan şerit halindeki ormanlar yüzünden belli oluyor. Bozkır ile etrafındaki dağlar çıplak olup, ancak bazı yerleri otla örtülüdür. Tadyulü, Togolok-Törgün ve geniş bir taş yatakta ancak ayrı ayrı birkaç dar su yolu teşkil ederek akan Adır-Törgün (Kalning'e göre 1597 metre yüksekliğinde) ile Çibitü-Törgün nehrini geçtik. Son iki nehircik birleşerek Kuray suyunu dökülüyor. Kuray nehri boyunca geceledik. Söylediklerine göre, güneydeki karlı dağlardan en yüksekseğinin adı Tötö ve çok yüksek diğer iki zirvenin adları da Ak-Turū ve Yoştū'dur. Son iki dağdan çıkan ve aynı adı taşıyan iki nehir, birleştikten sonra Çuya'ya dökülüyor. Çuya'nın kuzeyindeki yol ile güney yolu burada birleşmektedir. Güney yolu, bu birleşmeden önce, Çuya'yı geçtikten sonra karlı dağların batısından dolaşmakta, ve oradan, Katunya'nın güney sahili boyunca Uymon bozkırına kadar gitmektedir.

Ertesi günü Kuray bozkırından ayrıldık. Burasının uzunluğu takriben 10-15 verst ve genişliği de 5-6 verst kadardır. Kuzeydeki Kuray dağlarının zir-

veleri de karla örtülüdür. Çuya boyunda birçok aul görünüyor. Bozkır baştanbaşa çıplak olup, ancak nehir kenarlarında pihta çamı ve melez ormanları vardır. Kül rengine çalar sarı bozkır, yukardan bakılınca benek ve şerit halindeki ormanlıklarıyla garip bir tesir bırakmaktadır. Düzlükte, bir de Kızıldaş nehrini geçtik. Düzlük doğuya doğru gittikçe daralmakta ve nihayet, pek yüksek olmamakla beraber, hepsinin de zirvelerinde karlı sahalar gözüken sahil dağlarıyla çevrilmiş Çuya vâdisine dayanmaktadır. Birkaç kademe yükseldikten sonra Tıttū-Kām ile Şirâtaş'ı ve pek fazla müşkülât göstermiyen Abūm-Pōm'u geçtik; Kalmık efsanesine göre buradaki büyük kaya prensesin mezarı üzerinde bulunuyormuş. Paul Chavrof adında bir tacirin, taş altında kazı yaptığını söylediler; parçalanmış olarak taşın altında yatan melez ağacı da mezkûr kazıdan kalmıştır. Tekrar Çuya vâdisinden ayrılmak suretiyle dağa tırmanmakta devam ettik. Kuyak-Tanar nehri boyunca (Kalning'e göre 1850 metre yüksekliğinde) bazı büyükçe kar sahalarına vardık, bunlardan berrak, esmerimtırak sulu küçük bir çay çıkmaktadır. Yol, yüksek bir dağın yanından ilerliyor. Möştü-Yorık ve Palkaş adında iki nehirden geçtik. Şimdi dağlar yavaş yavaş alçalmaktadır. Biraz ötede bir vâdinin açıldığı görülmektedir. Çagan-Bältiri (Çagan mansabı) karşısında öğle istirahati için durduk. Biraz önce sık bir melez ve lâdin ormanından geçmiştik, şimdi de oldukça büyük bir çayırılıkta olduk. Bir müddet daha gittikten sonra önümüzde Çuya vâdisi meydana oldu. Çıplak dağ yamaçlarından buraya indik. Çuya burada daha sakin akıyor ve birçok kollara ayrılı-

yor. Yol, dalga şeklindeki dağların kenarından ilerlemektedir. Önce duvar halinde balçık dağlar gelir ki, daha önce teessufle öğrendiğimize göre, fena havalarda buradan ancak hayat tehlikesi pahasına geçilebilirmiş. Çuya vâdisi, şimdi yavaş yavaş genişliyor. Etraftaki dağlar çıplak ve yeşil karışık kül rengindedir, bilhassa güneydeki dağların üzerinde çok kar vardır. Balçaktū-Yar (Balçıklı sahil) dan sonra, bozkırın başlangıcında Eçki-Başı nehirciğini, sonra da Üyttü-Täräk çayını geçtik. Çuya sahilinde birçok göl ve sulu çukurlar vardır. Kamışlıklarda sürü sürü yabani ördek, kaz ve turna bulunmaktadır. Maalesef burada sürü ile sivrisinek hücumuna da uğradık ki, bu hal yukarı Çuya'nın bir hususiyetidir; halbuki Altay'ın orta kısımlarında bunlar hiç yoktur. Akşam geç vakit lavki'lere yakın bir yerden, burada sakin ve çok derin olan Çuya'yı geçtik. Son on yıl zarfında pek az değişmiş olan lavki'lerin etrafı sık katran ormanlariyle çevrilmiştir].

1860 yılı hâtıra defterimden devam ediyorum.

(13 haziran). Bugün Kojo-Ağaç'ta dinlendik. Hava sevimsiz, rutubetli ve soğuktu. Tüccar ambarlarının etrafındaki arazi baştanbaşa bataklık ve oldukça sık katran ormanlariyle kaplı olup, bunların içerisinde dağınık bir şekilde tek tük tüccar evleri görünüyordu. Burasının korkunç belâsı, insanı gündüz bile rahat bırakmıyan sivrisinektir.

(14 haziran). Buradan yayan olarak nehir boyunca doğuya gittik ve küçük bir kayıkla Çuya kollarından birini geçtik. Atlarımız biraz dolaşp geldiler. Öteki sahilde arazi ağaçsız ve düzdür. Yol ufak taşlarla örtülü olup, ancak arada sırada çimenliğe raslanır. Aşağı yukarı 8 verst gittikten sonra, güneyden kuzeye doğru bozkırı kateden Çagan - Burgazun (Beyaz söğüt koruluğu) a vardık. Sahilleri sık söğütlükle örtülü olduğu için nehre bu ad verilmiştir. Burada arazi baştanbaşa çamurluk olup koruluklarda o kadar çok haşarat (sinek ve iri sivrisinek) vardır ki, aralarından geçen insan ve hayvan tamamen bunlarla sarılmış oluyor. Ancak, takriben yarım verst genişliğindeki söğütlü yolu geçtikten sonra rahat nefes aldık. Sonra doğuya dönerek takriben 30 verst gittikten sonra Mangday-Zaysan'ın yurt'larına vardık. Öğleden önce hava çok güzeldi, fakat öğleye doğru rüzgâr çıktı, soğuk başladı, hattâ oldukça şiddetli kar da yağdı ve yer ince bir kar tabakasıyla örtüldü. Fakat az sonra rüzgâr durdu, bulutlar dağıldı ve parlıyan güneş kısa zaman içerisinde karı yok etti.

(20-27 haziran). Çuya bozkırı (burası, Çagan - Burgazun, Kojo-Ağaç, Boro-Burgazun ve Yüs-Tit nehirlerinin birleşmesiyle Çuya'nın meydana geldiği düzlüktür), Kalning'e göre Rus tacirlerinin lavki'leri civarında 1745 metre yüksekliğinde olup, takriben 50-60 verst genişlik ve 150 verst uzunluğundadır. Bozkırın, Çagan-Burgazun'un doğusunda bulunan

güney-doğu kısmı, burasını türlü yönlerden üç defa geçtim, çakıl taşlariyle ve pek az çimenle kaplı bir düzlük olup, üzerinde pek az dere bulunur, halbuki batı kısmı biraz daha girintili çıkıntılıdır ve Çuya'ya dökülen birçok çay ile katedilmiştir. Bozkırın kuzey batı kısmı bambaşka bir karakter gösterir; burada muhtelif istikametlerde uzanan sayısız çay, göl ve sulu çukurlar ve bunların arasında da ormanlık ve bataklıklar vardır. Kuzey-doğu kısmını, çayırılık ve taşlık düzlüklerden ibaret olan ve yavaş yavaş dağlarla birleşen kademeler teşkil etmektedir. Bozkırın güney kısmı ıssızdır, insan ve hayvanlar tarafından terk edilmiştir. Bu ıssız yerlerde ancak tek tük dağ tekesi, dağ keçisi, gazel, misk hayvanları ve kurtlar dolaşmakta, kuzey-batı kısmında ise turna, balıkçıl kuşu, ördek, kaz ve çulluk gibi sayısız bataklık kuşu sürülerine raslanılmaktadır. Buraya insan da yerleşmiştir, göller arasında ve nehir sahillerinde birçok aul ve münferit yurt'lar gözükmüyor. Otlar örtülü bozkırlarda büyük ehli hayvan sürüleri otlamakta, ve bunlar arasına bol miktarda çöl tuzu bulunan güneydeki ıssız sahaya kadar gitmektedirler. Bütün bozkır karlı dağlarla çevrilmiştir, fakat saha çok geniş olduğu için, uzaktan bunların ancak sıra halinde zirveleri gözükmüyor. Kuzeydeki sınır çizgisini teşkil eden Kuray dağları, bol ormanlık yüzünden yer yer esmer renkte gözükmüyor, halbuki dağ sırtının umumi adıyla Saylû-Kâm tesmiye edilen dağların güney ve doğu sınırı, bir sıra karlı zirveleri ihtiva etmektedir. Güneş doğarken ve batarken büyük dağ silsilesi altın bir halka gibi parlamakta ve bozkır da acayip bir kırmızı nurla dolmaktadır.

Bozkırın iklimi de açık bir şekilde mevkîin yüksekliliğini belli ediyor. Yağmur seyrek yağar, yağdığı zaman dahi ancak ince toz halindedir ve çok defa ıslak ve soğuk bir sise inkülâbeder. Kışın bile uzun müddet kar yağdığı enderdir. Yazın yağın kar pek tabîî olarak güneş altında hemen erir, kışın ise bozkır sahasındaki karı derhal rüzgâr alıp götürür. Burada hava çok kararsızdır, bazan birkaç gün arka arkaya güneşli geçer, fakat arkasından tekrar uzun müddet asılı kalan sisli, soğuk ve kapalı hava başlar. Burada geçirdiğimiz on gün zarfında havaların daima iyi gitmesi, ender bir hâdise olarak övüldü. Yazın ancak öğle zamanları güneş altında epey sıcak olur, fakat geceleri daima soğuktur ve çok defalar fırsat bularak dikkat ettiğim gibi, haziran ve temmuz aylarında bütün yer çığır kaplı bulunur. Tacirlerin söylediğine göre, kışın soğukluk 30° Réaumur'e kadar çıkarmış. Havalar devamlı surette fena veya soğuk gittiği zaman nehirlerin suyu çekilir, fakat iyileşince dağlardaki kar eriyerek bozkırlara aktığından bütün nehirler kabarır. Havalar fenalaşırken hararetin gösterdiği değişiklik dikkate değer. 23 ünde öğleyin o kadar sıcaktı ki, yurttan güçlükle dayanabildik, birdenbire gökyüzü bulutlarla örtüldü ve daha bir saat geçmeden bastıran soğuğa karşı kürklerimizi giydiğimiz halde dayanamıyor ve üşüyorduk, nihayet ateş yakmak mecburiyetinde kaldık. Birkaç saat zarfında en azında 25° Réaumur'lük bir derece farkı hâsıl olmuştu. Buranın göl ve nehirleri balık bakımından son derece zengindir. Tacirler birkaç gün içerisinde bir yıllık ihtiyatlarını hazırlıyorlar. Bazı balık cinslerinin burada mevcudolmadığı

anlaşıyor. Chairus (Charius) ve basman, burada gördüğüm yegâne balıklardır. Her ikisi de lezzetli, fakat ikincisinin kılçığı çoktur.

(4-5 temmuz). Yukarda tasvir edilen yol ile Çuya'dan Angoday misyonerliğine döndük.

(10 temmuz). Öğleye doğru misyonerliği terk ederek Urusul'un sol sahili boyunca yukarıya doğru ilerlemek suretiyle yolumuza devam ettik. Saat üçte sağ salim Korottı'ya vardık ve geçtik. Burada taze atlar hazır olduğu için durmadan ilerledik. Akşam saat 8 de Zaysan-Kupa'nın yurt'una vardık ve tekrar atlarımızı değiştirerek yolumuza devam ettik. Kengi gölüne ancak 14 verst kaldığını tahmin ettiğimden, karanlık basmasına rağmen yolumuza devama karar verdim. Kengi nehrinin mansabına varıncıya kadar büsbütün karanlık basmıştı. Yerlilerin ifadesine göre Kengi gölü buradan ancak 2 verst uzaklıkta bulunuyormuş, fakat bu gibi ifadelere ne derecede inanılabileceğini burada pek açık bir şekilde öğrendik. İki saattir dörtnala gittiğimiz halde, 2 verst'lık mesafeyi hâlâ katetmemiş bulunuyorduk. Bu esnada gökyüzü de bulutlarla örtülerek sağnak halinde yağmur boşandı, aynı zamanda hava çok soğuk ve zifiri karanlıktı. Karanlıkta yol da korkunç olup, bazı yerler atlarımızın ayakları batacak şekilde bataklık, bazı yerler kayalıktı. Tekrar 2 saat gittiğimiz

halde kılavuz bizi hâlâ “eki kıygırışım” (iki verst) gibi acayip sözlerle teselli ediyordu. Yine bir saat giderek dağın doruklar çizgisine vardığımızda, suda soluk hatlar teşkil eden 15 kadar parlak nokta gördük. Bunlar, göl sahilinde yerleşmiş bulunan Kalmık’ların ateşiydi. Nihayet takriben sabah saat 3 te göle vardık ve bir yurt’un bizim için tahsis edilmiş olduğunu görerek çok sevindik.

(11 temmuz). Kendisinden çıkan nehrin adını taşıyan Kengi gölü, takriben 1 verst uzunluğunda ve yarım verst genişliğindedir. Bu göl, ormanlık ve alçak dağlarla çevrilmiş bir vâdide bulunmaktadır. (Kalning’e göre vâdi çukurunun yüksekliği 1111,1 metredir). Alçak dağlı dalgaların tepesinde hep katran (pinus cembra) bulunmaktadır ki, bunlara, buradaki taşlık Altay dağlarının ancak en yüksek mıntakasmda raslanır. Dağların alt kısımlarında melez, tek tük pihta çamı ve köknar ağaçları gözüktüyor (taşlık Altay dağlarının ikinci mıntaka ormanları). Gölün sahilleri düz ve halka halinde taşlık bir bataklıkla çevrilmiştir. Bundan dolayı göl yatağına, umumiyetle ancak 100 adım kalıncaya kadar yaklaşılabılır. Burasının iklimi çok sert olup, devamlı surette sık sık yağmur yağarmış. Bütün dağ teşekkülâtının rengi bulanık ve hüznünlü bir manzara arz etmektedir, çünkü dalga halindeki dağları ve vâdiyi örten ot sarıya çalar kül rengindedir ve hemen hemen kahve rengine yakın yeşil ormanlar da bu renkleri aksettirmektedir. Burada manzara, Altay dağlarının te-

şekkülâtı için çok karakteristiktir. Altay alplerinin yüksek kısımları, ya bulutlara tırmanan zirveler teşki: eden yüksek karlı dağlardan, veya yükseklerde, düzlük ve Kengi membaı gibi çukur ovalar meydana getiren daha alçak dağ mahrutlarından ibaret gruplardır. Zirvelerden fışkıran sular, mezkûr çukur ovalardaki bataklık veya göllerde toplanmakta, bunlardan da, yine bataklıklar arasından sızarak daha büyük nehirler meydana gelmektedir.

(15 temmuz). Sabah erkenden Kengi gölünden ayrıldık. Yol, kuzey-batıya doğru gidiyor ve dağın doruklar çizgisine doğru gittikçe yükseliyor. Manzaranın karakteri pek az değişmektedir, hep melez ormanlariyle örtülü aynı şekilde yuvarlak dalga halindeki dağlarla karşılaşyoruz. Hava müthiş soğuk, rutubetli ve rüzgârlıydı, zemin yağmurdan kayıcı bir şekil aldığından, at üzerinde giderken çok dikkatli olmak gerekiyordu. Öğleye doğru, burada alçak ve sık yapraklı katran ağaçlariyle örtülü dağın doruklar çizgisine vardık. Oluk halinde Kengi'ye akan birçok dereден geçtik. Öte tarafta yol gittikçe fena-laştı. İçerisinde büyük kayalar bulunan derin bir bataklık, 6 verst kadar bir çevreyi kaplıyordu; atlar sık sık karınlarına kadar batarak kayalar arasında sıkışıp kalıyor ve yolcunun, atı zorla çekip çıkarması icabediyordu. Bataklık üzerinden daha 2 verst kadar gittik ve bunun için 2 saatten fazla zaman sarf ettik. Dağların doruklar çizgisindeki taşlı bataklıklar nehirler için birer başlangıç olduğu gibi, şimdi

geçtiğimiz yer de Sebe nehrinin membai idi. Buradan çıkınca mezkûr nehrin sahilleri boyunca yolumuza devam ettik. Burada zemin sağlam olduğundan çok zorluk çekmedik. Nehir boyunca Saymka-Balgasayn'a doğru ilerliyerek akşamleyin buraya vardık. Sonra durmadan yolumuza devam ederek, akşam geç vakit Muytu misyonerliğine ulaştık.

(21 temmuz). 20 sinde sabah erkenden Muytu misyonerliğinden ayrılarak, sabahleyin Çergi köyünü geçtik; fakat havalar gayrimüsait ve yollar bozuk olduğu için, ancak akşam geç vakit Sarasu köyüne vardık ve oradan Altayskoye köyüne doğru ilerledik. Altayskoye'de geceliyerek ancak 21 inde yolumuza devam ettik. Önce Kamenka çayı boyunca kuzey-doğuya yürüdük. Kamenka, Altay dağının hududu gibidir. Kuzeyde, buraya gelirken Katunya ötesinde tasvir ettiğim düz bozkır bulunmakta, güneyde Altay'ların kenar dağları yükselmektedir. Dağ dalgalarının güneye doğru gittikçe daha fazla yükseldiği görülüyor. Kamenka'nın sahilleri sık söğütlerle kaplı olup, yol birkaç verst sık koruluktan geçmektedir. Bütün ova oldukça sık meskûndur, birçok büyük ve zengin köylerden geçerek geç vakit Katunya boyundaki Şulgin-Log köyüne vardık ve orada geceledik.

Sabahleyin odamızın penceresinden bakınca, Katunya cihetinde muhteşem bir manzara ile karşılaştık. Geniş nehir, beyazımsı suyu ile taze yeşil çayır-lıklar içerisinden akıyor, sahillerinde arasına gümüş şerit gibi küçük kollarla bölünen türlü türlü söğüt korulukları ve kayın ormanları sıralanıyordu; ufuk-

ta, koyu mavi bulut gibi güneye doğru sıra sıra yükselen Altay dağları gözüküyordu.

(22 temmuz). Şulgin-Log'dan sonra Katunya'nın sol sahili boyunca yukarıya doğru yürüdük. 10 verst kadar gittikten sonra Platova köyünü ve yine 10 verst gidince, Mayma köyünün bir verst aşağısında bir sal ile Katunya'yı geçtik. Büyük kumsallarla ve sık söğütle kaplı adalarla birçok kollara bölünmüş olduğu için, Katunya burada çok geniştir. Kayıkçıların yarısından fazlası vaftiz edilmiş Kalmık'lardan ibaretti. Geçit yerinden takriben 1 verst ötede Mayma köyüne vardık. Bu civarın ahalisi tamamiyle Ruslardan ibarettir, fakat birçoklarının yüzünden okunduğu gibi ekserisi menşe bakımından Teleüt veya Altay Kalmık'larıdır. Mayma'da ancak atlarımızı değiştirdik ve öğleye doğru, 7 verst uzakta bulunan Ulalu boyundaki misyonerliğe vardık. Mayma ve Ulalu'yu sahillerinde barındıran Mayma nehrinin civarı çok dağlık olup, yol, küçümsenemeyecek yükseklikler arasından geçmektedir. (Kalling'e göre Ulalu misyonerliğinin yüksekliği 293,9 metredir). Fakat buradaki dağların karakteri, bu yıl yaptığımız dağ seyahati esnasında hep ziyaret ettiğimiz esas Altay dağlarına nazaran bütünüyle başkadır. Melez ormanları kaybolmuş, onların yerini, dağların tepesini örten pihta çamı, köknar ve kayın ağaçları almıştır. Otlar da tamamiyle başkadır. Altaylarda zemin güzel yapraklı otlarla ve çok defa ancak birkaç santim yüksekliğinde sık çimenle kaplı

olduğu halde, burada, zemini 4 fut kalınlığında ve geçilmez bir tabaka halinde örten büyük yapraklı çalılar ve çiçekli koruluklar gözükiyor. Doğuya gildikçe katran, köknar ve pihta çamı ormanlarının arttığını söylediler.

Sibirya'lı Rus, görmüş olduğumuz esas Altay teşekkülâtına *kamen'* (taş) demekte, buradaki dağ şeklini de *çeren'* (kara orman) diye vasıflandırmaktadır, çünkü koyu ormanlık bütün ülkeyi bir *matem'* tülü gibi örtmüştür. Bu örtü ancak beyazımsı söğüt ağaçları ve açık yeşil kayın ormanlarıyla kaplı nehir vâdileriyle bölünmektedir. Altaylı ise, melez ormaniyle kaplı kayalık dağlara *tayga*, ve kara ormana da *yış* der. Kayalık dağların (*tayga*) sınırı bir taraftan Katunya, diğer taraftan Teletsk gölü bölgesidir, böylece bütün batı ve güney Altay bu teşekküle girer. Bu yerin ahalisine Altay-Kiji (Altay kişi) denir. Fakat Teletsk gölü enleminin kuzeyi ile Katunya'nın doğusundaki bütün dağlar Karaorman dağı (Yış) bölgesini teşkil eder, ahalisi de Altay'lılar tarafından Yış-Kiji (Yış kişi) tesmiye edilir. Yış'ın karakteri, Altay'ların ötesine, kuzeydoğu istikametinde Tomsk ve Yenisey dağları üzerinden Lena'ya kadar uzanmaktadır. Tayga sözünü Ruslar Altay'lılardan almış, fakat bunu ancak Karaorman dağları (*çeren'*, *yış*) için kullanmışlardır, bundan dolayı meselâ Tomsk taygası, Kuznetsk taygası veya Yenisey taygası derler.

¹ Metinde Tauerflor yazılmışsa da, Tauerflor şeklinde okunarak ona göre çevrilmiştir.

Mânası üzerinde çok konuşulmuş, çok yazılmış ve bazan Ala-Tau (Ala dağ), bazanda Altın-Tau (Altın dağ = Kin-şan) şeklinde açıklanan Altay sözü, bütün ihtimallere göre, birçok efsanelerde de rasladığım gibi Al-Tayga sözünden meydana gelmiş olmalıdır; tercüme edildikte bu tâbir “yüksek taşlı dağ” anlamına gelir.

Batı Altay gezisine ait hâtıra defterimden

(11 mayıs 1861). Ayın 10 unda Gon'ba civarında Ob'u geçtik, oradan, kısmen su basmış Ob çukuru boyunca Ozerki (Küçük göller, 29 verst) köyüne vardık. Geceleyin Talmen (22 verst), Barovlanka (24 verst) istasyonlarını geçtik. Barovlanka civarında posta yolundan ayrıldık. Buradan itibaren yine kenar yolların ıstırapı başladı. Atlar umumiyetle fena olduğundan güçlkle sürülebiliyor ve bu yüzden sık sık durmak icabediyordu.

11 inde şu istasyonlardan geçtim: Şmakova (15 v.), Berkova (25 v.), Mamonova (15½ v.), Suyenga (22 v.). Mamonova ile Suyenga arasında çok sakat bir salla Berd nehrini geçtim. Son köyde at beklemek mecburiyetinde kaldığımdan, böylece ancak akşama doğru 12 verst mesafedeki Yegorievsk köyüne vardır.

Barkova'ya kadar arazi hemen hemen tamamıyla düz olup, umumiyetle lâdin ormanlariyle kaplıydı. Buradan itibaren tepeler peyda olmaya başladı. Ma-

monova civarında ise büsbütün dağlık bir karakter taşır. Dağlar gittikçe yükselmekte ise de, hiçbir yerde fazla yüksek zirveler gözükmüyor. Zalayır dağlarının kuzey uzantıları olan bu esas sıra dağlar, hemen hemen dosdoğru güneyden kuzeye uzanmaktadır. Çoğu kayın ve köknar ve pek az da lâdin olmak üzere seyrek ormanla örtülüdür. Son istasyon olan Suyenga'dan sonra yol, Suyenga nehri boyunca, aynı nehir civarında bulunan Yegorievsk adındaki altın ocağına kadar gitmektedir. Dağ ve vâdiler arasından kıvrıla kıvrıla geçerek bazan nehrin sağ, bazan da sol sahilinden ilerlemekte ve çok yerde fren kullanmak icabetmektedir.

Yegorievsk'a varmadan önce oldukça yüksek ve dalga halindeki bazı dağlardan geçmek gerekiyor. Bunların çoğu çıplak olup, ancak şurada burada sarı-yeşil otlarla örtülmüştür. Çukur yerlerde hâlâ kar var, manzarada henüz hiçbir tazelik yoktur. Yapraklar henüz pek ufak olduğundan, dalları ancak ince bir tül gibi örtüyordu. Son dağ kıvrımını geçtikten sonra, vâdide akan Suyenga ile onun sahilinde 100-150 evden ibaret bir koloni olan altın ocağı gözükmektedir.

Yegoriev, bütün Altay'ın en eski altın ocağıdır. Burası otuz senelerinde kurulmuş ve ilk senelerde çok verimliymiş. Artık burada, Suyenga boyunda ve aynı şekilde Yegorievsk'tan 40 verst mesafedeki Kasma civarında da faaliyet yoktur. Şimdi, buradan 15 verst ötede bulunan Lisvinka boyunda altın çıkmış, fakat maalesef çok zengin değildir, 100 pud topraktan ancak 80 doli altın elde ediliyor.

11 inde Lisvinka altın istasyonuna gittim. Dağ hatlarının karakteri hep aynıdır. Dalga halindeki dağlar, geniş vâdiler, çıplak arazi veya lâdin, köknar, kayın ve titrek kavak ormanları birbirini takıbediyor. Buradaki altın ocağı henüz kurulma devresindedir, aletlerin muhafazası için bir kulübe yapılmış, Lisvinka'nın akıtılması için bir kanal kazılmıştır. Şimdiye kadar 2000 pud toprak yıkanarak, ortalama hesap ile 100 pud topraktan 50 doli altın elde edilmiştir.

(12 mayıs). Saat 11 de, 20 verst mesafede bulunan küçük Podnivaya köyüne vardık. Buradan itibaren yol fenalaşarak bataklık bir şekil aldı. Hâlâ dalgalı olan arazi sık ormanlarla örtülüdür. Yolun ikinci yarısında arazi biraz düzleşti. Ormanlar bir tonda değildir, burada, Altay'da yetişen bütün ağaçlar bulunur. Koyu yeşil renkte köknar, pihta ve lâdinler arasında kahverengi ve mat yeşillikte katran ve melez ağaçları gözükmekte, bunların güzel iğneleri kuvvetli siyah dallarından sarkmaktadır. Arkasından kayın, titrek kavak ve söğüt gibi yapraklı ağaçlarla kuş kirazı, Schneedorn, Abaire gibi her türlü çalılıklar gelir, yani Sibirya'nın ağaç namına yetiştirdiği her şey bulunur. Şu anda yapraklı ağaçların fazlalaşması, nispeten aşağı seviyede bulunduğumuzu gösteriyordu. Kasma'nın tam önünde orman yanıyordu, bundan dolayı epey müddet duman içinde gitmemiz icabetti. Yangın, Sibirya ormanlarında büyük tahribat yapmakta, çok defa miller boyunca

en güzel ormanlar harabolmaktadır; fakat nüfusum nispi azlığı yüzünden bu felâketi hiçbir suretle önlemek mümkün değildir.

Saat 2 de, küçük bir altın ocağı olan Kasma'ya vararak 2 saat kaldık. Bu yıl mezkûr ocakta faaliyet yoktur.

Kasma'nın takriben 10 verst ötesine kadar manzaranın karakteri hiç değişmedi, her tarafta aynı şekilde sık ve alaca ormanlık, muntazam ve alçak tepelerden mürekkep dalgalı arazi. Fakat ondan sonra orman seyrekleşti ve önümüzde geniş ve güzel bir ova açıldı. Bol otlu ve ufak nehirciklerle katedilmiş uçsuz bucaksız çayırliklar uzanıyor, bunların arasında da birçok köyler serpilmiş gözükiyordu. Sibiry'a'nın hiçbir yerinde burada olduğu gibi nüfus sıklığına raslamadım. Hemen hemen her 2 veya 3 verstte bir köyden geçiyor ve civarlarında da birçoklarını görüyorduk. Akşam saat 6 da Briykanova. (20 verst) köyüne vardık. Burada atlar tarantasıma kışulmuş olduğu için, (arabamı Yegorievsk'tan doğru Briykanova'ya göndermiştim), durmadan yoluma devam ettim ve akşam saat 10 dan sonra Bederova. (25 verst) köyüne vardım. Burada bir müddet kalmam icabetti. Starsına (köy ihtiyarı) ile yaptığım konuşmada, civarın durumu hakkında şunları öğrenebildim. Zalayir'in kuzeyindeki ovada oturan Ruslar, ziraatten ziyade hayvan beslemeyle meşgul olmaktadır. Burada, ormanlık dağın kenarında usareli ot ve bozkır tuzu bol olduğu için hayvan bilhassa iyi yetişmektedir. Birkaç yıldan beri bütün ilçe büyük mikyasta hayvan alışverişi yapmakta, Barnaul, Tomsk ve Kuznetsk şehirlerini hayvan ve

etle beslemektedir. Geçen yıl burada hüküm süren hayvan hastalığı, yine sürülerin onda dokuzunu alıp götürmüştür.

Şimdi etle süt hemen hemen ortadan kalktığından, köylüler umumiyetle ekmek ve lâhana ile geçinmektedir. Rus'lar buradaki Teleüt'leri çok övüyorlar, onların arasında temiz ve çalışkan işçiler vardır, bundan dolayı halleri iyidir. Geceleyin Timakova köyünü geçtikten sonra, sabahleyin Ur nehri boyundaki ilk Teleüt köyüne vardım ve ertesi güne kadar takvimi burada geçirdim. 14 ünde Teleüt köylerinden Solkoy, 16 sında Ulus-Şandı ve 17 sinde Ulu-Ayıl'a giderek burada 18 akşamına kadar kaldım, sonra Sokolova, Tereskina ve Nedoresova köyleri üzerinden hareket ederek 18 inde¹ sabahleyin Kuznetsk'a vardım.

(20 mayıs). Kuznetsk'in manzarası çok caziptir. Tom'u geçtikten sonra yol, sağ sahil boyunca giderek dik sahil duvarları üzerinden yükselmektedir. Doruklar çizgisine çıktıktan sonra, geniş ve yeşil ovaya doğru muhteşem bir manzara açılmaktadır, berrak bir şerit gibi bunu kateden Tom'un sahilinde muhtelif gruplar halinde şehir uzanıyor. Yüksekte şhrin eski kalesi bulunuyor. Tom'un ötesinde birçok kıvrımlar teşkil ederek akan Kondoma, tam Kuznetsk'in yanında Tom'a dökülüyor. Çok tehlikeli ve adik yoldan aşağıya inerken, zihnen Rus kuvvetleri-

¹ Baskı hatası, doğrusu 19 olmalıdır.

nın Altay'daki eski kalesinin tarihine daldım. Bu eski surlar neler anlatabilirdi? Bunlar kaç muharebeler görmüştür? Kaç defalar vahşi Teleüt sürüleri¹ bu kaleye saldırmış ve ancak zayıf kozak garnizonunun cesareti sayesinde üstün sayıdaki düşman geri püskürtülebilmıştır. Bu düşüncelerle Kuznetsk'a vardım. Bana, hükümete ait bir ikamet yeri gösterdiler. Ev perişan, odaları alçak ve boştu, eskiden beyaz olan duvarlar, zamanla kahverengi şeklini bulmuş, bütün mobilya da, iki iskemle ile, ancak duvara dayamakla kullanılabilen üç ayaklı bir oyun masasından ibaretti. Ev sahibi kadın hoş karşıladı ve acıkmış yolcuya mütevazî bir yemek hazırladı.

Şehirde hiç hayat eseri yoktur. Dolaşmış olduğum sokaklarda ancak tek tük şehirli, köylü veya memur kimselere rasladım, dolaşanların çoğu, mâlûller komutanlığına mensup perişan kıyafetli askerlerdir. Şehrin bir kısmı sahildeki dağın tepesine, diğer kısmı da nehir vâdisine kurulmuştur. Aşağı kısma fena bir yoldan inilmektedir. Kuznetsk'ın yegâne taş evi, iki kilise, kale ve bir tüccarın evinden ibarettir. Bütün diğer evler ahşap olup, çoğu temelsiz olduğundan yana yatmıştır.

İki taraftan sıra dükkânlarla çevrilmiş dört köşeli büyük bir meydandan ibaret olan pazar yerinde ziyaret ettim. Kuznetsk, Altay'ın en eski şehridir (kuruluşu 1618). İddia edildiğine göre ona bu adı demirci Tatar'lar vermiştir. Fakat fikrimce de-

¹ Radloff'un Türklük hakkındaki müspet veya menfi düşünceleri üzerine "Sibirya'dan I" in girişinde ayrıca durulmuştur.

mirci Talar'lara (Kuznetsıy) bu şehre göre ad verilmiş olması daha büyük bir ihtimal dahilindedir. Tatar'lar Kuznetsk'a Abatura derler. Bu ad herhalde Kuznetsk yakınlarında Tom'a dökülen Aba nehirciğinden gelse gerektir. Fakat halk bunu aba (= baba) sözünün yardımıyla Baba şehri şeklinde izah etmekte ve Abatura'ya karşılık olarak Biysk şehrine Yaş-Tura (genç şehir) demektedir. Burada alışveriş sönük, Tatar'lar çok fakirdir. Tom bölgesinde altın ocakları da çok azdır. Kuznetsk ahalisi ve civarındaki halk, burada çok iyi yetiştiği iddia edilen pek çok tütün ekmektedir.

Kuznetsk pazarında yiyecek fiyatları Barnaul'a nazaran iki mislidir: 1 pud et 3-4 ruble (Barnaul'da 1-2 ruble), bir besmen (2½ pfund) sade yağ 70 kopek (Barnaul'da 35 kopek), 1 pud çavdar unu 60 kopek (Barnaul'da 30 kopek), 1 pud buğday unu 90 kopek (Barnaul'da 40-50 kopek) idi. Eskiden her şeyin Barnaul'a nazaran daha ucuz olduğu, fiyatların ancak geçen yıl hüküm süren hayvan hastalığından sonra yükseldiği söyleniyor.

(21 mayıs). Tarantasını Kuznetsk'ta bırakarak, yoluma küçük bir köylü telega'siyle devam ettim. Yol önce Tom ovasına indi, sonra nehirden 1-2 verst ötede, bütün ovayı kaplamış olan fundalıklar arasından döne dolaşa ilerledi. Yol fena olduğundan güçlükle gidiliyordu, arazi bazan çakıllı, bazan bataklık olduğu için tekerlekler takılıp kalıyordu. En zor şey, burada sayısı pek kabarık olan çay ve su

yollarını geçmektir, çünkü bunların kenarında yol umumiyetle diktir. 12 verst gittikten sonra tekrar Tom'a geldik ve nehri sal ile geçmek mecburiyetinde kaldık. Öte tarafta, sahilten yarım verst kadar mesafede Attamanova köyü bulunmaktadır. Nehrin suyu çok kabarıktı; köylülerin ifadesine göre araba ile yola devam etmek mümkün değilmiş, bundan dolayı kayıklara binmemiz icabetti. Eşyam için, buranın küçük kayıklarından iki tane lâzım geldi. \

Buranın köylü kayıkları takriben 10-12 fut uzunluğunda ve $1\frac{1}{2}$ - $2\frac{1}{2}$ fut genişliğindedir; iki ucu da sivri olup kavak kütüklerinden yapılmıştır. Her kayak, uzun değneklerle sığ sahillere vurulup itilmek suretiyle iki kişi tarafından sevk edilmektedir. Dümen ancak derin yerlerde veya nehri geçerken kullanılıyor. Yol için köylülere progon, yani ücret (Sibirya'da her verst için at başına $1\frac{1}{2}$ kopek) ödenir, burada adam başına, at gibi her verst için $1\frac{1}{2}$ kopek alırlar. Akıntı istikametinde gitmek için umumiyetle iki kayığın bağlanmasıyla meydana getirilen küçük salllar kullanılır.

Bütün yol boyunca Tom oldukça geniştir ve nehir yatağında sık söğüt fundalıklarıyla kaph birçok adalar vardır. Sol sahil hep düzlük ve sık çalılıklarla örtülüdür, fakat sağ sahilde sık köknar ve kayınlıkla kaph arkası gelmiyen tepeler sıralanmakta ve kayıkla giderken belli olduğu gibi ancak bazı yerlerde kaya (kumtaş) peyda olmaktadır. Nehir üzerinde gitmek hiç de hoş olmadı, akıntıya karşı ancak pek ağır ilerliyebiliyorduk, üstelik su üzerinde hareket de dayanılmaz bir derecededir. Kayıkçılar durmadan çalıştıkları için progon'larını hak ederek ka-

zanyorlar. Akşamleyin güneş batmadan biraz önce Bezrukova köyüne vardık (25 verst). Tom'un kollarından birinin üzerinde bulunduğu için bu köye umumiyetle Protoka denir. Biri Rus ve diğeri Tatar mahallesi olmak üzere iki kısma ayrılır, sonuncusu takriben yarım verst daha yukardadır. Vakit geç olduğu için köyün Tatar mahallesinde gecelemeğe karar verdim.

(22 mayıs). Eşyayı Protoka'dan kayıkla göndererek, kendim at üzerinde karadan yoluma devam ettim. Podabas nehrine ve bu nehir üzerinde bulunup aynı adı taşıyan büyük Rus köyüne kadar (Protoka'dan takriben 6 verst mesafede) yol iyi, düz ve arazi de mükemmel yeşil çayırıklıkla örtülüydü. Fakat Podabas'tan sonra yol, çalılık ile kaplı bataklık sahadan geçtiğinden, atlarımız çok yerde karınlarına kadar batıyordu, bundan dolayı 2 verst uzaklıktaki Balbı'ya ancak birkaç saat sonra varabildik. Bir Tatar köyü olan Balbı ahalisinin çoğu Ruslaşmış olduğu için, burada fazla kalmadım ve kayıkla yoluma devam ettim. Buranın Tatar kayıkları Ruslarınkine nazaran daha hafif işlenmiş olduğu için kullanışlı değildir. İnce kenarları, bir taraftan diğer tarafa uzanan araya sıkıştırılmış ağaçlarla tutturulmuştur. Oturmak için bu ağaçların arasından geçmek icabettiğinden, vücudun alt kısmını kımıldatmak imkânı kalmıyor. Buna mukabil Tatar'lar kendi kayıklarıyla Rus'lardan daha çabuk giderler.

Şimdiye kadar Tom sahilinin karakteri değişmedi, yalnız sağ sahildeki dağlar gittikçe yüksel-

mekte ve aralarında kumtaşı kayaları peyda olmaktadır. Mras mansabının yakınlarında Tom'u geçtik ve saat 2 sularında, sağ sahilde bulunan Pras-Pältärindä adlı (Balbı'dan 7 verst mesafede) Tatar köyüne vardık.

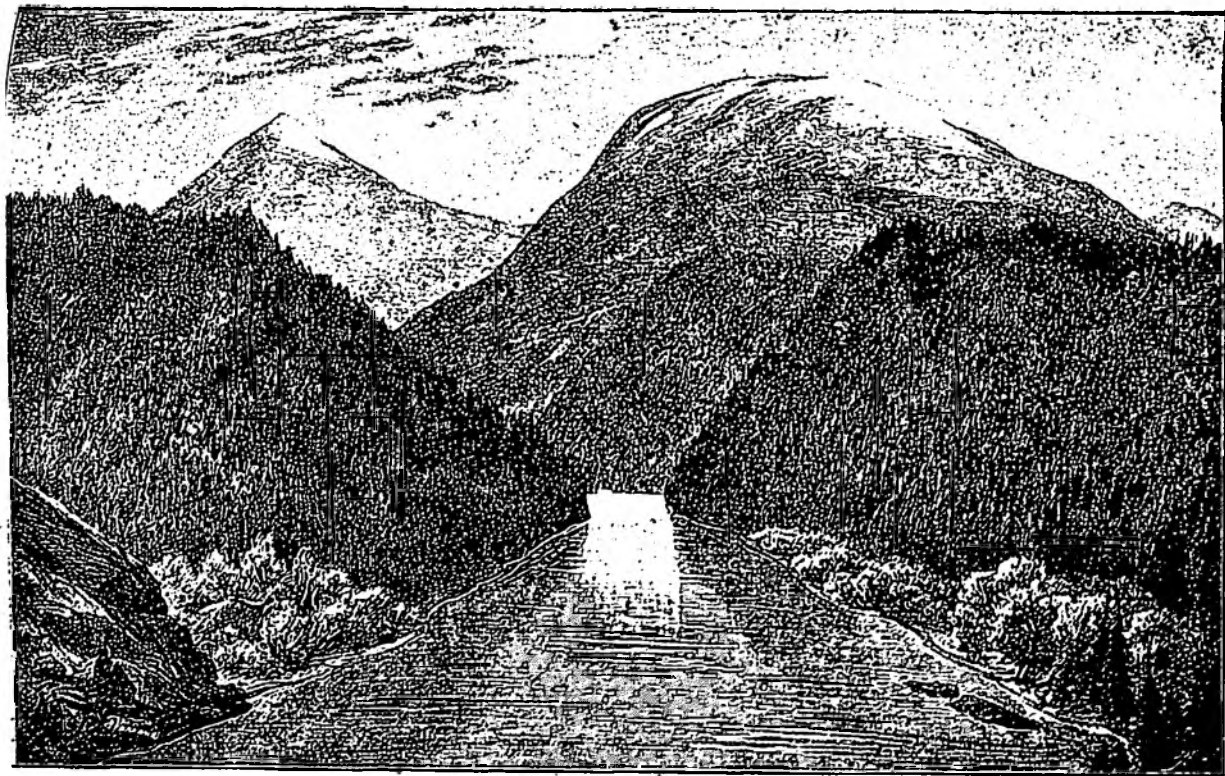
(24 mayıs). Dün akşam Pras-Pältärindä köyünden ayrıldım. Önce bir müddet Tom boyunca yukarıya doğru gittik ve sonra tam Mras mansabının karşısında nehri geçtik. Mras sahilleri başta alçak ve sık fundalıklarla kaplıdır, biraz sonra sağ sahilde dalga halinde tepeler gözükmeye ve nehir boyunca yukarıya doğru gittikçe yükselmeye başladı. 6 verst gittikten sonra, hava tamamiyle kararmışken Krasnoyarsk köyüne (Kızıl-Yar = Kızıl sahil) vardık.

(28 mayıs). 26 mayısta Krasnoyarsk'tan ayrılarak, Sibirgi boyundaki Ulus'a kadar gittim, burada bir gün kaldıktan sonra, Mras boyunca yukarıya doğru yoluma devam) ettim. Takriben 2 verst sonra Çıbaş (sol sahilde) köyüne vardık ve 7 verst sonra Ulus-Kaynçak civarından geçtik. Mras burada birçok kollara ayrılır, bunlardan kayık işliyen yegâne kolun akıntısı çok şiddetli olduğundan, küçük kayıkları, ok gibi önümüze çıkan su dalgalarına karşı sürmek çok zor oluyordu. Ancak geceleyin, 22 verst uzaklıktaki Ulus-Tos'a vardık (Rus'lar buna "Sosnovaya gora = çam dağı" derler). Sahillerin

karakteri Sibirgı boylarını andırır. Sık pihta çamı ormanlariyle kaplı oldukça yüksek dalgalı dağlar sıralanmaktadır. Fakat Sibirgı boyunda sol sahil henüz düzdü, Tos civarında ise sağ sahilde de dalga halinde ormanlı dağlar gözüktüyor.

Bugün durmadan yağan yağmur yola çıkmama engel oldu.

(1 haziran). 29 unda sabahleyin üç kayıkla Ulus-Tos'tan ayrıldık. Gök bulutsuz olduğu için hava iyileşecek gibiydi. Dağlık sahil, muhteşem bir manzara teşkil ederek, daimî bir değişiklik ve vahşi romantik gruplaşmalarla gözlerimizin önünden geçiyordu. Acayip tabiatın bütün güzelliklerini burada tasvir etmek imkânsızdır, manzaranın bolluğunu anlatmak için söz kâfi gelmiyor. Bazan gözlerimiz, sahildeki alçak arazinin, 100 adım kadar genişlikte hoş ve sık yeşil otlarla kaplı taze ilkbahar manzarasına takılarak sakinleşiyor. Çiçekli ve yüksek fundalıklar, muhtelif renklerle süslü başlarını, henüz pek fazla büyümeden dev gibi yapraklariyle serin mem-baları örten raventler üzerine sarkıtmaktadır. Bütün zemin, 2-3 fut yüksekliğinde ve geçilmesi zor kül renginde ot tabakasiyle, yumuşak ve şişkin bir halı gibi örtülmüştür, bunların üzerinde, ikinci bir tabaka teşkil eder gibi karmakarışık renkte bir çiçek denizi vardır. Beyazımsı söğüt fundalıklariyle kayın ormanları, mezkûr çiçekli sahil halısını geniş bir süslü kenar gibi çevirmiştir. Bunların gerisinde, çoğu kayın ormanlariyle kaplı cazip tepeler yüksel-

Odung dağının Mras sahilinden görünüşü

mekte, tek tük zarif pihta çamı onların arasında ağır birer dikili taş gibi sıralanmaktadır. Fakat az sonra sevimli manzara değişti, taze yeşillik kaybolarak sahilde dev gibi kayalar yükseldi, dağ yamaçları boyunca uzanan orman seyrekleşti, çıplak ve dik kayalar cazip bir şekilde gruplanarak ve gittikçe hacimlerini büyüterek ortaya çıktı. Türlü türlü teşekküle malik taş yığınları içerisinde gözüken dik ve çatlak kayalar gittikçe yükselmektedir. Ancak sık ağaçlıklar koyu yeşil bir hat ve şerit halinde çatlak, yarık ve uçurumların etrafında kıvrılarak uzanmakta veya kayadan ehramların etrafını sık bir yeşil çelenk gibi çevirmektedir. Vahşi kayalık dişler arasından, uzaklarda, çıplak taşların üzerinde, sık ormanla örtülü dev gibi dağ zirvelerinin yükseldiği gözükmektedir. Fakat az sonra vahşi kayalık sahil dahi örtüye bürünerek, hayret dolu nazarlarımızın önünde ortadan kayboldu. Kayaları çeviren ormanlık sahalar gittikçe genişliyerek taşların daha az meydana çıkmasına sebeb oluyor, ormanlık örtü büyüdükçe kayalık dişler kayboluyor ve bitki tarafından bütünü yeniliyordu. İşte önümüzde nehir birdenbire kıvrıldı, orman sanki büyülenmiş gibi kaybolarak, nehrin iki tarafında, ancak üzerleri bir sıra ağaçla süslü muazzam taş duvarlar پیدا oldu. Taşı örten yosun tabakası, kızıl ve sarı zemin üzerinde açık yeşil ve kül renginde şerit ve lekeler teşkil ederek monoton taş sevimli bir manzara vermektedir. Fakat az sonra orman yine üstünlüğünü kazandı, taşlık bütünü kayboldu. Kara pihta çamı ile yeşil benekli koyu kahverengindeki katran ağaçları dağların üzerinde yayılmaktadır. Bunlar kara

enramlar halinde sıralar teşkil ederek uzaklaştıkça yükselmekte ve manzaraya hazin, fakat haşmetli bir şekil vermektedir. Uzaklardaki ormanlık dağ zirvelerinin rengi, aradaki hava tabakası yüzünden git-tikçe mat ve solgun bir şekil almakta, en arka plân-daki ufukta ancak mavi ve kül renginde sisli dağ tabakası gözükmektedir. Bunların tepesi, düz satırlı ebedî bir kar tabakasıyla örtülü olup, güneş ışığında gümüş gibi parlamaktadır. İlerledikçe sahil dağlarını örten ormanların rengi koyulaştı. Etrafımızda bir mezar sessizliği vardı; burada bütün tabiat kara kefenle örtülmüş gibidir, ancak Odung dağının zirvesindeki parlak kar tabakası gümüşten bir tabut gibi karanlık dağ ehramları üzerinde sü-kûnetle parlamaktadır. Fakat çok geçmeden etrafımızı yine taze ve gülen ilkbahar manzarası çevirmiş bulunuyordu. Manzara kaleydoskopta olduğu gibi muhtelif şekillerde gruplanarak arka arkaya değiş-mekte devam etmektedir. Mras sahilleri ne kadar güzel olursa olsun, burada tabiatın en mükemmel şeyi olan hayat mevcut değildir. Tabiat, mucizesini kendi yalnızlığı içerisinde saklamaktadır; burada hiçbir zaman insan yaşamadığı gibi, hayvanlar da azdır; ağaçlar arasında arasına ürkek bir karacanın hışırtısı veya kuşların tatlı ötüşü işitiliyor. Ancak çilek, bal ve katran tohumu gibi sevdiği gıdaları burada rahatsız edilmeden yiyebilen ayı, kendi başına ormanlarda sürünmektedir. Bu yüzden, ormanlı dağ-ların sessiz ve sakin gecelerinde akseden yegâne hay-van sesi de, ayı ulumasıdır. Bu zengin tabiat içeri-sinde bitki âlemi sanki hayvanat dünyasını kendi kudretiyle yenmiş gibidir.

Fakat “acısız sevinç olmaz” diyen atalar sözü-
nün doğruluğunu, seyahatimiz esnasında tekrar gör-
dük. Kayıkta uzun müddet oturmak yüzünden âza-
lar uyuşuyor, güneş yakıcı şualarını üzerimize gön-
deriyor ve hararet de su üzerinde daha şiddetli bir
hal alıyordu; bununla beraber her şeye sükûnetle
katlanmak lâzımdı, çünkü en ufak bir dikkatsizlik
hafif kayığı devirebilirdi. İlk günden itibaren, iler-
de havanın bulutlu olmasını ne kadar istemiştik. Fa-
kat, vay halimize! Arzumuz yerine gelerek birkaç
gün sonra bulutlardan yağmur başladı. Şimdi yalnız
yukardan değil, aşağıdan da ıslanıyorduk; kayık kı-
sa zaman içerisinde su ile dolduğu için, bir gün zar-
fında bunu boşaltmak maksadiyle birkaç defa dur-
mak mecburiyetinde kalıyorduk. Zahmetli gün geçip
de kayığımızı sahile çıkarınca başka acılar başlıyor-
du. Binlerce sivrisinek üzerimize saldırarak o kadar
merhametsizce ısıyorlardı ki, az zaman içerisinde
yüz ve gözlerimiz şişti, hattâ bu gibi acılara alışmış
ve vücutça sertleşmiş olan yerliler bile kaç defadır
acıdan deli gibi yerlerde yuvarlandılar. Geceleyin
hava sivrisinekler için soğuk olduğu zaman, daha
büyük ıstırap vermek üzere kum tanesi gibi ufak
tatarcıklar ortaya çıkıyor, ağız, burun ve gözlere
kaçarak insan ve hayvanları çileden çıkarıyordu.
Bütün bu haşerelere karşı dumandan başka bir ko-
runma çaresi yoktur. Sahile çıkarak eşyayı emniyet
altına alır almaz bütün arkadaşlar çok miktarda
çürük odun aramaya gidiyordu. Karargâhın etra-
fında, ve hattâ alt tarafı dikkatle kapatılan çadırın
içerisinde bile iri çürük odunlarla ateş yakardık. Böy-
lece bütün geceyi koyu bir duman içerisinde geçi-

ırdık. Gözler yanar, yaş akar, durmadan öksürtür ve sabahleyin de şiddetli bir baş ağrısından şikâyet ederek kalkardık. Bununla beraber hepsine dayanırdık, çünkü hiç olmazsa öteki şerirlerden korurdu.

Ertesi gün öğleye doğru, daha önceden yolun en büyük engeli diye anlatılan büyük nehir seddine geldik. Burada nehre girmiş olan sahil kayaları zamanla ve suyun tesiriyle aşınarak parçalanmış ve aralarından nehrin şiddetle aktığı ve nehir yatağını kaplıyan büyük granit parçaları meydana gelmiştir. Buradan kayıkla geçmek mümkün değildi. Eşyamızı sahildeki kayalar üzerinden elde taşımak ve kayıkları da ip ve değneklerle sahil boyunca sevk etmek lâzım geldi. Kayıkçıların, bu engelin 5 verstten fazla olduğunu iddia ederek seddin bu tarafında gecelememizi istediler. Fakat vakit daha çok erken olduğu için onların sözüne uymadım ve yüklerin derhal taşınmasını emrettim. Birkaç lokma atıştırdıktan sonra kendim de hareket ettim. Yol, muazzam granit yığınları arasında sahil boyunca zikzaklar yaparak gitmektedir. Bazan kayadan kayaya atlamak, bazan dik duvarlardan aşağı kaymak ve bazan da yüksek kaya kademelerine tırmanmak icabediyordu. Dört beş saatlik bir yürüyüşten sonra yorgun ve bitkin bir halde nihayet akşam geç vakit dağ çöküntüsünün sonuna varabildik. Bu esnada kayıkçılarımız eşyanın bir kısmıyla kayıklarımızı getirmiş, fakat yükün kalanını almak üzere geri gitmişlerdi. Maalesef gece olduğundan, sıcak elbiseden, yiyecek ve ateşten mahrum bir halde seddin öte tarafında gecelemeğe zorunda kaldık. Yatmak için, mükemmel bir çıplak kaya düzlüğünden başka bir yer bulama-

dık, eyerleri de yastık yaptık. Açlık, rutubet ve soğuk yüzünden pek uyuyamadık. Geceleyin birçok defa ayı ulumasından rahatsız olduk. Sabahleyin erkenden tekrar yükümüzün bir kısmı ve öğleye doğru da nihayet yiyecek maddeler geldi.

Ancak seyahatimizin dördüncü günü, çıplak sahil dağları kenarında arpa tarlaları, nehir boyunda sıralanmış balık ağları ve başka aletler görünmeye başladı ki, bunlar insan evlerinin yakın olduğunu gösteriyordu. Akşamleyin sağ salım Çeley köyüne vardık.

Böylece Mras boyunca 100 verst kadar gitmiş, fakat tekmiil yol boyunca hiçbir insan izine raslamamıştık.

(3 haziran). Bugün Ulus-Çeley'den ayrıldık ve Mras boyunca yukarıya doğru ilerliyerek Ulus - Usmarga'ya kadar gittik; burada hazır at bulduğumdan kara yolunu tuttum. Arazi yağmurdan yumuşamış olduğu için atlar sık sık düşüyordu. Yüküm çok olmadığından 8 at yetebilirdi, fakat her yük hayvanına bir de kılavuz bindiği için bize 14 at verdiler. Öğleden sonra Ulus-Karga'ya vardık.

(4 haziran). Yola dün çıkmıştık. Tatar'ların tavsiyesi üzerine, atlarımız olduğu halde, Karga'dan itibaren 15 verst kadar bir mesafeyi Mras nehri üzerinden yukarıya doğru kayıkla gittik. Fakat dün Ak-Kaya'ya varamadığımızdan, mezkûr yere takri-

ben 5 verst uzaklıkta, sahil boyundaki bir kulübede geceledik. Mras vâdisi burada daha kalabalıktır, köylerden başka sahil boyunca birçok münferit kulübeler de gözükyor. Nehrin sahilleri, Karga'nın aşağı kısmındaki duruma benzemeyip, başka karakter almıştır. Karga'ya kadar sahil ve yükseklikler sık pihta çamı ve katran ağacı ormanlarıyla örtülü olup, bunların arkasında dev gibi kayalar yükselmekteydi; Karga'dan itibaren Mras sahilleri ve pek yüksek olmıyan sahil dağları lâdin ormanlarıyla kaplıdır. Sarı ve kızl gövdeleriyle daha açık gözüken lâdinler, manzaraya daha büyük bir tatlılık ve tazelik vermektedir, halbuki esmer pihta çamı ormanı vakur bir sükûneti temsil ediyor.

Ak-Kaya boyunda, Mras civarındaki yurtlardan buraya getirilmiş olan atları hazır buldum. Yolumuz, Mras'ın sağ sahili boyunca 25 verst kadar sahil dağlarının üzerinden uzanıyordu. Her tarafta sık bâkir ormanlık, dik dağlar ve sarp uçurumlar görüyorduk. Dar patika, sık fundalıklar arasından yilankavi bir şekilde gitmektedir. Çıplak dallarını semaya kaldıran yıkılmış büyük ağaç gövdeleri, yosun ve sarmaşıkla kaplı muhteşem taş yığınları, bataklık ve çağlıyanlar teşkil eden çaylar, birbiri arkasından yolcunun önüne çıkan engellerdir. Atlar bazan düz taş üzerinden kayıyor, bazan da çamurlukta saplanıp kalıyor, sonra bir ağaç gövdesi üzerinden atlamaya veya onun etrafında dolaşarak, sık fundalıkta yüzü kanatarak çarpan dallar arasından yeni bir yol aramaya çalışıyor. Fakat bütün bu acılara rağmen etrafımızı çeviren tabiatın güzelliğine hayran kalıyoruz. Dev gibi pihta çamı ve katran ağaçları mum

gibi dimdik semaya yükselmektedir. Onların esmer dalları, çok yerde sık bir beyaz yosun tabakasıyla örtülmüştür; güneş ışığı, üzerimizdeki dallardan teşekkül eden damı ancak güçlkle geçebildiğinden, etrafımızı sihrî bir alacakaranlık sarmaktadır. Zemin ayak yüksekliğinde taze yeşil ve çiçekli fundalıklarla örtülmüş olup, pihta çamının düz gövdesine tırmanan sarmaşıklar, ağacın dallarını zemin bitki-siyle birleştirmiş gibidir. Her tarafta, bu ormanların hükümdarı olan ayının izleri gözüktüyor (buranın yerlileri ona apşiyak "ihtiyar" derler). Burada otlar üzerinde yatmış, orada çalışkan karıncaların yumurtasından tatmak için yuvalarını altüst ederek işlerini sekteye uğratmış, bazı yerde de yüksek çalı ve küçük ağaçların meyvalarını koparmak için oldukça kalın gövdelerini kuvvetli pençeleriyle yakalıyarak bir söğüt çubuğu gibi eğmiştir, mezkûr yerinden çatlıyan ağaç, hazin bir manzara ile dallarını yola sarkıtmıştır. Dağın üzerine çıktıktan sonra orman seyrekleşir, ve aşağıda sahil dağları arasından akan Mras'a doğru sık sık muhteşem manzaralar açılır.

Öğleye doğru Ulus-Kızıl-Kaya'ya vardık. Burada biraz iş bulduğumdan ancak akşama doğru ayrıldım.

Psas nehrini, Mras'a döküldüğü yerin yakınlarında geçtik. Buradan itibaren dağın doruklar çizgisine tırmandık. Gece olmuştu. Yol, sık ormanlardan geçiyordu. Ayışığı dam gibi dallardan nüfuz edemediği için karanlık içerisinde kaldık. Atların adım atışı ve kılavuzların monoton şarkısı, gecenin sessizliğini bozan yegâne şeylerdi. Yukarda orman seyrekleşti, böylece, parlak ayışığında bazı yerde biraz

uzakları da görebildik. Her tarafta büyük siyah dağlar yükseliyor ve ayın olgun ışığı altında ufukta hafif çizgiler teşkil ediyordu. Nehirlerden yükselen muazzam sis bulutları ovayı ağzına kadar doldurduğu için, vâdilerde nüfuzu imkânsız gece hüküm sürüyordu. Gece yarısı, dağın doruklar çizgisi üzerinde ve Psas sahili yakınlarında bulunan Ulus-Tayaş'a vardık.

(5 haziran). Tayaş'ın ötesinde ormanlık saha az, dağlar daha alçak ve yıpranmıştır. Burada geniş çtlak sahalar mevcut olduğundan, yerliler hiç şüphesiz büyük sürüler besliyebilirlerdi. Aleksandrovski adlı altın ocağı civarında, dağlık sahilleri fazla yüksek olmıyan Kondoma nehrine vardık. Kondoma vâdisi, üzerimizde çok hoş bir tesir bıraktı, burada, karaormanda mevcut olmıyan bir tazelik ve değişiklik vardır. Dalga halindeki dağlar kısmen kayın, titrek kavak, kavak, köknar ve lâdin ile örtülü, kısmen de ağaçsız olup yamaçları bol otlarla kaplıdır. Geniş nehir vâdisinin birçok yerinde sık söğüt çalılıkları gözükmektedir.

(8 haziran). 6 sında Spasski altın ocağına vardım ve yol yorgunluğunu giderip yazılarımı tertiplemek maksadiyle burada şimdiye kadar kaldım.

Bugün bile işçilerden esas kısmının oturduğu eski bir altın ocağı olan Spasski, Kondoma'nın, burada oldukça geniş bir şekil alan vâdisinde bulun-

maktadır. Hepsi takriben yüz evden ibaret olup, idarecinin evinden sahile kadar uzun bir cadde halinde sıralanmaktadır. Temizliği ve durumunun güzelliğiyle iyi bir tesir bırakıyor. Bulunduğu vâdi çukuru, yıpranmış dalgalar halinde birbirine eklenmiş pek yüksek olmıyan dağlarla çevrilmiştir. Spasski'nin kendisinde şimdi hayat esesi pek yoktur, çünkü verimin azlığı yüzünden işler durdurulmuştur. Çoktan işini kesmiş olan Aleksandrovskiy ocağında ise, yeniden altın yatakları bulunmuş ve baharda tekrar faaliyete geçilmiştir. Spasski'de oturup Aleksandrovskiy'e kadar olan yolu (30 verst) çok defa yaya katetmek işçiler için çok zor geliyor, böyle olduğu halde, bütün evler yıkık ve kullanılamıyacak durumda olduğu için, Aleksandrovskiy'e göçmüyorlar. Spasski ocağında 1842-1860 yıllarında elde edilen altın miktarı 69 pud, 15 pfund, 2 zolotnik, 2 doli'dir.

(9 haziran). Spasski altın ocağından bir telega ile ayrıldım. Spasski'nin ötesinde yeniden karaorman başladı, esmer dağlar güneyde gittikçe yükseliyor. Koaran altın ocağında işler durduktan sonra aradaki irtibat büsbütün kesilmiş olduğundan, yol fena idi. Koaran'a öğleden sonra vardık. Artık buradan itibaren yol araba ile geçilecek gibi değildi, bu yüzden at üzerinde gittim. Yol, Mras boyunda anlattığım gibi sık karaormandan geçmektedir. Kılavuzlarım, güneyde sıralanıp yükselen dağların Abakan dağı olduğunu söylediler. Güney-batıda, Teletsk dağlarına doğru uzanan ikinci bir silsile gözükmemektedir.

Yol oldukça geniş, fakat fena idi. Haftalardan beri yağan yağmur zemini yumuşatmış olduğundan, çok işlek olan yol bir çamur haline gelmişti. Buradan ancak ağır ağır geçebildik, çünkü atların ayağı her adımda yere batıyordu, üstelik öğleden sonra şiddetli yağmur altında kalınca vaziyet büsbütün nahos oldu. Akşam geç vakit, altın ocağı idaresi tarafından yaptırılmış bir evden ibaret olan bir menzile vardık (21 verst). Devlet altın ocaklarına giden bütün yollarda, aradaki irtibat işinde istasyon olarak kullanılan bu gibi menziller bulundurulmaktadır. Tom-Kondoma bölgesinde, menziller sıralanmış üç yol vardır: 1. Biysk yolundan ve Spasski üzerinden Tsarevo-Aleksandrovski'ye; 2. Kuznetsk'ten Tom boyunca Tsarevo-Nikolayevski'ye; 3. Kuznetsk'tan Usu boyuna Tsarevo-Mariynsk ocağına gider. Tsarevo-Nikolayevski menzil yolu eskiden Mras boyundan geçiyordu.

Buradaki menzil küçük bir evden ibaret olup, oturmak için oldukça müsait gözüküyor.

(10 Mayıs). Fena bir geceden sonra (çünkü hâşerat yüzünden uyuyamadık) erkenden hareket ederek öğleyin Andaba nehri boyundaki Biysk altın ocağına vardık; burası da çoktan terk edilmiş olup, ancak istasyon olarak kullanılmaktadır. Ben durmadan yoluma devam ederek akşamleyin 20 verst ötede-ki Tsarevo-Aleksandrovski altın ocağına vardım. Tanıdığım müdür Kuşbin tarafından samimiyetle kabul edildim. Tsarevo-Aleksandrovski civarında man-

zarının karakteri değişmedi. Her taraf sık ve hemen hemen geçilmez kara ormanla kaplıdır. Durmadan yağan yağmur uzakları görmemize engel oluyordu.

(12 haziran). Bu gibi bir altın ocağı kendi başına bir dünyadır. Etraftan ormanlık dağlarla çevrilmiş ve dış dünya ile ilgisi tamamiyle kesilmiş gibidir. Haftada ancak bir defa posta gelir, o da yaz aylarında, başka zamanlarda, altın ocağında oturanların dışardan tekrar haber alabilmeleri için bir ay beklemeleri icabeder. Konçak nehirciğinin sağ sahilinde bulunan şimdiki altın ocağı, oldukça gösterişli bir kolonidir. Spasski'den çok daha büyüktür. Sahildeki dağlar üzerine çıkınca, dağın eteğinden hemen hemen nehre kadar uzanan bütün koloniyi güzel bir şekilde kuşbakışı görmek mümkündür. Etrafta ormanlı dağlar yükselmekte ve sevimli vâdiyi geçilmez bir duvar gibi çevirmektedir.

Altın ocakları müdürü ile tekmil devlet altın ocakları vilâyetinin burada ikamet eden doktoru, inziva içerisinde tamamiyle tahammül edilebilir bir hayat sürüyorlar. Her şeyle kendileri meşgul olmalarına rağmen, güzel bir hayat kurmuşlardır. Musiki, kitap okuma, bahçıvanlık, av ve balıkçılık onlara o kadar çok değişiklik temin ediyor ki, can sıkıntısı - hiç olmazsa yazın - onları pek az rahatsız ediyor. Fakat kışın yüksek kar yüzünden evde kapalı kaldıkları zaman, bazan hayat dayanılmaz bir hal alıyormuş.

Ocaktaki işçilerin hayatı, yılların birbirini kovalaması ile monoton bir şekilde devam ediyor. İki hafta çalışıp bir hafta istirahat ediyorlar. Bol miktarda et ve un aldıkları için, duruma göre yiyecekleri iyidir. (Et yılın bir kısmında kurutulmuş olarak verilir). Kendiliğinden anlaşılacağı gibi, burada sıkı bir disiplin hâkimdir. Her işçiye gündelik veriliyor; fazla veya boş günlerde çalışanlara ayrıca fazladan ödeniyor. Ağır iş, boş günlerde peyda olan öldürücü can sıkıntısı ve kadınsızlık, işçiler arasında büyük mikyasta bir ahmaklık ve terbiyesizlik doğurmuştur ki, bazan ancak can sıkıntısı yüzünden işlenen ağır cinayetler az değildir. İşte misal olarak iki vaka:

Birkaç ay önce genç bir kadın, komşularından birinin çok sevdiği iki yaşındaki çocuğunu hamam odasına almış ve orada boğazını kesmiştir. Fakat suçüstü yakalanarak her şeyi itiraf etmiş, ve cinayet için sebep olarak da, çoktan beri aklının bir çocuk öldürmek fikrine saplandığını ve nihayet bunun için uygun bir fırsat elde ettiğini söylemiştir. Katil için başka bir sebep yoktu, demiştir. Birkaç hafta önce burada bir adam öldürülmüş ve iki maden işçisi şüphe altında ayrı ayrı tevkif edilmişlerdir. Biri şu itirafta bulunmuştur: kendi karisiyle öldürülen adam gayrimeşru münasebette bulundukları için, onu öldürmeye kadar vermiş, fakat rakibi cüsseli ve kuvvetli, kendisi ise ufak ve zayıf olduğundan, bu işi yapması için arkadaşından ricada bulunmuş ve o da, bu arkadaşlık hizmetini memnuniyetle kabul ederek işin icrasında sadakatle yardım etmiştir.

Bugün, büyük hamsin yortusunun ilk gününde işçilere şarap ikram edildi, fakat ancak ocak depo-

sunda verilen şarabın yine orada içilmesi şarttı. Şarabın barakalara götürülmesine karşı memurlar tarafından konan yasağa rağmen, bu gibi haller oldu. Bundan başka işçiler başka yerden de şarap tedarik etmişlerdi. Böylece çoğu sarhoş olarak akşamleyin neşeyle şarkı söyleyip caddelerden geçmeye başladılar. Karanlık basınca ahali, barakaların önünde açıkta yakılmış ateşin etrafında toplandı. Böylece elli kadar ateşle aydınlatılmış altın ocağı pek acayip bir tesir bırakıyordu.

Şahsî altın ocaklarının ahalisi, devletinkine nazaran daha terbiyesizdir. Devlet ocağında daimî işçiler çalıştığı halde, ötekilerde, aralarında birçok sürgün mücrim de bulunmak üzere, her türlü ayak takımı toplanmaktadır. Bunun bir neticesi olarak, şahsî altın ocaklarında en ağır cinayetler günlük hâdise sırasındandır.

Hamsin yortusunun üçüncü günü sabahleyin altın ocağında yapılan işleri gördüm. Bunlar hakikaten önemli olup, idareci memurların becerikliliğini göstermektedir.

Küçük nehrin suyu başka bir yatağa akıtılmıştır. Tahtadan yapılmış su yolu, direkler üzerine kurulmuş işkele üzerinden geçerek makinenin tekerleğine doğru uzanmaktadır. Tekerleği çeviren suyun miktarı, hususî bir set vasıtasıyla en dakik bir şekilde tanzim edilebilmektedir.

Makina rahatça ve pratik kullanılır bir şekilde kurulmuştur. Su tekerleğinin her iki tarafında, kurturları üçer arşın kadar olan yuvarlak çukurlar vardır ki, kazılarak el arabalarıyla getirilmiş olan top-

rak bunlara dökülmektedir. Ucunda ufki birçok kollar bulunan dikey bir demir değnek kendi mihveri etrafında dönerek, kollariyle derinliğe dökülen toprağı karıştırmaktadır. Zemin kısmında, üzerinde her biri yarım zoll¹ kadar kutrunda delikler açılmış demir bir levha vardır. Yukardan çukura kuvvetle su fışkırarak küçük taşlarla toprağı deliklerden akıtmakta ve büyük taşları alıp götürmektedir. Bunlar, her iki çukurda bulunan ikişer işçi tarafından, çapa gibi hususî aletlerle alınıp atılıyor. Deliklerden geçen ince toprak, zemini çok düz tahtadan yapılmış ve öne doğru biraz meyilli duran, iki arşın genişlik ve bir arşın uzunluğunda yıkama yerine inmektedir. Bunun arka ve yanlarında 2-3 zoll kadar yüksekliğinde kenarlar, önde ise $\frac{1}{2}$ zoll derinliğinde arzani oluklar vardır. Bu tahta zeminin alt kısmında da bir arşın uzunluğunda, buna benzer arzani oluklu ve meyilli kademeler bulunur. Yıkama yerinin her iki tarafında duran iki veya üç kişi, uzun değneklerin ucuna takılmış tahtacıklarla yukardan inen toprağı dikkatle karıştırmaktadır, bu suretle ince toprak su ile ileriye giderken iri taşlar geride kalmakta ve iki tarafta duran işçiler tarafından dikkatle alınıp atılmaktadır. Bu ameliye neticesinde dibe çöken ağır altınlı kum, bütün toprak atıldıktan sonra oluklardan toplanır. Bir defa yıkanan kum, temizleme yerinin alt katındaki teknelerde toplanarak tekrar yıkanır. Mezkûr yerlerin kontrolü pek kolaydır. Her iki yıkama yerinin arasına ve tam tekerleğin altına kurulmuş olan bir kameriye altındaki iskemleden,

¹ Rusçası *dyuyem*.

her iki yıkama yerini kolayca gözetlemek mümkündür. Umumiyetle burada 100 pud toprakta 2 zolotnik altın bulunuyormuş.

(13 haziran). Yemekten sonra Tsarevo-Aleksandrovski'den ayrılarak, Biysk altın ocaklarına döndüm. Buradan $1\frac{1}{2}$ verst ötede, Andaba nehrinden batıya doğru yöneldik ve bu nehri takiben Lebed'e, sonra da Lebed'in sol sahili boyunca Tsarevo - Aleksandrovski'nin 35 verst berisinde bulunan Ulbas nehrine kadar gittik. Andaba boyunda üç adet taze at buldum, eşyam zaten sabahleyin Ulbas'a getirilmiş bulunuyordu. Lebed sahilleri hiç de karaorman karakteri taşıyor, bunlar daha ziyade yüksek olmayan dalgalı dağlardan ibaret olup, nehir vâdisi gibi çok yerde kayın ve titrek kavak ormanlarıyla örtülmüştür: bundan başka vâdinin birçok yerinde kül renginde ve yeşil söğüt çalılıkları gözükyor. Ulbas'ta Lebed Tatar'larının ilk ulusuna rasladım.

(14 haziran). Güneş doğarken Ulbas'tan ayrıldım. Yolumuz 20 verst kadar Lebed boyunca yukarıya doğru devam etti. Nehir vâdisi çok geniş olup, her tarafında mükemmel çayırliklar bulunmakta, çok geniş ve düz satırlı nehir bunların arasından akmaktadır. Çayırliklar, bataklık ve söğüt fundalıkla-riyle bölündüğü ve nehir de birçok kavisler yaptığı için bunu belki on defa geçmek icap etti. Fakat ge-

çit ancak bir yerde tehlikeliydi. Atlarımızdan bazıları geçidin zeminini kaybederek yükleriyle nehreyuvarlandılar ve öteki sahile yüzerek çıkmak zorunda kaldılar. Daha öğleden önce, nehir boyunda serpili bulunan barakalara vardık. Umumi olarak Lebed'in nüfusu azdır; sebep olarak anlattıklarına göre, Tsarevo-Aleksandrovski altın ocaklarının kurulmasıyla ahalinin elinden birçok çayırılık alınmış ve böylece büyük bir kısmı Lebed'i terk etmeye mecbur kalmıştı. Su pek sık olduğu halde, yoluma nehir üzerinden devam etmemi tavsiye ettiler. Bu maksatla tahtadan bir sal yapılarak üzerine çadırım kuruldu. Arka tarafına atılan bir parça toprak üzerine ateş yakıldı. Salın tayfası 6 kişiden ibaretti.

(16 haziran). Nehir önce pek sığdı, sal birkaç defa oturdu ve ancak büyük zahmetle tekrar harekete getirilebildi. Sonra su derinleşti. Bir yabancınn gezisi burada hakiki bir bayram yarattı, çünkü hemen bütün erkek ahali atlar üzerinde sahil boyunca bizi takibettiler; sal takıldıkça atlılar suya giriyor ve hareket ettirinceye kadar neşe ile şarkı söyleyerek çalışıyorlardı. Salı hafifletmek maksadiyle yüklerimiz, atlar üzerinde 10 verst kadar ileriye gönderilmişti ve ancak şimdi sala alındı. Refakat eden atlılar bizimle burada vedalaştılar. Lebed'in akıntısı pek muhtelif olup, bazı yerde belli olmayacak derecededir, bundan dolayı salı değneklerle hareket ettirmek icabediyordu. Fakat sık yerlerde akıntı şiddetli ve girdap çoktur. Tekmil manzaranın karakteri az

değişmekle beraber, nehir vâdisi son derece muhtelif değişiklikler arz ediyordu. Bazan vâdi genişliyerek çayırliklar ortaya çıkıyor, bazan da daralarak kayın, söğüt ve titrek kavak ile örtülü gözüküyordu. Sonra sahil dağlarının nehre kadar uzandığı yerler de vardır, bunlar bazı yerde ağaçlıklı ve bazı kısımda da dik çıplak kayalardan ibarettir. Burada pihta çamı ve katran ağaçları enderdir, ancak arada sırada beyazımsı söğüt çayırlikları veya açık yeşil kayınlar arasında bu orman devlerinin yükseldiği gözükmeğdir. Muhtelif şekiller arzeden manzara, çok yerde caziptir. Gümüş gibi beyaz nehir, beyazımsı yeşil söğüt çayırlikları ile çevrilmiştir, sonra halı gibi çayırlığın parlak yeşilliği geliyor, sahil tepelerinde solgun yeşil renkte kayınlar yükseliyor ve uzaklarda gittikçe yükselen koyu karaorman dağları sıralanıyor.

Takriben 24 verst sonra durarak sağ sahire bağladık. Tam yerleşmiştik ki, birdenbire yakındaki çalıktan korkunç bir uluma işitildi. Tatar'ların: Ayıg! Ayıg! (Ayı! Ayı!) diye korku ile bağrısmaları, bana sesin sahibini derhal tanıttı. Bu yüzden silâhımla birkaç defa arka arkaya ateş ettim. Tatar'ların bağırarak ve ıslık çalarak teşvik ettikleri av köpeğinin yüksek sesle havlaması da işe karışınca ayı korktu ve çabucak sıvıştı.

(17 haziran). Ertesi gün hiçbir engelle karşılaşmadan, güneşin doğuşundan akşam geç vakte kadar gittik ve Togul nehirciğinin mansabına vardık. Bu-

rada Lebed'in akıntısı çok şiddetli olup, salımızı öteki sahile fırlattı. Adamlarım ancak güç belâ Togul mansabının karşısındaki sol sahile varabildiler. Burada, kışın Tsarevo-Aleksandrovski'ye erzak götüren yol üzerinde bulunan bir istasyon binasına rasladık.

(19 haziran). Dün de bütün gün dahil olmak üzere bütün Lebed gezisi esnasında şiddetli yağmur altında kaldık. Ancak bugün öğleye doğru hava açtı. Togul boyundaki yurtlardan at üzerinde ayrıldık ve Lebed'den tam güneye doğru, Biya'nın yukarı kısımlarına yöneldik. Dağın doruklar çizgisinden bakılınca, geniş ve mümbit çayırılık vâdiden yılankavi bir şekilde akan Togul nehrine sevimli bir manzara açılmaktadır. Lebed'in öte tarafında, kısmen ormanla örtülü ve kısmen çıplak olan bir dağ silsilesi ufukta sevimli dalgalar teşkil ederek yükseliyor. Lebed'den uzaklaştıkça ormanlar sıklaşmaktadır. Birkaç verst sonra karaorman Tatar'larının ilk kulübelerine rasladık. Zemin, bitki bakımından çok zengin olup Mras boyunu hatırlatıyordu. Ormanın önündeki usareli otlar o kadar yüksek ve sık ki, bunların içerisinde ancak at ile suvarinin başını görmek mümkün oluyordu. Bununla beraber, Mras boyunda gördüğüm esas karaormana henüz gelmemiştik. Titrek kavak ile kayın hâlâ üstünlüğü muhafaza ediyor, güneye doğru gittikçe yükselen dağlar, uzakları görmemize engel oluyordu. Burada, iki dağ silsilesinin güneye doğru uzandığı açık bir şekilde belli olmaktadır ki, batıdakisi Biya boyunca uzanmakta ve doğudaki

ikinci silsile de, Tom ile Biya bölgesi arasında su bölümü teşkil etmektedir. Civarın bilhassa kuş bakımından zengin olduğu görülüyor; bunlar sayısız gruplar halinde havayı doldurmaktadır. Başta yabanı horoz ve tavuk olmak üzere, ormanlarda çok av kuşu da bulunur. Yolun ilk yarısını çok mükemmel bir havada katettik; fakat devamı böyle olmadı, son 10 verst esnasında gök kara bulutlarla örtülerek kovadan boşanırcasına yağmur başladı. Burada büyükçe sahalar köknar ve lâdin ormanlarıyla kaplı olduğundan manzarada biraz değişiklik vardır.

(20 haziran). 20 haziranda Ulus-Küsön'den ayrıldık ve biraz uzaktan Biya mecrasını takibederek güney-doğuya yöneldik. Yükseklerde pihta çamı ve katran ağacı ormanları, vâdilerde ise kayın ve lâdin bulunmaktadır. Altay'ların ancak bazı kesimlerinde lâdinlere raslanılır ki, bu da memleketin yüksek olduğunu gösterir. Mezkûr duruma işaret eden Bunge, Çolm vâdisinde lâdin ve köknar ormanları bulunması, mezkûr yerin Altay'm diğer kısımlarına nazaran daha alçak olduğunu göstermektedir, diyor. Fakat lâdin ormanlarının gözükmemesi, her zaman bir memleketin alçak olduğuna işaret etmez, çünkü bunlar Mras'ın yukarı kısımlarında oldukça yüksek yerlerde de gözükmektedir. Biya'nın yukarıları için de aynı hal varittir, halbuki Lebed daha alçak olduğu halde, buralarda lâdin bulunmaz. Yol, birkaç defa Biya'nın sağ sahilindeki dağın doruklar çizgisinde ilerliyerek nehrin sahillerine kadar dayandı.

Aşağıda, sık ormanla örtülü vâdide yüksekçe dağlık sahiller arasından kıvrılarak akan haşmetli nehri uzun uzun seyrettik; manzara son derece muhteşimdi. Yol fena ve bataklıktı.

Meşhur bir şarkıcıyı ziyaret etmek maksadiyle, Teletsk gölüne giden en kısa yol üzerinde bulunan Kabisân misyonerliğine gitmeyip, sağdaki dağlara doğru yöneldim. Burada dağınık bir halde Talas'lı kulübeleri bulunuyordu. Çok güzel bir yerde karargâh kurduk. Cazip bir şekilde aşınmış dağ silsilelerinin, kendiliklerinden yükselen dalgalardan ibaret bir deniz gibi, sonsuz uzaklara doğru sıralandığını görüyorduk, arka plânda Teletsk gölü dağ silsilesinin muazzam zirveleri yükseliyordu. Duvar gibi dağların bize yakın olan bütün kısımları, sık karaormanla örtülüydü, ancak ön plânda çıplak ve açık yeşil tepeler mevcut olup, bunların zirve ve yamaçlarında alaca benekler halinde dağınık Tatar tarlaları gözüktüyordu. Güneş battığı zaman bütün dağ zirveleri alı ışıkla parlarken, vâdi çukurları artık, gecenin karanlığına bürünmüş bulunuyordu. Batan güneşin ışığı azaldıkça, vâdilerin karanlığı, dağların aydınlığına hücum eder gibi adım adım yükseliyordu.

(22 haziran). Yolumuz, dünkü gibi Biya boyunca akıntının aksi istikametinde devam etti. Burada tekrar kayın kabuklarından yapılmış kulübelere rastladık. Tongostı ve Toloy adında iki nehri geçerek, öğleden sonra Kabisân mansabındaki misyonerliğe vardık.

(23 haziran). Sabahleyin çok erkenden Kâbi-sân misyonerliğinden ayrıldım. Nehirciğin öte tarafında, ancak pek az kısmı ekilmiş bulunan 6-7 verst kadar uzunluğunda bir ova vardır. Bu ovayı geçtikten sonra yol, büyük taş blokları ve sık çalılıklar arasından birçok kavisler yaparak dağ silsilesinin doruklar çizgisine kadar yükselir. Zemin çok yumuşak ve devamlı yağmur neticesinde bir bataklık haline gelmiştir. Nihayet saat üçe doğru, Teletsk gölü sahilinden takriben $1\frac{1}{2}$ verst uzaklıkta bulunan Oroşok-Zaysan'ın evine vardık.

Yağmur durduktan sonra Zaysan'm yurt'undan ayrıldım ve 15-20 kadar Tatarın refakatinde, at üzerinde Teletsk gölüne gittim. Manzara fevkalâde idi. Burada oldukça büyümüş olan nehir, sahil dağlarını örten dev gibi ormanlar arasından uzaklara doğru akmaktadır. Dağların koyu yeşilliği, ufukta yavaş yavaş kül rengi haline giriyor, arka plânda, gümüşü kül renginde bir bulut gibi, aşağı kenarında suyun beyaz ve parlak sathiyle kaynaşan Ängilgän yükseliyordu. Gölün sahilinde, bir tacirin balık avı aletleri ile kayıklarını muhafaza ettiği bir depo bulunmaktadır.

(24 haziran). Teletsk gölünü kuzeyden güneye doğru uzunluğuna kayıkla katetmek istediğimden, burada balıkçılıkla meşgul olan tacirin kayıklarını kiradım. Bunlar, bildiğimiz Tatar kayıklarından nispeten büyüktür. Her kayığa üçer kişilik tayfa ile, yolumuz ancak 90-100 verstten ibaret olduğu halde,

6 günlük erzak aldık, çünkü fırtına yüzünden bazan yol daha uzun sürüyormuş.

Teletsk gölü, bulunduğumuz noktadan itibaren önce esas istikametiyle doğuya dönmektedir. Burada genişliği yarım verstten de fazla değildir. Sahil dağları dik, yüksek ve karaormanla örtülüdür. Takriben dört saat sol sahil boyunca kürek çekerek Oyor, Ümsär ve Ürgö nehri mansaplarını geçtik. Ümsär'in ötesinde tek tük karaorman Tatar'ları yurtlarına rasladık. Burada gökyüzü kapanarak fırtına koptu, arkasından da devamlı yağmur başladı. Yavaş yavaş karanlık bastı, manzara ancak çıkan şimşegin ışığı altında arasıra aydınlanıyordu. Gök gürültüsü uzun dalgalar halinde, yüksek dağlık duvarlar boyunca aksi sada yaparak etrafı çınlatıyordu. Yağmur git-tikçe şiddetlenip, kayıklarda toplanan su bizi fazla rahatsız ettiğinden, sahile çıkmak için emir verdim. Burada katran ağacı dalları altında ve taş blokları arasında biraz korunabildik.

Yavaş yavaş fırtına yatıştı ve gökyüzü açıldı. Eşyamız ıslanmış olduğundan, kayıkları boşaltıp tekrar yüklemek icabetti. Her şey düzeldikten sonra yolumuza devam ederek doğuya döndük. Bu yönde ilerledikçe sahil dağlarındaki orman seyrekleşmeye ve arada sırada kayalık duvarlar da gözükmeye başladı. Ürgö ve Çeçenek nehirleri arasında kuzey sahili hemen hemen ancak kayalıklardan ibaret olup, renginden dolayı yerliler tarafından Ak-Kaya tesmiye edilmektedir.-Çeçenek'in ötesinde kuzey sahilinden ayrılarak güneye yöneldik. Göl burada en azında 3 verst genişliğinde olduğundan, geçiş epey uzun sürdü. Kondor mansabının yakınlarında öteki sahile

vardığımız zaman, artık vakit geç olmuştı. Gecele-
mek için bir yer aradık. Benim için dallardan, gerek-
tiği zaman yağmurdan koruyacak bir kulübe yaptılar
ve kayıkçılarımız, akşam yemeği için derhal balık tut-
maya koştular. Ağım pek kısa olduğu halde az za-
man içerisinde bol miktarda kül renginde güzel ba-
lıklar tuttular; Tatar'lar buna kızık, Ruslar da Te-
letsk ringası derler. Bu balık çok lezzetli olup tak-
riben 10 verşok uzunluğunda, 2-3 verşok genişliğin-
de ve gümüşü kül rengindedir. Şekil bakımından Bay-
kal omullarına benzerler. Tatar'lar bunun, bu yıl tut-
tukları ilk kızık olduğunu söylediler. Bunlar umumi-
yetle temmuz başında meydana çıkar ve sonra mik-
tarları çoğalır. O zaman balık avı için tüccarlar da
gelir. Geçen yıl Ulalu tacirlerinden Çetin'in 80 pud
kızık tuttuğunu söylediler. Temmuz ayında buraya
her taraftan Tatar'lar da gelerek balık ihtiyatlarını
temin ederler. Ruslar balıkları tuzlar, fakat Tatar'-
lar havada kuruturlar. Teletsk gölünde kızıktan baş-
ka daha şu balıklar bulunur: Hayryuz, salmo-taimen
(bilhassa güney sahillerinde çok büyükleri olurmuş),
turna ve raise.

(25 haziran). Bolcar dağına kayıkla doladıktan
sonra, burada gölün kendi istikametini büsbütün de-
ğiştirerek sağ köşede güneye döndüğünü gördük.
Burada genişliği pek fazla olup, en dar yerinde bile
4 verst bulur. Sahil dağları her iki tarafta gittikçe
yükselmekte, fakat muntazam zincirler halinde de-
ğil de, pek karışık şekillerle çok yerde bir verst ka-

dar göl içine uzanmaktadır. Burada göl üzerinden gitmek mecburiyetinde kaldık, fakat bu tehlikesiz bir iş değildi, çünkü bir saatten daha az bir zamanda öteki sahile varmak mümkün olmadığından, yolda fırtına çıktığı takdirde batmak tehlikesi vardır. Hareketten önce, kayıkçılarımızın güneye doğru eğilerek havaya bir avuç su serptiklerini ve yavaş sesle bir dua okuduklarını gördüm. Onlar, Altın Tag (Altın dağ) atasından, gölü geçmek için uğur niyaz ettiklerini, çünkü o rüzgâr gönderdiği takdirde hepimizin mahvolacağını söylediler.

Gölün ortasından güneye doğru geniş bir manzara açılıyordu. Mesafe çok uzun olduğundan, gölün güney ucundaki dağlar büsbütün sis içerisinde kayboluyordu. Nihayet Körgürök nehrinin güneyinde doğu sahiline vardığımızda, sahil dağlarının karakteri tamamiyle değişti. Pihta çamı ve katran ağaçlarından mürekkep karaorman yerine şimdi tayga (kayalık dağ) kaim olmuştu. Kayalıklar, ancak çukurlarda kısmen seyrek ormanla kaplıydı. Açık yeşil melez, kayın ve titrek kavaklar ve arasına raslanılan lâdin ve çamlar sahil boyunca ve kaya çatlakları arasında uzanarak sahil dağlarına taze bir manzara veriyordu. Biraz sonra Ayu-Keçpes (Ayl geçmez) mansabına vardık. Nehre bu adın verilmesi, kuzey tarafta, bilhassa Kangmı'da çok miktarda raslanılan ayların, bu nehri pek ender geçmelerinden ileri gelirmiş, çünkü Tayga'da, Yış (karaorman) a nazaran daha az gıda bulabilirlermiş. Adamış nehrinin ötesinde, bir saatlik bir öğle dinlenmesi yaptık. Sahil dağları burada suya umumiyetle dimdik indikleri için, karaya çıkmak için pek az yer bulunabili-

yor. Daha güneydeki sahil dağlarından Çayak-Paktı ile Sölök (doğu sahilinde) hemen hemen baştanbaşa çıplak olup, ancak ot ve çakılla örtülüdür. Çayak-Paktı dağları yavaş yavaş kademelendiği halde, Sölök hemen hemen dimdik yükselmektedir. Burada ağaçlar, ancak sahilin kenarında vardır. Doğudan görülebildiği kadar, batı sahilinin karakterinde değişiklik azdır. Kökşü mansabına kadar, gölün güneyindeki manzara, ileriye fırlıyan Kara-Korum dağlarıyla kapatılmaktadır, fakat Kökşü mansabını geçemez güneye doğru uzaklara giden bir manzara açılarak ufukta, Çolışman mansabının her iki tarafında yükselen Altın-Tag ile Ak-Taş'ın muhteşem zirveleri görünmektedir. Kökşü'nün ötesinde sahil dağları yine kısmen ormanlık olup, çıplak dağlar seyrekleşmektedir.

Akşama doğru Tolış mansabına vardık ve burada ilk Dvoyedan yurtlarına rasladık. Burası gölün en dar yeri olup, öteki sahilde de kara ormanın sona erdiği ve dağların orada da melez ormanlarıyla örtülü bulunduğu belli olmaktadır.

Akşam bulutsuz ve çok güzeldi. Dvoyedan'lar çadırlarından çıkarak sahile indiler ve ateşimizin etrafında toplandılar.

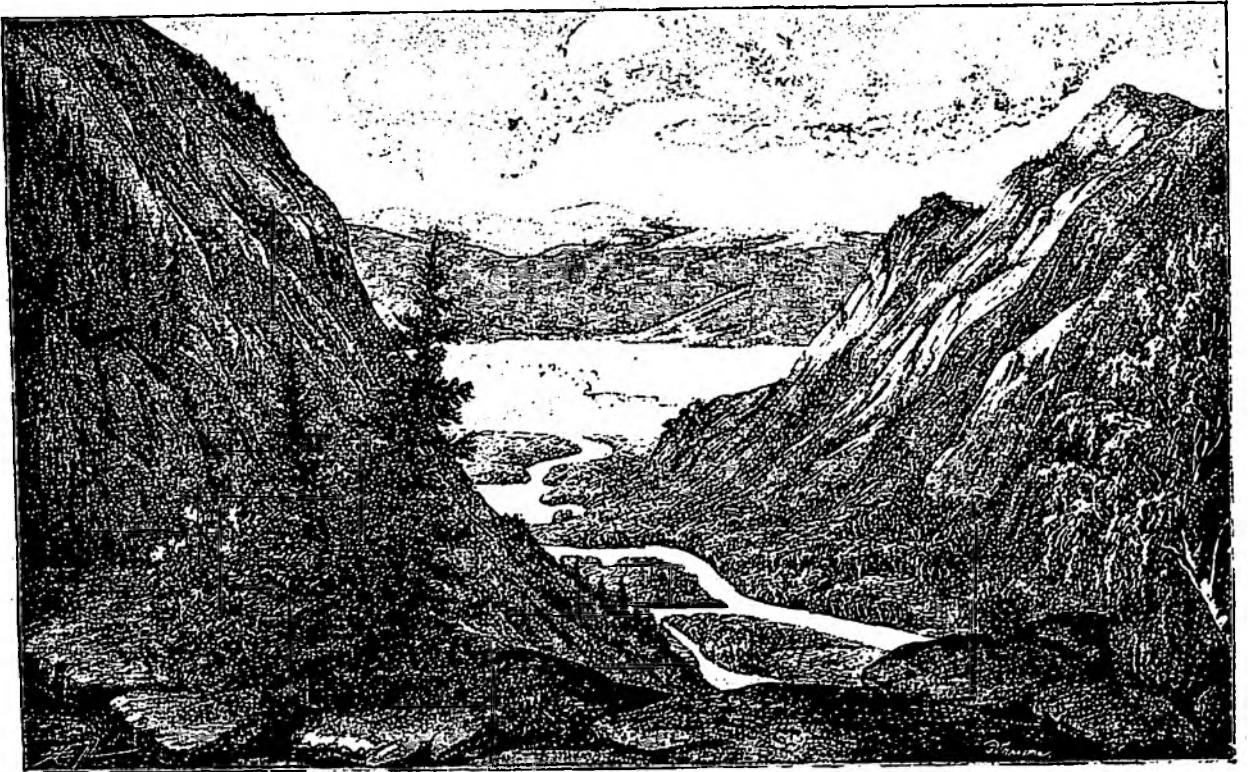
(26 haziran). Sabah erkenden doğu sahili boyunca yolumuza devam ettik. Artal adı verilen dağların teşkil ettiği sahil önce kayalıktır. Artal'm ötesinde doğu sahili tekrar ormanlık bir şekil alarak yuvarlaklaşıyor ve nihayet kayalık karakter büsbü-

tün kayboluyor. Dağın doruklar çizgisi üzerinde çok yurt bulunduğunu söylediler. Pälä dağı civarında doğu sahilini terk ederek, hava uygun olduğu için at üzerinde güneye doğru gittik. Kara-Korum'dan itibaren batı sahili, doğuya nazaran daha sarpıtır. Her tarafta, zirveleri ebedî karla örtülü kayaların birbiri üzerinde yükseldiği gözükmektedir. Fakat en yüksek dağlar Çolışman mansabındaki Ak-Taş ve Altın-Tag olup, sonuncusuna “dağ ve göllerin atası” dahi denmektedir. Bu dağ hususi bir saygı görmektedir, şimdiye kadar gûya kimse ona çıkamamış ve buna teşebbüs edenler hep mahvolmuştur; yerliler, “Tanrı, Altın-Tag’a çıkılmasını istemiyor” derler.

Öğleden sonra saat 3 sıralarında Çolışman mansabına vardık (burasının yüksekliğini, Kalning 399,2 metre olarak tâyin etmiştir). Bu nehir, birçok kollarla Teles gölüne dökülmekte ve vâdinin genişliği de, mansapta herhalde bir versti bulmaktadır. Uzun nehir yolculuğundan sonra, sevimli Çolışman vâdisi seyyahların üzerinde hoş bir tesir bırakıyor.

Vâdinin her iki tarafı, hemen hemen bütün tepeleri karla kaplı çıplak kayalık duvarlarla çevrilmiştir, fakat insanı hoş karşılamıyan bu kayalıklar arasında, taze mayıs yeşilliğiyle parıldıyan muhteşem çayırılık halı uzanmakta ve bunun içerisinden, birçok kavisler yaparak, sahilleri bol miktarda lâdin, kavak ve titrek kavak ağaçlarıyla örtülü Çolışman'm geniş kolları akmaktadır.

Ritter, Teles gölünün sahillerini köy ve şehirlerle doldurarak, su üzerinde ticaretle geçinen sahil ahalisi tarafından işletilen buharlı gemiler yüzdür-

Teletak gölü ve Çolışman mansahı

mek suretiyle burasına zengin bir gelecek haber veriyorsa da, bunlar belki de hiçbir zaman tahakkuk etmiyecek olan hayallerdir, çünkü hiçbir tarafta tarla ve koy yok, ve en ufak bir köy kurmak için bile düz sahil mevcut değildir. Kayalık çukur içerisindeki göl şimdiye kadar medeniyetten uzak kaldığı gibi, herhalde daima da ona yabancı kalacaktır. Fazlaca nüfus alabilen yegâne sahil bölgesi Çolışman mansabıdır. Çolışman boyu şimdiden kalabalık olmuştur. Biz de beş altı yerde keçe yurtlara rasladık. Çayır-
lıklarda birçok sığır sürüleri otlamaktadır. Karanlık bastığı için Başkaus (Paş-Köbüsü, kaynağı çok olan yer) mansabı yakınlarında durduk. (Kalning'e göre burasının yükseldiği 418,3 metre, Çolışmanın membaı olan Culu-Köl 2293 metre, Kuray dağının yüksekliği 2574 metre, Başkaus membaı 1789 metredir).

(17 temmuz). Bugün, Çolışman membaından Çülçö membama hareket ettik. Takriben 2 verst gittikten sonra, Başkaus mansabına vardık. Mezkûr nehrin akıntısı burada çok şiddetli olduğundan atla geçmek tehlikelidir. Sahil kayaları birçok yerde nehre kadar yaklaştığı için, Çolışman vâdisi, Başkaus'un ötesinde pek muhtelif genişliktedir. Öğleden sonra çadırımızı Çülçö membai civarında kurduk.

(24 temmuz). Biz Çin sınırına doğru ilerlerken, devamlı yağmur yüzünden Çolışman o kadar yükselmişti ki, Çülçö civarında atla geçmek mümkün ol-

madı. Bundan dolayı yolumuza sağ sahil boyunca devam ettik. Burada sahil vâdisi dar ve umumiyetle çakılla örtülüdür. Nehrin sahiline kadar inen dağ çöküntüsünün öte tarafında, küçük ve yarı yarıya harap bir kayık bularak, bununla nehri geçtik. Geçiş çok ağır cereyan ettiği için, Başkaus mansabına ancak öğleden sonra saat üçte varabildik. Başkaus sahilinde de iki küçük kayık bularak nehri geçtik. Akıntısı şiddetli olan Başkaus'tan kayıkla geçmek, Çolışman'a nazaran daha zordur. Böylece bizim geçişimiz de büsbütün kazasız olmadı; kayıklar devrilererek adamlarla eşya sahile fırlatıldı ise de, sahilde bulunanlar tarafından kurtarıldılar. Başkaus'un ötesinde daha 6-8 verst gittikten sonra, sahil ormanları boyundaki bazı yurtlar civarında geceledik.

(25 temmuz). Mevsim ilerlemiş olduğundan, Teles gölünün batısından geçen kara yoliyle dönmeyi tercih ettim. Saat 10 da, havanın çok iyi olduğu bir zamanda yola çıktık. Eşyam pek sıkı bağlanmış olduğu için, sekiz atla üç kılavuz kâfi geldi. Birkaç günlük yiyecek temin ettiysek de, maalesef tuz bulamadık.

Açıman nehirciğinin güneyinde, Çolışman'ın sol sahilindeki dağlara tırmandık. Burada kaya hemen hemen amudi bir şekilde yükselmekte, ancak birkaç fut genişliğinde bir patika, kaya çatlakları arasından kavisler yaparak yukarıya doğru uzanmaktadır. Kayalık duvar önce sık kayın ve titrek kavak ağaçlarıyla örtülü bazı kademeler teşkil eder, sonra or-

manlık sona ererek, ancak kaya çatlaklarında biten alçak çalılıklar gözüktür. Burada yol o kadar diktir ki, atlar kayadan duvarlar arasına sıkışarak, taş düzlükler boyunca ancak güçlüklerle ilerleyebiliyorlar. Bir atımız üç kulaç kadar yükseklikten yuvarlanarak ayağı ağır surette zedelendi, bundan dolayı kendisini bırakmak mecburiyetinde kaldık. Bu suretle iki saat kadar tırmandıktan sonra, büyük bir kaya çıkıntısı üzerinde yarım saat dinlendik. Gözlerimizin önünde muhteşem bir manzara vardı. Çolışman vâdisinin taze yeşilliği, içerisinden bir yılan gibi uzanan nehirle ve sahilindeki sık ormanlıkla, şimdi ayaklarımızın altında serili bulunuyordu. Yanlarda; dev gibi iki sütuna benzeyen sahil dağları yükseliyor ve bu kayalık kapıdan Teles gölünün geniş sathı görünüyordu. Bunun arkasında bulunan doğu sahilinin muazzam dağ yığınları, hafif bir sis perdesiyle örtülmüş bir halde, taraça şeklinde yükselerek en son zirveleriyle gök mavisine karışıyordu.

Bu yükseklikte karaormanın ilk izleri de başlıyor. Etraftaki kaya çatlaklarından, açıkta kalan kökleriyle büyük taş parçalarını kucaklayarak, koyu renkte pihta çamları yükseliyor. Burada yolun dikliği biraz azaldı, fakat çok dar ve taşlı olduğu için daha az zahmetli değildi. Kayalar arasından yine bir saat yükseldikten sonra, Açıman nehirciğine vardık ve 1½ saat kadar onun yatağını takibettik.

(26 temmuz). Tekrar karaorman içerisindeyiz, yüksek pihta ve katran ormanları etrafımızı çeviri-

yor, zemin de bol ot ve çiçeklerle örtülü bulunuyordu. Bugün Açıman'dan ayrılarak, batı cihetinde gittikçe yükselen dağ zirvelerine doğru yöneldik. Biz yükseldikçe orman seyrekleşerek pihta kayboluyor ve katran ağaçları da daha ufak ve cılız bir hale geliyordu. Yüksekte zemin tekrar bataklık bir şekil aldı ve orman büsbütün ortadan kayboldu. Doruklar çizgisinin en yüksek noktasından, etraftaki dağ silsilelerini görebiliyorduk. Güneye doğru, yüksek karlı zirveleriyle Başkaus'un kenar dağları uzanmakta, Teles'in sahil dağları ise kuzey-doğuya yayılmaktadır. Kuzey-batıda dağların gittikçe alçaldığı görülüyor. Burada dağ zirveleri dalga halinde yıpranmış olup, hiçbir yerde sivri uclar gözükmüyor.

Dağ sırtında şiddetli bir yağmura tutulduk. Sırtın ikinci tarafından indiğimizde, tekrar katran ormanlarıyla karşılaştık ve Biji nehri sistemine vardık. Önce, Şili'ye döküldüğü yere kadar Aba nehrini takibettik. Şili'den Aktıra mansabı civarında ayrılarak, bu nehir boyunca yukarıya doğru ilerledik. Sonra Aktıra ile Tölü (bu da Şili'nin bir koludur) arasındaki bir sıra tepeleri geçtik, nehirlerle doğru inmeyip dağ hattını takibetmek suretiyle tekrar oldukça yükseklerle çıktık. Akşamleyin Biji nehrinin güneyindeki doruklar çizgisine vardık; burası oldukça büyük ve ağaçsız bir düzlük teşkil ediyordu. Bugün Biji'ye varmak mümkün olmadığından, gece karargâhımızı da burada kurduk. Yakında çay bulunmadığından, yağmur suyu birikintisinden kullanmak mecburiyetinde kaldık.

(27 temmuz). Erkenden hareket ettik. Şiddetli yağmur yağdığından hava müsait değildi. Bu gibi fena hava şartları altında Biji'ye inmek çok zordu. Yol kısmen çalı ve fundalıklarla örtülü olup, bazan kayalık yamaçlardan, bazan da bataklık yerlerden geçmek gerekiyordu. Biji'nin her iki sahili alçak ormanlı sıra dağlardan ibarettir; sağdakiler dik bir şekilde indiği halde, sol taraftakiler sahilden biraz uzakta bulunmaktadır. Fena hava altında ancak ağır ağır ilerlediğimizden, karaorman Tatar'larının oturduğu yere varmadan gecelemeye mecbur olduk.

(28 temmuz). Biji'nin küçük bir kolu boyunca dağın doruklar çizgisi yanından tekrar yukarıya doğru yürüdük. Sık ormanlık, bataklık ve taşlı çamurdan ibaret olan yol çok korkunçtu. Dün etimiz bitmiş, bu sabah da ancak çay içmiş olduğumuzdan açtık. Bundan dolayı durmadan yolumuza devam ettik. Tekrar Biji'ye varıncıya kadar, sık bâkir ormanla kaph dalga şeklinde dört beş dağı geçmemiz icap etti. Bütün dağ frenk üzümü çalılıklarıyla örtülü olup, meyvalar salkım halinde dallardan sarkıyordu; biz de bol bol yedik.

Son dağın doruklar çizgisi üzerinden, ayaklarımızın altında uzanan Biji vâdisini gördük. Sahilde birçok yurt, ot yığını ve işlenmiş tarlalar bulunuyordu. Öğleden sonra saat dörde doğru ilk yurt'a vardık ve arpa unundan yapılmış çok hoşumuza giden lâpa ile karnımızı doyurduk. Vakit erken olduğu için yolumuza devam ettik. Takriben 5 verst gittik-

ten sonra, çok geniş olan ve şiddetle akan Biji nehrini geçerek gece geç vakit büyük bir Tatar köyüne vardık.

Burada vâdinin karakteri büsbütün değişti, sık karaorman tamamıyla kaybolarak, nehir boyunca uzanan geniş çayırliklar başladı. Nüfus kesafeti fazla, hemen her 2-3 versta bir küçük köylere raslıyoruz. Ahali pek fakirdir, hayvan beslemeyip ancak ziraatle geçinirler.

(29 temmuz). Bugün Ügön nehrinin mecrasını takibettik. Bunun vâdisinde karaormandan hiçbir iz yoktur. Taze ve yeşil çayırliklarla bölünen kayın ve titrek kavak ormanları, sahil boyunca uzanmaktadır. Öğleye doğru Yasak köylüleriyle vaftiz edilmiş Tatar'lardan ibaret küçük bir koloniye vardık. Bu adamların durumu çok iyi olup, evleri de mükemmel bir vaziyettedir. Kendileri ziraat ve arıcılıkla meşgul olurlar. Akşamleyin, Kara-Köpsü sahilindeki Kömnös boyundan Zaysan-Tatar'ın yurt'una vardık.

(30 temmuz). Şimdi yolumuz Kara-Köpsü boyunca gitmektedir. Paspagıl boyunda, vaftiz edilmiş Tatarların bir köyünü geçiyoruz. Yegâne Hristiyan Zaysan da burada oturmaktadır. Paspagıl'dan, Katunya'nın ilk kolu olan İşi'ye doğru döndük. Paspagıl'dan 8 verst kadar ötede, yol mühim bir dağ sırtından gitmektedir; biz tekrar nehir vâdisine varın-

caya kadar takriben iki saat geçti ve ancak gece karanlığında, vaftiz edilmiş Kumandı'ların oturduğu ve son Tatar köyü olan Taştū (Taşlı) ya vardık. Buradan ilk Rus köyüne ve araba ile yolumuza devam etmek üzere Biysk yoluna varabilmek için, at üzerinde daha 7 verst gitmemiz icabetti.

1862 yılında yaptığım geziye ait hâtıra defterimden

(8 mayıs). Dün akşam saat 6 da Barnaul'dan ayrıldık. Kötü atlarla, ancak geceleyin 15 verst uzaklıktaki Şachi köyüne varabildik. Durmadan yolumuza devam ederek, gece saat 2 lerde bir gümüş ocağı olan Pavlovsk'a (25 verst) vardık. Sabahleyin Şabolicha adında (25 verst) ikinci istasyonu, sonra da İlyinsk (eski adı İdola) istasyonunu geçtik. Ob boyunca devam eden yolumuzda, Nijni-Kuşuk ve Patero adında, her ikisi de tam Ob sahilinde ve aynı adları taşıyan nehirlerin mansabında bulunan iki köy vardır. İlyinsk'tan Verchni-Kuşuk'a (12 verst) gittik. Şimdiye kadar hep aynı bozkır karakteri devam etti, yalnız arasıra lâdin ve kayın ormanları gözüktüyordu. Daha sık ormanlara Pavlovsk (bu ormanlar herhalde bakımlıydı) ve Verchni-Kuşuk civarında rasladık. Bozkır oldukça ıssız görünüyor, taze yeşillik yeni peyda olmaya başlamış, büyük bir kısmı hâlâ geçen yılın sarı ve kül rengi ottan ibaret örtüsü altında gizlenmektedir. Bütün diğer ağaçlar henüz yapraksız olduğundan, gözlere hoş bir değişiklik veren yegâne şey, lâdinlerin yeşilliğidir.

Verchni-Kuşuk'ta çok kaldığımız için, ancak akşam saat 7 de Mozichi köyüne vardık (20 verst). Yol çok fenadır; burada artık tuzlu bataklıklar da başlıyor. Geceleyin Kulikova (10 verst), Şorsina (15 verst), Korsina (20 verst) ve Bukanova köylerini geçtik.

(9 mayıs). Bukanova'nın ötesinde arazi düz ve bir kısmı sık ormanla örtülüdür; her tarafta tuzlar var. Otlar kısa, fakat artık yeşillenmiştir. Takriben 8 verst gittikten sonra, doğuda Kozmala gölünü gördük. Bu göl aşağı yukarı 10 verst uzunlukta ve yarım verst genişliktedir. Suyu tatlıdır, karaus, bars ve çubak balıkları çok bulunur. Sahilinde dört köy vardır: Butirki ile Kozmalinsk (volost¹) batıda, Çıpanova ile Saravina doğu sahilindedir. Kozmalinsk'in takriben 1 verst ötesinde, düz ve ağaçsız sahilleriyle ilk tuz gölüne rasladık (uzunluğu 1 verst). Buradan tuz çıkarılmaz. Butirki ile Kozmalinsk arasında iki yerde kurgan'lar vardır. Kozmala gölünün doğu sahili sık lâdin ormanlarıyla kaplıdır. Sahildeki arazi daha açık renkte, kumsal sarıdır. Batı sahili çıplak ve kara humus toprağından ibarettir. Geçen yıl Şorsina'ya kadar bütün köylerin sürülerine musallat olan hayvan hastalığı hemen hemen tekmiñ hayvanı alıp götürmüştür. Bukanova'nın ötesindeki köyler zarar görmemiştir. Kozmalinsk'tan Gureletova'ya gittik (20 verst). Yol, devam eden büyük lâdin ormanının doğu kenarını hiç kesilmeden ta-

¹ Rusça volost', "nahiye" demektir.

kibediyor, ancak birkaç verst orman içerisinden gittik. Kozmalinsk'in arka tarafında bir sıra kurgan görünüyor. Akşama kadar Mormuş (15 v.), Semi-verstova (24 v.) köylerini ve sonra 6 verst kadar orman içerisinden giderek geceleyin Ostrovo (28 v.) köyünü geçtik. Volçicha köyüne sabahleyin vardık. Son üç köyde işçi ve çoban olarak münferit Kırgız'lar da oturmaktadır. Arazi her tarafa düz, soldaki lâdin ormanından başka hiçbir yerde ağaç yoktur. Etrafta irili ufaklı göller vardır (bazısının suyu tuzlu, bazısının tatlıdır).

(10 mayıs). Öğleye doğru, Sarı-Köl (Sarı göl) boyunda ve 25 verst uzaklıkta bulunan Borovoy-Farpost'a vardık. Birçok yerde, kalın tuz tabakasıyla kaplı zemin güneşte gümüş gibi parlamaktadır. Borovoy-Farpost'ta (bu isim Almanca "Vorposten" sözünden gelir, ileri mevzideki Kozak istasyonları böyle tesmiye ediliyordu) kısmen Kozaklar ve kısmen de buraya tuz çıkarmak işinde çalışmak üzere gönderilmiş bulunan malûller oturmaktadır. Gölden takriben 100.000 pud tuz elde edilir. Şiddetli sıcaklarda tuz gölün dibine çökmekte ve sonbaharda ayrılarak sahile yığılmaktadır. Koloni 50-60 evden ibarettir. Burada bulunan iki memur beni samimiyetle karşıladılar. Köyde Kırgız'lardan birçok çoban da vardır. Yemekten sonra Farpost'tan ayrılarak, daha

¹ Mânası: "İleri karakol".

erkenden, etrafta çok sayıda sıralanan Kırgız aul'larına vardık. Geceyi Erkimbay'ın aul'unda geçirdik.

(11 Mayıs). Erkimbay'ın aul'undan erkenden ayrılp, Maykı adında zengin bir Kırgız'ın yurt'una gittik. Kılavuzumun yolda anlattığına göre, Maykı'nın 1000 atı, 1500 koyunu ve 200 ineği varmış, fakat bununla beraber civarın en zengin adamı değilmiş. Tütö ile üç kardeşinin 7000 atı varmış. Yolda pek az değişikliklerle karşılaştık. Bazan çıplak bozkır, bazan seyrek lâdin ormanı, sık sık da, henüz yapraksız olan kavaklar görüyorduk. İlk yirmi versta hiçbir yurt'a raslamadık. Sonra iki aul ile, kışlak olarak bunların civarındaki lâdin ormanı kenarında bulunan, rüzgârdan mahfuz yerlere kurulmuş kulübeler gördük. Maykı aul'u, küçük bir gölün öteki sahilinde bulunmaktadır. Bu gölün kenarında bazı tehlikeli yerlerden geçmemiz icabetti. Bir sıra halinde dizilmiş 25 kadar yurt gördük. Bizi misafir eden zatın karısının hâtırası için tertiplenmiş büyük bir ziyafete rasladık.

(12-14 Mayıs). Kulunda bozkırı sınırında oturan orta yüz Kırgız'ları arasında kaldık.

(15 Mayıs). Öğleye doğru sağ selâmet ilk köy olan Başköl'e vardık. Son yurt'tan buraya kadar

ancak 5 verst olduğu halde, tarantas ile 10 saat vakit kaybettik. Bir Kırgız atı ve Kırgız arabacısı ile seyahat edince çok defa böyle olur. İlk 2 verst'i yıldırım hızıyla katettik. Arabacı atları fazla yordugundan, artık yerlerinden kımıldamaz oldular. Kırgız arabacı başka at getirmek için yurt'a geri döndü, biz de tam iki saat sıcak güneş altında bekledik. Taze atlar koşulunca yine 2 verst hızlı gittik, fakat son bir verst'i ancak 2 saatte katedebildik. Başköl, 20 yıl önce hükümetin arzusu ile buraya göçmüş olan Kazan Tatarlarının bir kolonisidir. Köy, çok iyi yapılmış 60 ahşap evden ibarettir. Evlerde ve her tarafta temizlik hüküm sürüyor, adamların elbisesi de Kırgız'lara nazaran çok daha tertiplidir. Öğleden sonra da yolumuza devam ederek önce Mahy-Vladimirski (25 v.) ve Bolşoy-Vladimirski (20 v.) köylerini geçtik ve geceleyin Kanonirski köyüne vardık. Son üç köyde, daha yakında Rusya'dan ayrılmış bulunan köylüler oturuyor. Onlar önce Amur boyunda yerleşmek istemişlerse de, toprak son derece verimli olduğu için burasını tercih etmişlerdir. Bu köylülerin her tarafta namus ve çalışkanlıklarıyla tanındıkları ve kısa zamanda iyi hayata kavuştukları söyleniyor. Başköl'den itibaren yol, doğudaki uzun ormanlığı çapraz olarak geçmeye başlar, yalnız iki Vladimirski arasında bir yer ormansızdır. Vladimirski'den sonra 10 verst sık ormanlığın içerisinden geçilir. Kırgız mezarlıkları, civarda hep Kırgız'ların oturduğunu göstermektedir.

(16 mayıs). Bir Tatar köyünü geçtikten sonra (15 verst), öğleye doğru, Kozak istihkâmlarından Staraya-Krepost'a (Eski Kale) vardık. Bu köyden biraz önce Omsk posta yoluna ulaşmıştık. Staraya-Krepost'tan önceki istasyondan evvel lâdin ormanından geçtik. Yer her tarafta kumluk olduğundan, hareket ağır cereyan ediyordu. Staraya-Krepost, eski Semipalatinsk kalesidir. Hemen istihkâmın arkasından lâdin ormanlığının son kısmını geçtik. Artık burada arazi çok dalgalı olup, yüksekçe tepeler İrtiş sahiline kadar uzanmaktadır. Yol, vâdisi oldukça canlı manzara arz eden İrtiş nehrinden uzak değildir. Bol ve iyi çayırlıktan bir halı ile örtülmüş güzel vâdide değirmenler, köy evleri, ve çiftlikler sıralanıyor. Alçak sahil dağları, kısmen yapraklı ağaçlardan ibaret ormanla örtülüdür.

Nihayet yemekten sonra Semipalatinsk şehrine vardık.

(17-23 mayıs). Oldukça büyük bir şehir olan Semipalatinsk'in 6000 kadar nüfusu vardır. Bunun ancak üçte bir kadarı Rus, kalanları Tatar ve Kırgız'lardan ibarettir. Semipalatinsk, 1718 de, Staraya-Krepost'un bulunduğu yerde kurulmuş, birkaç on yıl sonra da bugünkü yerine nakledilmiştir. Şehrin adı, eskiden burada bulunan yedi bina (sem' palast; Moğol manastırı) dan gelmektedir. Şimdi Semipalatinsk, Batı Sibirya ile Kırgız bozkırı ve batı Çin arasında cereyan eden alış verişin merkezidir. Bu ticaretin esas aracılığını, doğu Rusya'dan buraya

hicret etmiş olan Tatar'lar görmektedir. Son zamanlarda Semipalatinsk'te Tatar nüfusu çok miktarda artmıştır. Rusya Tatar'larından başka burada birçok Taşkent'li tüccar da bulunur, fakat bunlar Rus tebaası değildir, ellerine, İrtiş üzerinden geçerken gümrük idaresi tarafından paraport verilmektedir. Birçok âdi ve asker kaçağının da burada Taşkent'li olarak dolaşması pek tabiidir. Birkaç yıl önce ahali çok karışmış olduğundan, intizamı sağlamak için hükümet müdahale etmek zorunda kalmıştır. Adamlara Çala-Kazak (yarım Kırgız) olarak yazılmak için izin verilmiş, ve böylece bir kelime Kırgızca bilmiyen kimseler dahi yarım Kırgız olmuşlardır. Böylelikle birçok geçmiş hâdiseler örtbas edilmiş ve yeni bir cinayet yüzünden takibat açılmadıkça kimse bunları kurcalamaz olmuştur. Semipalatinsk civarında İrtiş, iç devletin esas sınırı olarak mütalâa ediliyor, gümrük hattı da burasıdır. Güneydeki bozkır muntakasına, sınır ötesi (zagranıçniya mesta) deniyor. Semipalatinsk, Semipalatinsk ilinin (oblast) merkezidir. Bu il, bir iç (Semipalatinsk ilçesi) ve Sergiopol, Kokpekti, Kopal ve Vernoye'den ibaret olmak üzere dört dış ilçeden kurulmuştur. (Daha önce batı Sibirya'dan sayılan Semipalatinsk, şimdi istep genel valiliğine aittir. Vernoye'de yeni bir il kurularak, Sergiopol ve Kopal ilçeleri ona verilmiştir). Umumiyetle evleri ağaç olan Semipalatinsk şehri İrtiş'in sağ sahilindedir, sol sahilde ancak küçük bir mahalle bulunur. Şehirde iki Rus kilisesiyle sekiz cami vardır, bunlardan ancak bir tanesi tuğladan yapılmıştır.

(23-25 mayıs). İrtiş'in ötesinde arazi önce tamamiyle düzdür, ancak uzaklarda, ufukta, alçak bir dağın batıdan doğuya uzandığı görünüyor. Buna Semey-Tau (Semipalatinsk dağı) derlermiş. Yol sağlam ve düzdür, böylece iki saat daha gittikten sonra, Ulugusski adında ilk kozak istihkâmına vardık. (Ağaç bina. Kışla ve ahır). Geceleyin, aynen ona benzeyen Archalıkski adında ikinci istihkâma ulaştık.

İkinci istihkâmın 5 verst güneyinde arazi bütün düzdür, küçük tepelerle vâdi çukurlukları ancak pek seyrek görünmektedir. Bundan sonra batıdan doğuya uzanan Archalık adında büyük bir dağ sırtına varılır. Şimdi arazi taraça halinde büyük dalgalar teşkil ederek güneye doğru gittikçe yükselmektedir. Mezkûr dalgalı tepeler umumiyetle yıpranmış ve seyrek bir ot tabakasıyla örtülmüştür, bu otlar arasından ancak arada sırada esmer, ve çok yerde mavi ve kül renginde taşlık yükselmektedir. Bu gibi çıplak dalgalı tepeler üzerinden uzanan yol, 'Aşşı-Köl, Cartaş, Kızıl-Mola ve Arkat istihkâmları arasından uzanmaktadır. Dağ ancak son istihkâm yanında ehemmiyetli bir yükseklik gösterir. Bu dağın her tarafı çıplak ve kayalık olup, bundan başka pek sivri zirveleriyle de temayüz etmektedir. Adı Alcan-Tau veya Alcan-Adır'dır. Alcan-Adır istihkâmı bu silsilenin ortasında bulunur. Münferit doruklar çizgisi arasında geniş düzlükler vardır. Bozkır, bitki bakımından pek az değişiklik gösterir. Mat yeşil ve cılız sahra otu, yeknesak bir örtü gibi bütün araziye kaplar, bunlar ancak kül veya kahve renginde büyük tuzlu bataklık sahalarla ve tek tük kaya ve taşlıklarla bölünmektedir. Hiçbir yerde or-

man gözükmeyen, ancak çukur ve çatlaklarda sık karagallık çalılıkları bulunur. Kurak havada yol çok iyidir, fakat yağmur başlayınca tuz bataklıkları yumuşuyarak yapışkan bir hal alır ve tekerleğe bulaşmaya başlar, öyle ki, her 100 adımda bir bunları temizlemek icabeder.

Semipalatinsk ile Sergiopol arasındaki posta istasyonları yegâne Rus kolonileridir, bunun dışında bütün arazi Kırgız'larla meskûndur. Fakat su pek az bulunduğu için, onlar posta yolu civarında ancak kışın otururlar. Burada geçtiğimiz yegâne nehircikler, Alcan-Adır'ın güneyindeki Karasau-Ayrı ile İngirski istihkâmının güneyindeki Aşş-Su'dur. İngirski istihkâmının güneyinden bakarken, batıda, karakteriyle yukarda tasvir edilenden pek az ayrılan Çingis-tau silsilesi yükselmektedir. Bu dağın doğudaki uzantılarını, Sergiopol'un kuzeyindeki muhteşem dağ yollarıyla geçmiştik.

Sergiopol ile Semipalatinsk arasındaki yolda raslanılan yegâne binalar, istihkâmların istasyon evleridir. Birincisi hariç, bunların hepsi de taştan yapılmış olup, bir aralıkla ikiye bölünmüş (biri kışla, diğeri misafir odası) evden, sonra kerpiçten yapılmış ahır ve yardımcı binalardan ibarettir. Her istasyonda on kozak ile dört yamşık (seyis, arabacı) bulunur. Askerler, seyyah ve postaya refakat etmek için konmuştur. Fakat bozkır baştanbaşa tehlikesiz geçilebildiği için, yardım pek seyrek talep edilir ve kozaklar da çok defa hiçbir işsiz yatarlar. Bu istihkâmlar kozak halkı için hakiki bir talihsizlik olup, tam bir tembellik mektebi haline gelmiştir. Burada

iki yıl işsiz yatan kozak, çalışmayı unutmuş bir halde köyüne döner. Kozakın yemeği umumiyetle kara ekmektir, et ile çorba, ancak bayram günleri olmak üzere, seyrek verilir. (1868 yılında tekrar bozkırdan geçtiğim zaman, posta yolundaki kozak istihkâm-larının kaldırılarak Semipalatinsk ile Vernoye arasındaki bütün posta istasyonlarının tüccardan Kuznerov'un eline verildiğini öğrendim. Posta yolunun bu şekilde hususi bir ele teslimi, büyük bir ilerleme olarak mütalâa edilmelidir). Civarda kalabalık bir şekilde Kırgız'lar otururmuş, fakat biz ancak ikinci ve üçüncü istasyonlar arasında Kırgız'lara rasladık. Kışın posta yolu üzerinde çok aul bulunurmuş. Yazın ahali yaylalara çıkmaktadır, çünkü orada hayvanlar harareten daha az müteessir olur.

(25-28 mayıs). Sergiopol şehri bozkırda rasla-
 ağıım ilk Rus kolonisidir. Burası birkaç yıl içerisinde bir kozak köyünden bir şehir haline gelmiş, kısmen kerpiç ve kısmen de ağaçtan yapılmış 80-100 küçük evden ibarettir. İnşaat için eğri kavak kütükleri kullanıldığından, ağaç evler pek acıklı bir manzara arz etmektedir. Şehrin ahali memur, kozak ve Tatar'lardan mürekkep olup, şehir de üç kısımdan ibarettir: 1) Bir hendek ve surla çevrilmiş esas istihkâmdır ki, bütün memuriyet binaları, kışla, hastane ve bir de taştan yapılmış oldukça güzel bir kilise bunun içerisinde bulunur; 2) Rus şehri, burası iki geniş cadde ile onları kateden 4-5 sokaktan ibarettir; 3) Ayagus nehri boyunca bir verst kadar

aşağıda kurulmuş olan, ağaçtan bir cami ile Tatar mahallesi.

Buranın bahçesi hakikaten serinletici bir tesir bırakıyor. Bu her ne kadar suni bir bahçe değilse de, bol yapraklı söğüt ve kavak ormancığı ile kenarından akan büyükçe Ayagus nehrini görmek, ağaçsız bozkırdan geçen yolcuyu sevindiriyor. Buradaki koloninin kurulmasından evvel Ayagus vâdisinde birkaç verst uzanan bir kavak ormanı varmış. Maalesef kozak ahalisi bozkırın bu ender süsünü, şimdiki parçası müstesna, bina yapmak ve yakıt olarak kullanmak üzere imha etmiştir. Şimdi yakıt bakımından büyük sıkıntı çekiliyor ve bunu da 30-40 verst uzaklıktan taşımak icabediyor. Bu yüzden bir sajen' kayın odunu, nakliyatın ucuzluğuna rağmen, 3 rubleye mal oluyor. Şehir umumiyetle pek uygunsuz bir yere kurulmuştur. Burası, durumunu posta yoluna göre ayarlamak zorundadır. Yakında köyler bulunmadığından, ahali kendisi ziraatle uğraşmak mecburiyetindedir. Fakat en yakın tarlalar şehre 15, uzakları 60 verst mesafededir. Bundan dolayı işletilen tarla az, ekmek fiyatı yüksektir, buğday ununun pud'u 1 ruble, çavdar unu 1 ruble 40-50 kopek, arpa ve bulgurun pud'u 1 rubledir. Yulaf hiç bulunmaz. Kışın süt azalınca Kırgız'lar da çok un aldıklarından, fiyatlar daha da yükselirmiş. Et daha ucuzdur: dana etinin pfund'u 6 kopek, koyun 5 kopektir. Bakkaliye eşyası da çok pahalıdır, meselâ şekerin pud'u 20 rubleye satılır. Sergiopol'un iklimi çok can sıkıcıdır. Bılhassa ilk ve sonbaharda şiddetli olmak üzere bütün yıl rüzgâr eser, yazın fazla sıcak, kışın ardı arası kesilmeyen kar fırtınası hüküm sürer, öyle ki, ahali

bazan 4-5 gün evinden çıkamaz. Çocuk ölümü en çok yazın olurmuş. Tatar mahallesinin ahalisi ancak ticaretle meşgul olur. Ruslar arasında yalnız bir tacir vardır. Sergiopol, Semipalatinsk iline bağlı Sergiopol ilçesinin merkezidir. (Fakat şimdi, merkezi Vernoye'de olan Zesireçinskaya oblast'a bağlıdır). Garnizonun kuvveti, iki piyade bölüğü, 8 toplu bir topçu takımı ve kozaklardan ibarettir; bunların bir kısmı Sergiopol'de ve diğerleri de Urdjar'da oturur.

(31 mayıs). Öğleye doğru Sergiopol'den ayrılarak, şehrin doğusundaki göçebe Kırgız'lara gittik. Önce 30 verst kadar Urdjar (Çuğuçak) posta yolunu takibettik. Çok miktarda Kırgız aul'larına ancak Kargu nehirciği boyunda rasladık.

(1 haziran). Bugün Ayagus mıntakasını terk ederek, bozkır nehirlerinden Ay bölgesine geçtik. Manzaranın karakteri hiçbir yerde değişmedi: hep çıplak ve cılız otlar örtülü aynı şekilde dalgalı dağlarla karşılaşırız, bunların zirvesi ve doruklar çizgisi çok yerde taşlıktır. Hava soğuk ve yağmurlu idi. Bütün civar kalabalık Kırgız aul'ları ile meskündür.

(2 haziran). Şimdi Lepsinki-Stanitsa'ya giden yol meskûn olmadığı için, şu anda, Sultan-Bek'in

bulunduğu Tentäk'e gitmeye karar verdim. Duvar şeklindeki dağlar her iki tarafta batıya ve doğuya uzanmakta ve bilhassa doğuda mühim derecede yükseklik arz etmektedir. Önümüzde, güneye doğru uçsuz bucaksız geniş bir düzlük yayılmaktadır. Burada zemin hemen hemen her tarafta çakıl ve ufak taşlarla örtülü, bitki pek ehemmiyetsizdir. Gökyüzü bulutsuz olduğundan güneş şiddetle yakıyor, fakat develerle ancak ağır ağır ilerliyebiliyorduk. Güneş altında ve hayvan üzerinde böyle bir seyahat haki ki bir işkencedir. Takriben dört saat sonra sahilleri söğütle kaplı Ay nehrine vardık. Çıplak bozkırda geçen uzun bir yolculuktan sonra bu gibi cılız ağaçlık bile insana ferahlık veren bir değişiklik temin ediyor. Öğleye doğru küçük bir çay boyunda, Kırgız'lardan hayvan satın alan Kulca'lı bir tatar tacirine rasladık. Burada, Sultan-Bek'in Ala-Kul'a göç ettiğini ve oraya varmak için dört beş günlük zaman lâzım olduğunu öğrendik. İstikameti değiştirerek istihkâm hattını takibe karar verdim. Bunun üzerine yeniden Ay nehrine dönerek onun ötesinde dağa tırmandık ve akşamleyin bazı aul'lara vardık.

(3 haziran). Buradan itibaren yol, gittikçe yükselerek batıya doğru gitmektedir. Seyahatimizin hedefi olan Örgüldök bütün gün gözümüzün önünde olduğu halde, oraya ancak akşama doğru varabildik. Bugün de bütün gün şiddetli güneş altında yandık ve gölgesinden istifade edebileceğimiz tek bir ağaca raslamadık. Dağ zirveleri umumiyetle taşlık

ve sarıya çalar kül rengindedir, ancak vâdide biraz bolca ot bulunur. Bozkırın rengi pek acayıptır, açık ve mat zemin üzerinde, bir halının alaca tezyinatı gibi sık karagalknik çalılıklarından ibaret benek ve şeritler uzanmakta ve bunlar yapraklarının koyu rengi, sık çiçek demetlerinin sarılığı ile bozkırın açık zemini üzerinde keskin bir şekilde tefrik edilmektedir. Örgüldök, Ayagus'un doğusunda bulunan iki yüksek dağ sırtıdır. Biz, doğu cephesi tamamıyla çıplak bir vaziyette yavaş yavaş yükselen kuzey dağlarına tırmandık. Burada, Kırgız'lar tarafından oluk şekline sokularak hayvan sulamak için kullanılan bir kaynağa rasladık. Suyu taze ve iyidir. Şimdi yolumuz yüksek dağ sırtı boyunca güneyden gitmektedir; takriben 5 verst ilerledikten sonra, dağ sırtında bir geçide rasladık. Tepe hep taşlık ise de, birbiri üzerine yığılan kayalarda dişli hatlar yoktur. Bol miktarda ot ve membalar ihtiva eden dört beş vâdi boğazını geçtik. Dağın batıya inen cephesi daha dik ve parçalanmış haldedir. Bunun tam eteğinde Örgüldök istihkâmı bulunur.

(4 haziran). Balçıktan ve örülerek yapılmış Örgüldök istihkâmı çok perişan bir haldedir. Ayagus nehri yükselmiş olduğundan, Kızıl-Kaya'nın arkasında bulunan Kozi-Körpöş anıtını ziyaret etmek mümkün değildi. Bundan dolayı geceleyin hareket ettim. Önce Kızıl-Kaya ve Malki-Ayagus istihkâmlarını geçtik. Örgüldök istihkâmının güneyinde, nehir sahili boyunca büyük bir kavak ormanı uzan-

maktadır. Bu ormanda, kışın baştanbaşa Kırgız'lar yerleşmiş, fakat yazın tamamıyla boştur. Bu istihkâmlar çoktandır askerî maksat için kullanılmakta ise de, hâlâ küçük birer askerî nokta hissini vermektedir. Duvarların her tarafında mazgallar gözüktüyor, pencereler avluya bakmaktadır. Bu noktalar senelerden beri baskın görmemiştir. Eskiden seyyahların refakatine iki atlı kozak verilirmiş, şimdi ise ancak silâhlı bir kozak bulmak mümkündür, fakat seyahat hiçbir tehlike göstermediği için, bu gibi bir himayeyi istiyen de ender bulunuyor. Geceleyin Jüs Agaş (Yüz ağaç). Arganat, Aşşı-Bulak (Tuzlu kaynak), Lepsinsk ve Baskan istihkâmlarını geçtik. Tabiatı en ufak bir değişiklik bile yoktur. Posta yolundan hiçbir Kırgız aul'u gözükmeyiz.

(5 haziran). Geceleyin Aksu ve sabahleyin de Abakamov istihkâmına vardık. Sabahleyin uyandığımız zaman, güneye doğru uzanan Kopal dağlarının muhteşem manzarasıyla karşılaştık. Önümüzde geniş ve boş bozkır uzanıyor, fakat ufukta kara ve kül renginde dağdan bir duvar yükseliyordu. Dağın vahşi dişleri, boydan boya geniş ve gümüş gibi parlıyan karla örtülüydü. Abakumovsk istihkâmının adı, bu bölgeyi zapteden kozak yüzbaşısı Abakumov'dan gelmektedir. Oldukça iyi tefriş edilmiştir. Buradan itibaren yol güneydeki dağ silsilesine tırmanır. Sonsuz bir zahmet ve çalışma ile meydana getirilmiş olan dağ geçidi, şimdi araba ile tehlikesizce geçilebilecek durumdadır. Kilometrelerce kayalar parçalanmış

veya yol büyük taş parçalarından imal edilmiştir. Rahat yol, sivri kayalıklar arasından dolaşarak ilerlemektedir. Önümüzde yolun ancak bir kısmı görüldüğünden, çok defa önde bulunan kayalık uçurumda birdenbire kesilecek gibi oluyor, fakat her dönemeçten sonra karışık kayalıklar arasından tekrar bir mahreç buluyor. Kayalıklardaki bu yarma neticesinde, güney bozkırıyle emniyetli bir irtibat temin olunmuştur. Ancak ilk dağ sırtına çıktıktan sonra, karlı dağ zirveleri tekrar sıra halinde gözükmektedir. Uzaktaki boğazların sık ormanla örtülü olduğu açık bir şekilde belli oluyor, çünkü karlı mıntakadan çıkan birçok sulu derelerle mezkûr boğazlar bol miktarda sulanmaktadır. Bu dağlarda sık sık kaplanlara da raslanırmış.

21 verst gittikten sonra, Kırgız'lar tarafından Arasan (maden suyu kaynağı) tesmiye edilen, Tyeplo-Klyuçinskaya adında bir Rus kolonisine vardık. Burası hem küçük bir kozak kolonisi, hem de yazın bazı yabancıları tarafından ziyaret edilen bir hamamdır. Kükürtlü olduğu söylenen üç kaynağın ikisi sıcak, biri soğuktur. Sıcak kaynakların ortalama ısı derecesi $+28^{\circ}$ R. dir. Kaynakların etrafında oldukça güzel bir bahçe, hamam binası ve bir de misafirhane meydana getirilmiştir. Ziyaretçi, hamamların bakımı maksadiyle bir yaz için 3 ruble ödemektedir. Kopal askerî hastanesinin nikris ve romatizma ile ilgili kısmı buraya nakledilmiştir.

Arasan'dan itibaren yol biraz düzdür. Sağımızda kendi başlarına uzanan karlı dağlar pek yakın gözükmektedir, fakat arabacı bunların en azında 70

verst uzaklıkta olduğunu söylüyor. Kırgız aul'ları şimdi hepsi de tam kar sınırının alt kısmında bulunuyormuş. Takriben 29 verst gittikten sonra Kopal şehrine vardık. Bu şehir, karlı mntakadan çıkan Kopalka çayının sağ sahilinde bulunmakta ve vâdi çukuru boyunca uzanmaktadır. Sayısı birkaç yüzü bulan ahşap evler temiz bir şekilde yapılmış ve damları tahta ile kaplanmıştır. Kuzeyinde hisar, doğu ucunda pazar yeri ve bunun yakınında da ahşap kilise bulunur. Yeni bir taş kilisenin yapılmasına başlanmıştır. Kopal, güneyde Sergiopöl ilçesiyle sınırdaş olan Kopal ilçesinin merkezidir. Balkaş gölü ve Arganatski istihkâmiyle Ala-Kul arasından geçen arz dairesi kuzey sınırını teşkil eder ve güneyde de Karatalka'ya kadar uzanır.

(6-8 haziran). Bugün erkenden birer avcı, topçu ve kozak bölüğü Köksu'ya girdi; Kulca başkonso-
losu ile hudut komiseri yüzbaşı Babkoff da buraya vâsıl oldular. Bu yıl Çin ile Rusya arasında katî hudut tesbit edileceğinden, Çuguçak'ta da Rus kuvvetleri toplanmaktadır. Hudut tâyini, şu anda yine bir Rus bölüğünün bulunduğu İsikul'dan başlayarak Şabin-Dabaga'ya kadar (Kemçik ile Abakan arasında) devam edecekmiş. Çinlilerin de kuvvet topladığı anlaşıyor. Meselâ, ilkbaharda birçok silâhlı gruplar Kopal önünde görünerek, eski tebaaları olan Kırgızlardan borçlarını toplamak bahanesiyle, Stanitsa, Lepsinsk ve Kopal'a kadar ilerlemek için Rus makamlarından izin istemişlerdir. Pek tabii olarak on-

lara böyle bir müsaade verilmemiştir. Şimdi de Koksu civarında tekrar peyda oldukları söyleniyor. Her defasmda kazanan tarafa iltihak etmek suretiyle bulanık suda balık avlıyarak savaştan kâr etmek isteyen Kırgız'lar, düşmanın ilerleyişi hususundaki haberleri mübalâğa ile yaymaktadır. Burada, bütün bu harb gürültüsünün Çinlilerin eseri olduğu söyleniyor. Onlar bu hareketleriyle Ruslardan önce davranarak mümkün mertebe ilerlemek ve beraberlerinde taşıdıkları yalancı hudut işaretlerini muhtelif yerlerde bırakmak niyetindedirler. Sonradan bunlara dayanarak sınırı mümkün mertebe batıdan geçirmek istiyceklerdir. Son zamanlarda Rusların, Çin yazıtları ihtiva eden birçok taş buldukları söyleniyor.

Kopal'ın, iki sıra küçük dükkânlardan ibaret pazar yeri oldukça büyüktür. Tüccarların büyük kısmını burada da Tatarlar teşkil eder. Fakat bunların pek azı Semipalatinsk'ten olup, ekserisi Taşkend'li Sart'tır; burada bazı Buharalılar bile yerleşmiştir. Bunlar, Semipalatinsk ile Kulca arasında vasıtaçılık yapar ve Kırgız aul'larında da alışverişle meşgul olurlar. Kulca'dan çay ile porselen ithal eder ve Kırgız'lardan da hayvanla deri satın alırlar. Çine Rus malı, fakat Kırgız'lara Orta Asya eşyası satarlar. Kopal ahalisi için lüzumlu Avrupa malzemesiyle yiyecek ve bakkaliye eşyasını hemen hemen yalnız Rus tacirler getirir. Şehrin diğer ahalisi kozak'larla memurlardan ibarettir. Kozak'lar, burada çok kâr getiren ziraatle meşgul olurlar. Arazinin suni şekilde sulanması icabettiği halde, toprak çok verimli olduğundan verim derecesi 15-20 yi bulur. Burada ancak buğday ile arpa ekilir. Ziraat için şartlar çok elverişli

olduğu halde ekinin pahalı oluğu, ancak kozak halkının tembelliğiyle izah edilebilir. Buğday ununun pud'u bir rubledir. Hemen her evde bulunan sebze bahçesinde başlıca hıyar, kavun ve karpuz ekilir. Burada da büyük bir odun kıtlığı hüküm sürmektedir. Şehir kurulurken mevcut olan büyük ormanlık tamamıyla kesilerek inşaat için ve yakıt olarak kullanılmıştır. Şimdi odunu 20 verst uzaklıktan, çok müşkül dağ yollarından getirmek icabediyor. Boğazlarda şu ağaçlar yetişmektedir: kayın (az), kavak, söğüt (yalnız alçak arazide), köknar ve meyvası yenebilir yabani elma ağaçları. Daha güneyde yabani kayısı ağaçları da görünmeye başlar. Kopal'ın iklimi pek iyi değilmiş. Yazın şiddetli sıcak hüküm sürmekle beraber bu da devamlı değildir, çünkü hemen hemen hiç durmadan esen değişik rüzgâr, karlı dağların tesiriyle bazan yazın bile geceleri çok soğuk yaparmış. Kışın hava çok daha kararsızdır. Umumiyetle soğukluk mülâyim olup, 20 dereceyi az bulur. Çok defa kış ortasında bile kar erir. Son 5-6 yıl zarfında, kış soğuklarının arttığı söyleniyor. Meselâ geçen yıl dört ay boyunca kar erimemiştir.

(7 haziran). Bugün at üzerinde etrafta bir gezinti yaptım. Her tarafta büyük kurgan'lar gördüm: 1) Şehrin doğusundaki yükseklik üzerinde; 2) Şehrin kuzeyinde ve Semipalatinsk yolunun doğu tarafında, hemen hemen Arasan'a kadar sık bir sıra halinde uzanan kurganlardan bir kısmı çok büyüktür ve bazılarının eskiden açıldığını gösteren izler vardır;

3) Kopalka ile Kızıl-Agaş arasında, şehirden takriben 4 verst mesafede, 7-8 adet çok büyük kurgan vardır; bunların etrafı kısmen çukurla çevrilmiştir. Her tarafta bozkır karakteri hüküm sürüyor. Kuzey ve doğuda taşlık arazi, daha kuzeyde yumuşak zemin uzanmaktadır. Şimdiki halka ait birçok tarla ve kanallar vardır, fakat bundan daha fazla eski devir halkları tarafından yapılarak terk edilmiş ve Çud kanalları adı verilen tesisler gözükmüyor. Nikitin Schlacke adında bir mühendis, Kopalka membaı civarında odun kömürü, bir izabe fırını ve kurşun cevheri parçaları bulmuştur. Bunların hepsi de, eskiden burada kalabalık bir halk kitlesinin yaşadığını göstermektedir.

Kopal ve Lepsinsk vâdileri (Lepsinskaya-Stanitsa civarında), Kırgız bozkırının kuzey-doğusunda iki vaha gibi uzanmaktadır. Bunların kuzeyinde ancak üç tane küçük vaha vardır ki, biri Urcar üzerindeki Sergiopol, diğeri Koktebinsk vahası ve biraz daha büyük olan üçüncüsü de Nor-Zaysan havzasıdır. Bozkır, kuzey-doğuda İrtiş sahillerine kadar uzanır; bunun sağ sahilinde, Buhtarminsk'ten Semipalatinsk'e kadar her tarafta verimli ve ziraatle uğraşanlar için elverişli arazi bulunmaktadır. Burada Semipalatinsk kozak'ları da yaşar.

(9 haziran). Kopal'den ayrıldık. Agaçka'dan Sarı-Bulak istihkâmına kadar yol hemen hemen hiç durmadan yükselmektedir. Geniş sahalar ot ve çiçekle örtülmüştür. Aynı cinsten olan çiçekler büyük

benekler şeklinde bir araya toplanmış olduğundan, bozkır alaca bir halıya benzemektedir. Sarı-Bulak ve Kara-Bulak istihkâmları arasında geniş bir düzlük vardır. Güneyde dağ tekrar yükseliyor. Münferit dağ silsileleri arasındaki saha o kadar büyüktür ki, bir dağ silsilesi kuşbakışı bütün hacmiyle görülebiliyor, halbuki böyle manzaralar Altay'ın kuzeyinde mevcut değildir. Sarı-Bulak nehrini ve sonra da emekliyerek Karatal'ı geçtik. Son geçitte bir tekerleğimiz kırılarak arabamız suyun içine yuvarlandı. Bereket versin yakında tarla işçileri yurtlariyle Kırgız'lara ait bir su değirmeni vardı, böylece etraftan gelen yardımla üç saat sonra arabayı sudan çıkarabildik. Saatlerce bata çıka suda dolaşmak hiç de hoş olmadı. Önümüzdeki istasyon 31 verst uzaklıkta idi. Yol umumiyetle fena ve taşu, fakat nehrin öte tarafındaki yol daha iyidir. Karatal nehri üzerinden, ancak istasyona 3 verst kala taş bir köprü ile geçiliyor, fakat birkaç yıl önce yapılan bu köprüyü de bu yıl ilkbaharda sular alıp götürmüştür. Köprünün bulunduğu yerden sağ sahile bakınca, birçok kurgan ile suni setler gördüm.

Kara-Bulak, hepsi de balçıktan yapılmış 22 evden ibaret ve 1858 de kurulmuş olan küçük bir kolonidir. Bütün damlar düzdür. Kartal'da arzumuz hilâfına hamam yapmış olduğumuz için, eşyamızı kurutmak maksadiyle burada geceleme zorunda kaldık. Arazinin, ziraat için çok elverişli olduğu söyleniyor (umumiyetle yüzde 20 nispetinde tohum elde edilmektedir), ancak odun kıtlığı kendisini ziyadesiyle hissettiriyor.

(10 haziran). Sabahleyin Kara-Bulak'tan ayrıldık. Alçaktan giden yolun zemini çok yerde yarı yarıya bataklıktı. Kopal'in güneyinde bozkır ve bitki âlemi tamamiyle değişerek düzlükler ve dağlar her tarafta bol otlarla örtülü olduğu gibi, alçak arazi burada da yüksek otlarla kaplıdır. Yolda, geri dönmekte olan bir avcı bölüğüne rasladık. Saat ona doğru, Yangıs-Agaş nehri boyundaki istihkâma vardık (22 verst). Buradan itibaren tekrar taşlı olan yol, yavaş yavaş yükselen bir düzlük üzerinde 12 verst kadar mesafede tedricen yukarıya doğru uzanmaktadır. Dağın tepesinden bakılınca, güneyde Alatau'm yüksek karlı sırtları gözükmektedir. Bundan sonra yol, Koksus vâdisine inmeye başlar. Aşağıda, geniş ve dalgalı vâdi ile etrafında bâriz bir şekilde ağaçlar sıralanan Koksus nehri görünüyor. Takriben 12 verst Koksus nehri vâdisinde gidince, öğleden sonra 34 verst uzaklıktaki Koksus köyüne vardık. Nehir üzerinde, tam köyün yakınında yapılmış yeni bir köprü ile geçilmektedir. Köy kendisi nehrin sol sahilinde, semalara tırmanan dağlar arasında bulunmaktadır; sağda ve solda yüksek karlı silsileler görünüyor. Köy oldukça büyük ve evlerinin çoğu ahşaptır. Arazinin son derece verimli olduğu söyleniyor (bir tohumdan 25-30 tane elde edilmektedir), ancak son senelerde çekirgelerin çok zarar verdiği söyleniyor. Yakında bulunan dağlar üzerindeki kar hattının altında sık ormanlık gözüktüyor.

Buraya geldikten sonra pek komik bir sahne ile karşılaştım. Pasaportumu istasyona teslim eder etmez, karşımda resmî kıyafette bir kozak teğmeni peyda olarak, hususi bir evin emrime tahsis edilmiş

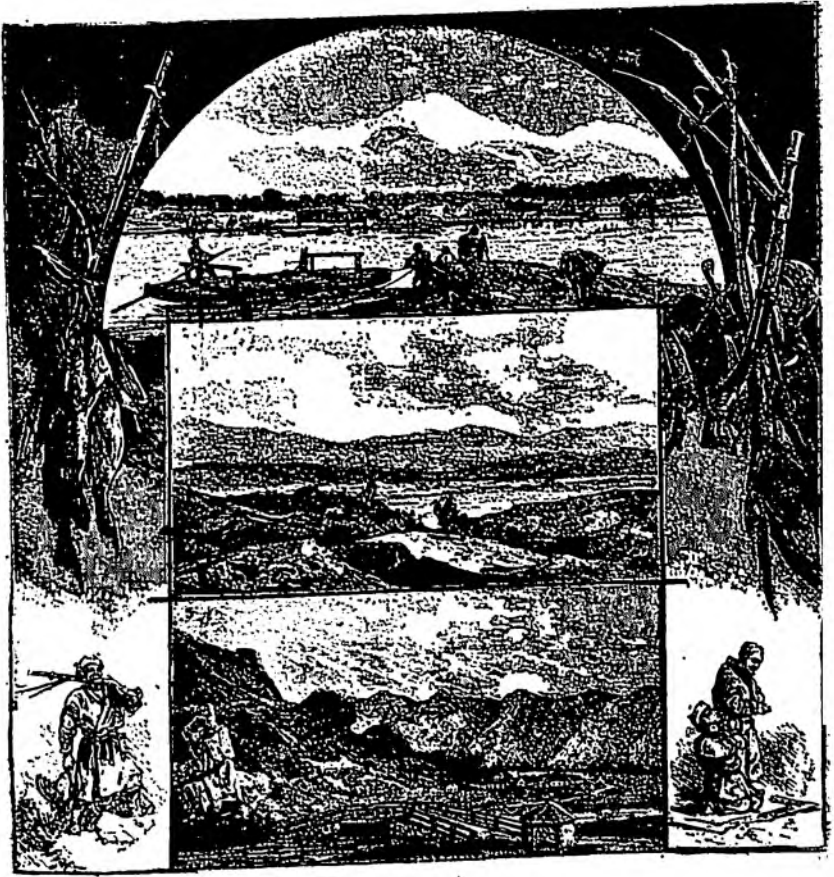
olduğunu bildirdi. Posta yolunda henüz böyle bir elbiseye raslamamıştım, çünkü kozak'lar hizmet esnasında da umumiyetle kırgız kaputu giyerler. Konağa vardığımda, menzil ve istasyon subayları da resmî üniformalarıyla kendilerini takdim ederek emirlerimi beklediklerini beyan ettiler. Neden sonra öğrendim ki, bu yıl arkeoloji heyetinin emriyle mezarlarda yapacağım kazılar dolayısıyla genel validen, Doktor Radloff'a arkeolojik araştırmaları esnasında her türlü yardım ve himayenin gösterilmesi için emir gelmiş bulunuyordu. Arkeolojik araştırmaların ne olduğunu bilmiyen kozak'lar, her müfettiş gibi beni de resmî bir şekilde karşılamayı tercih etmişlerdir. Resmî ziyaretlerin sebebini tam öğrenmiştim ki, birdenbire kapı açılarak içeriye tam üniforma ile kozak gediklisi girdi ve kendisini, askerî hastanenin en yaşlı tabibi diye takdim ederek emirlerimi beklediğini söyledi. İlk anda tamamiyle şaşırmıştım, fakat sonra düşündüm ki, ben hakikaten "Doktor" Radloff idim ve bu resmî muameleler de mezkûr unvanım yüzünden oluyordu. Acaba şimdi hatayı açıklamalı mıydım? Mesele pek komik bir hal alıyordu; ben bir âmir gibi ciddî çehre takınarak: "Hastanende kaç hasta var kardeşim?" diye sordum. O da askerî bir tavırla kısaca: "Hiç yoktur efendim" diye cevap verdi. Bunun üzerine: "Buna çok sevindim, başka bir ihtiyacım yoktur" diyerek kendisini başımdan savdım. Kozak askerî bir selâmla odamdan çıkınca subay efendiler de ziyaretime geldiler. Ancak büyük müşkülâtla ciddî hareket edebildim. Akşamleyin konsül ile yüzbaşı Babkoff'u ziyaret ettim. Çok neşeli geçen mecliste yüzbaşının karısı da hazır bulunuyor-

du ve tabiblerin başmüfettişi sıfatıyla yaptığım rolden dolayı bana sık sık takıldılar.

(Verniy şehri, 15 mayıs 1868). Bu seyahatim esnasında Barnaul'dan Verniy'ya dokuz günde vardım ve şimdi de durmadan Taşkend'e gitmek niyetindeydim. Kırgız bozkırları hakkında zikredilecek yeni şeyler pek çok değildir. Fakat şuna işaret etmeliyim ki, 1862 den beri burada birçok şeyler daha iyi bir duruma girmiştir. Yol iyileşmiş ve posta teşkilâtı da, bay Kuznerov ile Pokleyevski'nin gayretiyle mükemmel bir surette çalışmaktadır. Kırgız bozkırının Semipalatinsk ile Verniy arasında bulunan en doğudaki parçası, memleketin hususiyetine göre, biri kuzey ve diğeri de güney olmak üzere iki kısma ayrılır: kuzey kısmı Semipalatinsk'ten Kopal dağlarına, güney bölgesi de Kopal'den Ala-Tau'a kadar uzanır.

Bozkırın güney parçası doğuda yüksek karlı dağlarla çevrilmiştir. Burada yolun büyük bir kısmı dağın batı yamaçlarından geçer. Hasford geçidinden Kopal düzlüğüne inince, İli nehrine kadar bütün dağ ve düzlükleri örten zengin bir bitki âlemi başlar. Yaylalardaki muhteşem otlaklarla alçak arazide bulunan zengin tarla ve çayırliklar birbirini takibetmektedir.

Böyle olduğu halde, bu bölgenin de nüfusu pek azdır. Verniy şehrine kadar, Karatal, Koksu ve İli vâdisinde ancak üç köye rasladım. İli sahili boyunda 1862 de gördüğüm güzel orman şimdi ortada yoktur.

- 1 İli geçidi
- 2 İli vadisi
3. Koksa köprüsü ve posta istasyonu

Belki Vernıy vilâyet merkezi olduktan sonra, şimdi nüfus herhalde artacaktır. Toprağın ne kadar verimli olduğunu Kırgız tarlaları açık bir şekilde ispat etmektedir, çünkü bakım fena olduğu halde verim çok yüksektir. Vernıy'da en iyi buğday unu ancak 20-30 kopek'tir.

Posta yolu üzerinde, Çin İli vâdisinden buraya kaçan birçok Kalmık gruplarına rasladım.

Rus coğrafya cemiyeti için 1869 da hazırlamış olduğum kısa rapordan da birkaç cümle alacağım:

İstihkâm yoluyla Altın-Emel'den Vermy şehrine gittim ve burada pek az değişiklik buldum. Yeni şehrin inşasına ancak şimdi başlanmıştır. Burada Çin'le ticaret hüküm sürerken, eski şerait altında Vernıy, doğu bozkırı ticareti için en mühim bir merkezdi, fakat şimdi doğu ve güneyde endüstri malları yapmıyan Tatar halkları bulunduğu için, Almatı ilçesi faydasız bir yük haline gelmiştir ve sınır muhafazası için gereken büyük masrafları karşılamamaktadır. Şu anda komşumuzda, andlaşmalar yapabileceğimiz siyaseten sağlam bir devlet yôktür. Bizim için çok gerekli olan bu komşumuzun yıkılmasına seyirci kalmak, hudut idaresinin en büyük hatası olmuştur. Çin'in tekrar canlanması ümidi ortadan kalkarsa, muhakkak surette İli vâdisini Kaş nehrine kadar işgal etmek mecburiyetinde kalacağız, çünkü Tiyanşan, hiç olmazsa tabii bir hudut teşkil eder.

Verniy'dan sonra Kastek boğazından geçerek, Şu vâdisinde bulunan Tokmak şehrine vardım ve Kara Kırgız'ların Sarı-Bağış ve Soltu soyu aul'larında takriben bir ay kadar kaldım. Şiddetle buharlaşan bataklıklar arasında kalmak çok tehlikeydi, bundan dolayı kılavuzum da tifüsten hastalandı. Kara Kırgız'ların, devlet nizamına çabuk alışmış olmaları hayrete şayandır, daha az önce kervanlar için bir tehlike olan bu halk, şimdi o kadar sakın ve sulhperver yaşamaktadır ki, aralarında himayesiz tamamiyle emniyette idim.

Tokmak şehri hiç de uygun bir yere kurulmamıştır, şehir kurmak için böyle bir yerin nasıl seçildiğine hayret etmelidir. Eski Hokand kalesi olan Tokmak, güney dağlarının eteğinde, temiz ve sağlam havalı yerde bulunuyor ve üstelik güneydeki boğazı kuzeye geçmek isteyen düşmana karşı korumaya yarıyordu. Bizim istihkâm Şu nehri boyunca, bataklıklar arasında bulunmakta, böylece garnizonun yarısı daimî surette hastanede yatmaktadır. Tokmak'tan, Bôm geçidi yoliyle İsik-Köl'e gittim. Sonra, Kara-Köl istihkâmı civarında bir müddet kalmak maksadiyle, at üzerinde İsik-Köl'ün kuzey sahili boyunca ilerledim. Bu yolla gidildiği müddetçe gölün muhteşem ve geniş sathı yolcunun gözünden kaybolmuyor. Öteki sahili gözle görülemeyecek kadar geniş olan muazzam göl, ölçülmesi imkânsız koyu mavi bir su sathı şeklinde gözlerimizin önünde uzanmakta ve uzaklarda, Tiyanşan dağlarının gümüşten bir bulut gibi ufuk boyunca sıralanan karlı zirveleri altındaki havanın mavi sisleri içerisinde kaybolmaktadır. Etrafımızı çeviren tabiatın karakteri daimî su-

rette değişiyor. Bazan geniş, yeşil çayırliklar, bazan semalara tırmanan dik kayaliklar, çıplak, susuz dağ dereleri, sonra aralarından dağ suları fışkıran bol ağaçlıklı boğazlar görüyoruz, bunlarla birlikte sağımızdaki geniş ve muhteşem gölün manzarası daima bizi takib ediyor.

Gölün kuzey sahili, Şu nehrinden Tor-Ayır'a (Doru Ayır) kadar mümbittir ve her tarafta, halen Alatau boğazlarında ikamet eden Kırgız'ların tarlaları görünmektedir. Tor-Ayır'dan Aksu nehrine kadar geniş ve taşlık bir bozkır uzanmaktadır, burada ancak çay boylarında bazı bitki eserleri gözüküyor. Aksu'dan itibaren kuzeye doğru, sık Köknar ormanlarıyla kaplı boğazlar açılmaktadır ki, bunlar geniş ve ağaçsız bozkır için ender manzaralardır. Göl boyundaki alçak arazide çayırlik ve mümbit tarlalar bulunmakta ve buralarda oldukça kalabalık bir şekilde Kara Kırgız'ların Sarı-Bağış ve Bugu soyları oturmaktadır. Gölün doğu ucunda iki yeni Rus köyü yerleşmeye başlamıştır. Biri Tüb nehrinin mansabında, diğeri de 8 verst daha batıdadır. Köylüler araziye övüyor, memlekette ağaç bol, ot bol, balık bol, diyorlar. Bundan başka, toprağın ziraat için de çok elverişli olduğu anlaşılıyor, yalnız memleket yüksek olduğundan ekin çok geç olmaktadır. 8 ağustosta bu köylerden geçtiğimde, tarlalar henüz yemeyişildi.

Tüb köyünde birdenbire hastalanarak Kara-Köl istihkâmına varamadım. Burada iki gün bir Kırgız aul'unda yattım. Sonra şiddetli ağrı içerisinde bir köylü arabasına binerek kendimi Kara-Köl'e naklet-

tirdim. Kara-Köl henüz kurulmakta olan bir şehirdir. Şehrin önce Aksu nehri boyunda daha doğuda kurulması düşünülerek bütün resmi binalar meydana getirildiği halde, sonradan çok kar yağması yüzünden, bu yerin şehir için tamamiyle uygunsuz olduğu anlaşılmıştır. Şimdi şehrin Kara-Köl'e nakli için emir çıkmış ve ilk evlerin yapılması için teşebbüse geçilmiştir. Şimdilik bütün memurlar yurtlarda ve askerler de çadırlarda oturuyor. İkinci gün tehlikeli bir şekilde nöbetli hummaya tutulduğumdan, Aksu hastanesine naklim icabetti. Burada 24 ağustosa kadar hasta yattım ve ancak doktor İgnatovski'nin fedakârane himmeti neticesinde çabuk iyileşebildim. Bu bataklık humması neticesinde o kadar zayıflamıştım ki, ancak birkaç adım yürüyebiliyordum. Böyle olduğu halde 24 ağustosta at üzerinde Aksu'dan hareket ettim. İlk günlerde ata binmek için başkalarının yardımına muhtaçtım, bununla beraber 7 günde hemen hemen tamamiyle iyileşerek Vernıy şehrine vardım ve orada kalmadan Barnaul'a döndüm. Fakat 1870 te yaptığım Altay gezisine kadar, bütün 1869 senesi zarfında kısa veya uzun fâsılalarla bu bataklık hummasından muztarip oldum; ancak Altay'ın temiz havası beni büsbütün bu belâdan kurtardı.

III

BATI SİBİRYA'NIN DOĞUSUNDAKİ GAYRİ MÜSLİM TÜRK BOYLARI

1. **Altaylılar.** İdare. Zaysanlar. Vücut yapıları. Giyim, ikametgâh. Meşguliyetleri: Hayvan besleme, avcılık, ekincilik. Ev işleri. Gıda. Bayramlar. Karakteristik hususiyetleri. Kötülük ve meziyetleri. Ad verme. Düğün merasimleri. Cenaze. Hristiyanlaştırılmış Altaylılar ve misyonerlik işleri. — 2. **Teleüt'ler.** Ur, Solkoy, Ulus-Şandı, Ulu-Aul köylerini ziyaret. Teleüt şarkıları. Vezin. Beş Kazak şarkısı. Altayı öven şarkı. Masal anlatma. Saksağan mersiyesi. — 3. **Şor'lar.** a) Tom Tatarları; b) Mras Tatarları; c) Kondoma Tatarları. — 4. **Lebed Tatarları ve Kumandı'lar.** — 5. **Karaorman Tatarları.** — 6. **Abakan Tatarları.** Bunların iki kültür grubu. Garip âdetleri. Abakan destanları.

Batı Sibirya'daki Türk boylarının yaşayışlarını tasvir etmek isterken, Altay'larda ve Yenisey vilâyetinde yaşayan bütün boyları bir grup altında toplamak mecburiyetinde kaldım, bunun için de en iyi yol olarak, hepsine uygun düşen gayri müslim boylar adını kullandım. Daha iyi bir ad bulamadım,

çünkü, her ne kadar bunların büyük bir kısmı putperest ise de, bir kısmı hiç olmazsa resmen hristiyan sayıldığından, putperest unvanını kullanmaktan sakındım. Sosyal hayatları da karakteristik bir hususiyet şeklinde birlik göstermez, çünkü bir kısmı göçebedir, bir kısmı yerleşiktir ve ziraatla uğraşır, bazıları kök yiyerek yaşayan, balıkçılıkla geçinen orman halkı olduğu gibi nihayet bir kısmı da ren geyiği beslemekle dolaşarak geçinen (brodyaçiye) halk olarak vasıflandırılmalıdır. Bütün bu halklarda gözüken yegâne müşterek hususiyet, islâmiyet tesiri altında kalmayan Türklerin küçük bir parçasını teşkil etmelerinden ibarettir ki, bu özellikleri dil ve âdetlerinde kendisini gösterir. Teleüt'lerden başka bu halklardan hiç birinin kendi adları yoktur. III. bölümde gördüğümüz gibi bunlar ancak, orta Asya'da vukubulan göç ve istilâlar neticesinde kuzeydeki ormanlık ve kayalık dağlar arasında sıkışıp kalmış boy ve boy parçalarından ibaret olup, çoğu, boyları birleştiren halkçılık fikrini ve maziye ait birlik hâttirasını unutmuşlardır. Yalnız Teleüt'lerle Altaylılar arasında bu gibi halkçılık şuurunun izlerine, ve bilhassa Altaylılarda âdet, yaşayış ve dil birliğine raslamaktayız ve bu yüzden onları bir halk olarak vasıflandırabiliriz. Bu yüzden, gayri müslim Türk boylarının hayatını tasvir ederken Altaylılardan başlamak mecburiyetini hissettim ve onların hayatı üzerine daha özlü ve derli toplu malûmat vermeye çalıştım, halbuki diğer boyların yaşayışı hususunda günlük hatıra defterimdeki tasvirleri sıralamakla yetindim. [Bunları 6 grup altında inceleyebiliriz: 1. Altaylılar (Altay-Kiji, Çüy-Kiji), 2. Teleüt'ler,

3. Şor'lar, 4. Kuğu'lar, ve Kumandı'lar (Kü-Kiji),
5. Karaorman'lılar, 6. Abakan boyları].

Altay'lılar kendilerine ya Altay'lı der veya Kok-su'dan Çuya'ya kadar olmak üzere Katunya'nın sağ kolları civarında, Katunya ile Mayma'nın sol kolları boyunda ve bundan başka Anuy, Çarış ve Uba membaı civarında oturanlar, etrafında yaşadıkları nehirlerin adını kullanırlar: Urusul-Kiji (Urusul Kişi), Çargış Kiji vb. gibi. Dvoyedan'lar, yukarda zikredildiği gibi kendilerine ya Telengit, veya nehirlerle göre Çüy-Kiji (Çüy Kişi), Başkaus-Kiji ve Çolışman-Kiji derler. Bundan başka Çolışman civarındakilere Tölös halkı ve Başkaus boyunda oturanlara Ulan halkı dahi denir. Birinci ismi anlamak kolaydı, çünkü Tölös gölünün güneyinde çok eskiden beri, bugünkü Çolışman'lıların esasını teşkil eden Tölös halkı oturuyordu. Fakat Ulan adının menşei hakkında hiçbir şey bilmiyorum.

Bundan başka, III. bölümde işaret ettiğim gibi, Altay'lılar 24 soya (sök = kemik) bölünürler. Bunlar karmakarışık bir halde iseler de, kuvvetli bir birlik hissine sahiptirler. Meselâ, aynı soya mensup olanlar birbirleriyle evlenmezler. Bunlar kendilerine soy kardeşi (söktüng karındağı) derler. Her soyun kendine mahsus koruyucu ruhu ve şaman merasimi esnasında kullanılan hususî dua ve merasim usulleri vardır. Meselâ Çoros soyu, bilhassa Burkan-Tängri'ye ibadet eder, ve bu soydan bir kız evlendirildiği zaman, önce muhakkak bir kam (şaman) çağırılır, yoksa yeni aile felâketle karşılaşacaktır. Soy lar dolayısıyla şuna da işaret etmeliyim ki, bunların bir

kısmı asıl Altay'lı olmayıp sonradan göç eden halklara mensuptur, fakat yeni bir Altay soyu teşkil etmişlerdir. Meselâ Şart'lar orta Asya'dan, Kırgızlar Yenisey Kırgız'larından, Mongul'lar Moğol'lardan, Soyong'lar Soyon'lardan gelmiş olup, Ara'lar da eski Arin'lerin ardıllarıdır. Soyong'ların muhacereti hâlâ halkın hatırasında yaşamaktadır, bunlar (takriben 50 aile halinde) 30 yıl önce doğudan gelerek Ülge-men nehri boyunda yerleşmişlerdir. Dilleri bugün bile Altaycadan biraz ayrılmış.

Altay'lılarla Dvoyedan'ların dili bütün bölgede tamamiyle aynı olup, pek eski hususiyetler gösteren saf bir Türk lehçesidir, bu durum, Altay'lıların çoktan beri güneydeki Türk boylarından ayrılarak asırlar boyunca Moğol'lar arasında tamamiyle tecrit edilmiş bir halde yaşadıklarını açık bir şekilde ispat etmektedir. Batı Moğol'ları ile birlikte yaşayıp uzun müddet onların devletine tabi olduklarından, Altay dili pek tabîî olarak Moğolcadan bir sürü yabancı söz almıştır. Fakat bu malzeme gerek ses, ve gerek gramer bakımından Türkçe idyomlarla tamamiyle işlenmiş olduğundan, Türkçe ve Moğolcanın karışması ile mahlût bir dil meydana gelmemiştir.

Dilleri gibi, Altay'lılarla Dvoyedan'ların tipleri de tamamiyle aynıdır ve komşu kabilelerden kesin bir şekilde ayrılmaktadır. Altay'lılar umumiyetle Moğol'lara pek benzer, fakat vücudun daha ufak ve yüzün daha düz oluşu ile onlardan ayrılırlar. Altaylı ve Dvoyedan'lar pek az istisna ile orta boydadır, tek tük iri yapılı kimseler mevcutsa da, kısa boylu ve geniş omuzludurlar. Vücutları umumiyetle zayıf ve pek

adeleli olup, büyük bir kuvvet eseri göstermez, bu her halde fakir tabakanın fena beslenmesinden ileri gelmektedir, çünkü seyyahlar ancak onların vücudunu görebilir: ne erkek ve ne de kadınlar arasında şişman kimseler mevcut değildir, vücudunun dolgunluğu ile nazarı dikkatimi celbeden bir kimseyi hatırlamıyorum. Azalar nisbeten zarif, eller ve ayaklar küçüktür. Her halde çok erkenden ve devamlı surette ata binmek yüzünden ayakları umumiyetle eğridir. Bütün süvari halklar gibi ağır, beceriksiz ve sallanarak yürürler, belki ayakkabının da bunda tesiri vardır. Kadınlarında hiç zarafet ve umumiyetle kadın cinsine mahsus zarif yürüyüş yoktur. Kadınlar erkeklere nazaran daha ufak yapılı ise de, daha kuvvetli görünüyorlar, bu her halde devamlı surette çalışmaktan ileri gelmektedir; halbuki erkekler hiçbir şey yapmaz. Erkek ve kadınların yüzü, hemen hemen baştan başa biribirinin aynı olup kuvvetli Moğol izleri taşır ve bize yabancıdır, bu yüzden Avrupalı seyyahlar başta şahısları biri birinden ayırmakta güçlük çeker. Yüzleri geniş ve düz, alınları dar ve geriye doğru yatık, göz kenarları biraz yukarıya doğru kalkık, gözleri küçük, kaşları umumiyetle dar, elmacık kemikleri kuvvetli surette ileriye fırlamış, yüz için çok küçük olan burunları basık, ağızları büyük ve dudakları kalın olup, bunların arasında her zaman iki sıra kuvvetli ve bembeyaz diş gözükmektedir. Fena dişli kimselere ancak pek yaşlı olanlar arasında raslamak mümkündür. Çeneleri umumiyetle sivri, sakal ve hattâ bıyıkları da pek seyrek, çene ve yanak sakalları sık olan erkekler azdır. Yüzleri esmerdir, fakat bu cihet pek tabii olarak kısmen

yurt ve açık havadaki yaşayış tarzından ileri gelmektedir. Saç ve kaşları kapkara, pek sert ve diktir, muhtemelen kafanın traş edilmesi de kısmen buna sebep olmaktadır, çünkü erkekler kafalarının büyük bir kısmını kazıtarak ancak tepede yuvarlak bir tutam saç bırakır ve bunu da ince bir belik halinde örерler.

Altaylıların şimdiye kadar bahsettiğim fena huylarına, bir de çabuk kanma ve kötü şeylere inanma gibi hallerini de eklersem Altay karakterinin herhalde seyyahların ilk anda gözüne çarpan bütün kötü cihetlerini zikretmiş olurum. Altaylı karakterinin iyi tarafları, ancak onlar arasında biraz yaşadktan sonra gözüktür. Bunlar o kadar çoktur ki, kuzey Asya'daki Türk halkları arasında insan kendisini en çok Altaylılar arasında rahat hisseder. Namusluluk ve doğruluk, bunlarda diğer komşuları ile ölçülemeyecek derecede üstündür. Hiçbir yurt kilitlenmez, yurtlarda hiçbir sandık bulunmaz, hayvanlar çobansız ve kontrolsüz otlar, böyle olduğu halde hayvan hırsızlığı Altaylılar arasında duyulmamış gibidir. Onların bu namuskârhğına kendim de çok defa şahit oldum. Bir yurttan unutmış olduğum para dolu cep çantam, yüzlerce verst gittikten sonra arkamdan geldi. Altaylıların namuskârhğını gösteren hadiselerden biri de şu adettir: Yolda başka bir kimsenin yay kapanına raslayan adam, ölü bir hayvan bulduğu takdirde bunu alarak sol tarafa koyar ve yayı tekrar kurarmış. Duyduğuma göre, bazan bu gibi kapanın yanında üç dört tane pahalı kürkly hayvanlar bulunduğu halde hiç kimse bunları almayı aklından geçirmezmiş. Halbuki bu söz-

leri, Altay'lıları kötölemek isteyen tüccarlardan işittim. 1870 yılında artık Altay'lılarda doğruluğun nisbeten azaldığı söyleniyordu. Fakat ben hiçbir yerde bunun isbatını göremedim. Eğer bu hal hakikaten doğru ise, ancak sefalet ve rus tüccarları tarafından yapılan baskı neticesinde meydana gelmiş olabilir. Bunlar zavallı yabanileri dolandırarak Altay'lılarla en namussuz işlere girerler, fakat kandırılan kimse alacaklının demir kenetlerinden kurtulmak isteyince de kıyameti koparırlar. Ben ancak bir defa doğruluğa aykırı bir harekete rasladım ki, buna tamahkârlık desek daha iyi olur. 1860 yılında Zaysan-Kupa'nın yurtunda çuvallarımdan ekmeğimin bir kısmı aşırılmıştı. Bundan başka, aylarca süren ikametim esnasında, yiyecek de dahil en ufak bir şeyim kaybolmamıştır. Komşudaki Türk halklarından Kır-gız, Soyon ve Türböt'ler hiç de doğruluklariyle meşhur olmadıklarına göre, Altay'lıların bu karakteri bilhassa şayanı dikkattir.

Altay'lıları bütün diğer komşularından ayıran karakter hususiyetlerinden biri de, yaşlılara karşı gösterdikleri saygı ve kendinden büyük olana karşı besledikleri itaat hissidir. Bu hislerin onlarda ne kadar derin yerleşmiş olduğunu bir sürü atalar sözü de göstermektedir.

Yaşlının sözünü torbana sok,
İtibarlının sözünü cebine sok.
Beyi sayan bey olur,
Bayı sayan bay olur.
Soğukla savaşanın kulağı gider,
Beyle savaşanın kafası gider.

Çocuklar, bilhassa huzurda iken, hiçbir zaman ana ve babalarının adlarını anmaya cesaret edemezler. Gerek yerli ve gerek rus memurlarının emri, homurdanmadan ve noktası noktasına yerine getirilir. Meselâ, eskiden kozak ancak kendi kılıcı ile elçisini ileri göndererek memurlar için atların hazır tutulmasını ve karşılık gösterilmemesini emredermiş. Zaysanlara haricen pek az saygı gösterildiği halde, emirleri aynen yerine getirilir. Fikrince bunların hepsi de, şaman itikadında olan kimselerin soy ve cedlerine karşı gösterdikleri saygı ile ilgili olsa gerektir.

Ağacın kökü yere dayanır,
İnsanın kökü halka dayanır.
Soysuz adam olmaz,
Ölçüsüz kundura olmaz.

Bundan başka, bu his Altay karakterinin büyük sulhperverlik ve itidal gibi hususiyetlerine de dayanır.

Altay atalar sözü; "Barışçı bir kafayı kılıç kesmez" der. Altay'lı yerinden kalkarak gezinmeyi ve öğünmeyi sevmez; onun hareketi her zaman ölçülü ve doğrudur. Hiçbir tarafta delice bağrışmalar duyulmaz ve komşu halkların küfürleri onlarca meçhuldür. Yanımda "adasmg" ("atasını") sözünden başka hiçbir küfür duyduğumu hatırlamıyorum.

Büyüküne karşı itaat ve tabiiyet hissi ile dolu olduğu halde, Altay'lı esareti sevmez ve hürriyeti her şeyden üstün tutar. "Hizmetçi" sözünden o kadar nefret eder ki, bir hizmete girmektense açlık-

tan ölmeye razıdır. Ancak hiçbir akrabası olmadan büyüyen yetimler yabancı bir eve hizmetçi olarak katılırlar. Adi Kalmık'ların Zaysan ve memurlara karşı muamelesinde hiçbir tabasbus yoktur. Bütün yıl benim evimde yaşamış olan Altay'lı Yakob bize karşı öyle hareket ediyordu ki, diğer hizmetçilerin hiçbirisi ona hizmetçi nazariyle bakmazdı. "Hizmetçi" sözünden daha ağır bir küfür olamaz. Emreden şahıs bir amir veya halkı idare eden muayyen bir adam değilse, Altay'lı kendi idaresine karışılmasına katıyen tahammül edemez. Zenginin ailesine karışıp giden fakir kimse, kendisini onun bir uzvu sayar. O, zengin komşunun emredercesine söylenen taleplerini yerine getirmektense açlıktan ölmeyi tercih eder.

Her bir boy uzvunun sahip olduğu böyle bir kanaat, hakikaten ideal bir boy teşkilâtı yaratmıştır. Bütün halk, ihtiyaç halinde birbirine yardım eden hakiki bir aile gibidir. Burada, başka durum altında düşünülmesi bile mümkün olmayan bir misafirperverlik hüküm sürmektedir. Yurta giren herkes, ailenin bir uzvu gibi mutalâa edilir. Aile yemek esnasında ise o da birlikte yer ve bu yüzden en ufak bir taahhüt altına bile girmiş sayılmaz. Eve gelen yabancıların yolu uzaksa, kendisine yol için de yiyecek verilir.

Şimdi de Altay'lıların monoton hayatına eklenen bayramlarına bakalım. Bununla, doğum, düğün ve defin esnasındaki merasimleri kastediyorum. Bir kadın doğuracağı zaman bütün kadın akrabalar yurtun içinde toplanır, erkekler dışarda kalır. Yurtun haricinde bulunan erkeklerin vazifesi, herhalde ci-

vardaki fena ruhları kovmak olsa gerektir, çünkü kadının ağrısı başlar başlamaz korkunç bir gürültü kopararak yurtun etrafında koşmaya başlarlar ve tüfek de patlatırlar. Bu gürültü çocuk doğuncaya kadar devam eder. Yurttaki lohusa ise muhtelif tazyik, uğuşturma ve zor durumlara sokularak eziyet çeker. Çocuğa ad verme umumiyetle derhal doğduktan sonra aile reisi tarafından yapılır. Ya doğumdan sonra yurta ilk giren şahsın adı, ya palta (balta), miltık (tüfek) gibi ilk söylenen bir eşya adı veya doğumdan sonra ilk gelen kimsenin şayanı dikkat bir ifadesi isim olarak takılır, meselâ Sarı-Paş (Sarıbaş) gibi. Önceki çocuklar ölmüşse, yeni doğana mümkün mertebe fena bir ad takarlar, meselâ İt-Ködön (İt götü), Palçık (Balçık) gibi. Yukarda zikredilen şahıs Rus ise rusça ad dahi takılır, meselâ: Muklay (= Nikolay), Mukolka (= Nikolka), Pabil (Pavel) vb. gibi. Zenginler ad verme dolayısı ile meclis tertip ederler, çocuğun adı burada merasimle ilân edilir.

Altay'lıların düğün adetleri şöyledir: Delikanlı beğendiği eşini kendisi arar ve onu babasından ister. Fakirlerde, erkeğin babası kendisi müracaat eder, zenginlerde, kıza talip olmak için yakın akrabadan iki kimse gönderilir (kuda). Kıza talip olanlar yurta varmadan attan iner ve ağır ağır yaklaşırlar. Kapıdan girer girmez dururlar, biri ayakta iken piposunu doldurur diğeri de elindeki süngeri ateşler. Bu vaziyette kızın babasına yaklaşıp onun önünde sol dizleri üzerine çökerek derin bir şekilde eğildikten sonra biri şunları söyler:

"Evinin eşiği önünde
Şimdi diz çöküyorum,
Senin evine geldim,
Baylığına sevindim.
Senin evine geldim,
Evinin başını istemek için.
Çözülmez bağlarla
Sağdıçlık bizi bağlasın;
Yanaklar nasıl ayrılmazsa,
Zırhın yakası nasıl kopmazsa,
Bizi de akrabalık bağlasın!
Kayın kabuğu katları gibi sağlam,
İnce çift dikiş gibi sık olsun!
Niyetim bıçağın sapını istemektir!
Kazanının kulpunu istemektir.
Çoktan beri savaş sürdü,
Dokuz nesli güreştirdi,
Şimdi barış kuralım,
Artık akrabalık kuralım,
Bize cevabım ver!"

O bunları söylerken piposunu kızın babasına uzatır, diğeri de, talebin kabul edildiğine işaret olmak üzere pipo alındığı takdirde derhal yakmak üzere süngeri hazır tutar. Umumiyetle baba pipoyu derhal alır, çünkü resmî müracaattan önce artık gizlice konuşulmuş olur. Eğer böyle bir hal olmasaydı, ana, kız ve akrabalarla konuşmak için biraz müsaade ister. O zaman akrabalar komşu yurttan toplanarak müzakere ederler. Sonra yurttan dönerek pipoyu alır ve ağzına götürürken misafirler tarafından yakılır. Şimdi kalım (güvey tarafından kızın

babasına verilecek para veya hayvan) ve çeyiz (enci-koncu) üzerinde konuşma başlar. Para işi halledildiği takdirde, hepsi de bir daire halinde ateşin etrafında toplanarak neşe ile içmeye başlarlar. Kızın babası, rakı dolu ilk iki çanağı sağdıçlara uzatır. Bunun üzerine sağdıçlar babanın yurtundan ayrılarak güveyin yurtuna gider ve aynı merasimle babanın şartlarını bildirirler. Şartlar kabul edildikten sonra burada da bolca içilir. Kalım'ın yalnız miktarı değil, ödenme zamanı da tesbit edilir.

Bu vakadan sonra gençler nişanlanmış sayılır. Güvey (koltu) gelini (sırgalı) ziyaret edebilir, fakat yurttan ancak akşama kadar kalmak hakkına sahiptir. Kızın babasına ödeme yapıldıktan sonra düğün tertip edilir. Güveyin babası, oğlu için yeni bir yurt yapar ve servetinin bir kısmını ona bırakır (änci).

Sonra düğün gününde, güvey iki delikanlının refakatinde gelinin evine gider. Onlar, takriben yurta yüz adım kala durarak attan iner ve düğün şarkıları söyleyerek yaklaşırlar:

Ormanda değerli olan nedir?

Güzel samur değerlidir.

Halkta değerli olan nedir?

Altı örgülü kız değerlidir.

Ormanda ne değerlidir?

Dört ayaklı samur değerlidir,

Halkta ne değerlidir?

Dört örgülü kız değerlidir.

Beyaz otu yolan

Beyaz at, söyle nerdesin?

Ensesinde sarı saçlı

Gelin, söyle nerdesin?

Mavi otu yolan

Mavi at, söyle nerdesin?

Ensesinde kara saçlı

Gelin, söyle nerdesin?

Gelinin ana babası yurttan çıkarak güveyi kapının önünde karşılarlar. Güvey merasimle yurtun içersine alınır, rakı ikram edilir ve kızın babası gelini güveye teslim eder. Bundan sonra genç çift bütün akrabalarla birlikte güveyin evine gider. Gelin, acayip bir şekilde süslenmiş at üzerinde götürülür. Güveyin iki arkadaşı, kendi önlerinde ve eğerin üzerinde ikişer küçük kayın ağacı tutmak suretiyle atın iki tarafında yürürler. Bu kayın ağaçlarına, gelinin önüne gelecek şekilde bir perde konmuş olur. Gelin, at üzerinde gittiği müddetçe ne yolu ve ne de kendisi için hazırlanmış yurtu görmemelidir. Bu gelin alayını, akraba ve dostlardan müteşekkıl büyük bir kalabalık takibeder. Kayınpederin yurtu akraba ve dostlarla dolar. Ayrılırken ana ve baba vedalaşır, ve kıza yabancı yerde nasıl yaşaması gerektiği hususunda tavsiyede bulunurlar. Gelin, kayın pederinin yurtuna girdikten sonra ocağın önünde yere kadar eğilir. Bunun üzerine kayın baba veya akrabalarından biri gelini takdis ederek şunları söyler:

Allahın gözleri sana baksın,
Yaşlıların takdisi sana konsun,
Yüksek tanrının gözleri sendedir!
Yüksek adamların takdisi sendedir!
Oturduğun yerin külü bol olsun!
Koyun ve kuzu sürülerinden
Daha çok neslin olsun!
Yabani horozun yavrularından
Daha çok çocuğun olsun!
Otlaktaki çalılıklardan daha sık,
Tarladaki ekinden daha sık olsun!
Önünde her zaman ay ısıldasın!
Arkanda her zaman güneş parlasın!
Önünde, mantonun eteğinde çocuklar,
Arkanda, hayvanlardan sürüler bulunsun!
Üç yaşlık atlar kulun doğursun!
Dört yaşlık atların tohumlar bulsun!
Elbisen her zaman temiz kalsın!
At sürülerin artık zayıflamasın!
Arkan tembelleşmesin!
Hayatın uzun olsun!
Günlerin ebedî olsun!
Alınacak şey kalmadığı zaman da almalısın,
Tutulacak şey kalmadığı zaman da tutmalısın!
Aklın çabuk işlesin,
Ruhun çabuk kavrasın!
Akrabaların seninle çekişmesin,
Omuz bağların seni ezmesin!
Altındaki zemin demir gibi sağlam olsun!
Sana karşı gelenlere demir gibi davranmalısın!
Mangalın taş gibi sağlam olsun!
Külün yığınlar yapsın!

Yaşadığın yer sıcak olsun!
Ateşin her zaman sıcak versin!
Gıdan besleyici olsun!
Aşların bol bol aksın!
Evinde elbisen çok olsun!
İçine girdiğin ev ne güzeldir!
Tanrı iradeni kuvvetlendirsin!
Bir ardıl doğurasın,
Kolundan hasta olmayasın!
Koltuk altların ağırmasın!
Haşmetli bir oğlun olsun!
Birçok ziyafetler hazırlayasın!
Yüz, yüz yıllar yaşayasın!
Süratli bir yarış atına binesin!

Bu sözlerden sonra kızın babası genç çifte bir kâse rakı sunar. Herkes ikram gördükten sonra, evli çift merasimle kendilerinin yeni yurtuna götürülür. İki kayın ağacına takılı perde bu sefer de önlerinde taşınır. Genç kadın, yurta girdikten sonra ocağın önünde eğilerek ateşe bir parça et atar ve birkaç damla kırmızı döker. Bunun üzerine yeni evlilerin yatağı önüne beyaz örtü takılır. Bütün bunlar yapıldıktan sonra, evli çift ev sahibi olarak yerlerini alırlar. Merasim, zengin Altay'lılarda günlerce süren bir ziyafetle sona erer. Yurt umumiyetle misafirlerin hepsini de almadığından, dışarda açıkta da büyük kazanlar kaynar ve her kazanın etrafında misafirler toplanır. Bu gibi ziyafet, bilhassa akşamları bir asker karargâhını andırırmış.

Altay'lı öldükten sonra dul kadın, ceset yurttta kaldığı müddetçe kocası için ağlamak mecburiyetindedir. Misal olarak şu mersiyeı alıyorum:

Kahramanım hayatta iken,
Altın yakalı ipek kürk giyerdim,
Fakat o öldükten sonra
Aşağı köleler gibi
Deriden kaput giyerim.
Kahramanım hayatta iken,
Çinlilerin ekmek ve pirincini yerdim,
Fakat o öldükten sonra
Köleler gibi kaba bulgur yerim.
Kahramanım güzel ve muhteşemdi,
Ocağımız neşeli idi,
Ambarında mallar çoktu,
Kocamın gölünde
Kuğu bile yüzemezdi,
Fakat şimdi onun üzerine
Kötü karga bile uçuyor.
Koçamın gölünde
Kaz bile yüzemezdi,
Fakat şimdi onun üzerine,
Kötü karga bile uçuyor.
Eskiden bana yaklaşmaya
Cesaret edemiyen kötü adamlar,
Şimdi küstahça bana:
Sen artık bizimsin ey dul! diyorlar.

Defin işi gizlice ve hiçbir merasim yapılmadan icra edilir. Altay'lılar ölülerini umumiyetle dağ üzerindeki gizli yerlerde toprağa gömerler. Ölü tam gi-

yinmiş vaziyette mezara konur ve yanına, yol için bir torba yiyecek de yerleştirilir. Zenginler birlikte binek atı da gömerlermiş. Ölünün dört değnek üzerine kurulmuş iskeleye yerleştirilmek suretiyle defni âdeti Altay'da ancak bazı yerlerde tatbik edilirmiş, ben buna ancak Soyon'lar arasında rasladım. Ancak ölü gömüldükten sonra akraba ve komşular yurta toplanarak ziyafet tertip ederler. Geride kalanlar, ziyafetten sonra yurtu şamanlardan temizlettirerek başka bir yere naklederler. Ağaç kabuğundan ve kütüklerden yapılmış olan yurtlar, aileden birinin ölümü üzerine terk edilerek olduğu yerde bırakılır ve aile kendisine başka bir yerde yeni bir yurt yapar. Meselâ 1870 yılında Aşyaktü'dan geçerken, o esnada sahibi ölmüş olduğu için Kurtu-Zaysan'a ait ağaç direklerinden yapılmış güzel yurtun terk edilmiş olduğunu gördüm.

t

Doğudaki diğer Türk boylarından olan Teleüt'ler, Altay'ın kuzey doğusunda yaşayan Tatar'lar ve Abakan Tatar'ları, Altay'lılar gibi ayrı bir halk teşkil etmeyip, dağınık birçok kabile ve kabileciklerden ibaret bulunurlar.

IV

TÜRK BOZKIR GÖÇEBELERİ

Giriş. I. Kazak'lar.¹ Vücut yapıları, yüz şekilleri. Göçebelik. Kışlak ve yaylalar. Kazak'larda hayvan besleme: koyun ve ondan elde edilen maddeler; keçi; boy-nuzlu hayvanlar ve bunlardan elde edilen maddeler; at, Kazak atının tasviri, binicilik ve binek takımı, kımız, attan elde edilen maddeler; deve; damgalar; hayvan hastalıkları; yurt teşkilâtı. Kadın ve erkek elbiseleri. Yurt içi hayatı. Ziraat. Suni sulama. Avcılık. Sanayi ve zanaat. Din. İslâmiyetin ilerlemesi. Yuvarlak tane ve kürek kemikleriyle fala bakma. Doğum esnasında yapılan bayramlar. Kız isteme ve evlenme. Evlilik hayatı. Ölüm dolayısıyla tertiplenen ziyafetler. Oyun, yarış şarkı-

¹ Radloff tarafından da açıklandığı gibi, bu halk kendisi için Kazak adını kullandığı halde, Rus'lar ve diğer Avrupalılar onlara Kırgız demişler ve bu yanlış isim son zamanlara kadar devam edegelmiştir. Radloff, önümüzdeki eserde onlara umumiyetle Kırgız ve ancak bazı yerde —Kara-Kırgız'lardan ayırmak için— Kazak-Kırgız diyor. Kazak adı bugün artık gerek ilmi ve gerekse siyasi edebiyatta yerleşmiş olduğundan, bu kısımdaki Kazak-Kırgız ve Kırgız tâbirleri, tarafımdan hep "Kazak" şekline sokulmuştur.

ları. Halk ve kitap şarkıları. Edebî dil. Kazak'ların karakteri. Sosyal kuruluş ve idare. Adli işler. II. Kara - Kırgız'lar.

Batı Asya'nın Türk bozkır göçebeleri, Kazak, Kara-Kırgız, Karakalpak ve Türkmen'ler gibi dört halktan müteşekkildir; bunlardan ilk üçü, dil bakımından Türk kabilelerinin batı grupuna, dördüncüsü ise güney grupuna aittir. Bunlardan ancak ilk iki halkı tetkik edebildim, çünkü Karakalpak'lardan yalnız orta Zerafşan vâdisinde yerleşmiş bulunan kabilelere rasladım. Bozkır göçebelerinin kendilerine mahsus bir medeniyeti vardır, bundan dolayı ayrıca tetkik edilmeleri icabeder. Bunlar, komşuları arasında çok fena şöhret kazanmışlar ve sakin köy-yülerle sulha ihtiyaçları olan tüccarları basarak eskiden beri rahatsız etmek suretiyle, vahşi ve ele avuca sığmaz yağmacı güruh olarak tanınmışlardır. Türkmen'ler hakkında İran'lı ve Azerbeycan'lılarla, Kazak'lar hakkında Rus'larla, batı Sibiryâ ve Orenburg'da yerleşmiş olan Tatar'larla veya Çin'li ve Kokand'larla konuşmak kâfidir, her taraftâ, Mulla Gazi'nin Kırgız'lar hakkında söylemiş olduğu alaycı şiirini tasvip eder mahiyette sözler duyulur.

Yalnız Kazak'ların komşuları değil, hattâ Levşin gibi ilmî selâhiyet sahibi kimseler bile Kazak'lar hakkında kaba ve menfi hükümde bulunmaktadır.

İnsan bu gibi saçmaları okuduğu zaman, Kırgız'ların, batı Asya Türk halklarının bir döküntüsü,

yerleşik halkların intizamlı hayatına alışmadığı için geniş bozkıra kaçmış hırsız ve yağmacı güruhu, bir kelime ile, yok edilmesi icabeden bir ırk olduğu fikrine kapılabilir. Fakat durum büsbütün başkadır. Bedeviler de, çok eskiden beri tam bir anarşi içinde yaşayan yağmacı ve hırsız bir halk olarak tasvir edilmezler mi? Bununla beraber Bedevi'ler başka bir kabiledendir, onları Türk göçebeleriyle birleştiren nokta, tam bunlar gibi, bozkır göçebeleri olmalarıdır. Demek burada, ancak yerleşik halkların kültür seviyesi ile tezaad teşkil eden bir medenî seviye ile karşılaşmış bulunuyoruz, ve bundan dolayı onların tavır ve hareketleri başka noktadan ele alınmalıdır. Fikrimin doğruluğunu şu cihet de ispat eder ki, Kazak'lar, bütün bu tekdir edilen anarşiye rağmen müreffeh bir hayat sürerler ve nüfusları da geniş ölçüde artmaktadır. Ben kendim Kazak'lar arasında uzun müddet yaşadım ve bu vesile ile şu kanaata vardım ki, onlarda anarşi yoktur, bilâkis, bizimkinden ayrılan fakat kendi çerçevesi dahilinde tamamiyle intizamlı olan bir medeniyet seviyesi vardır.

1. Kazak'lar

Kazak ordalarının birkaç yüzyıl boyunca tam bir hürriyet içerisinde, Balkaş havzasından Ural nehri ve Sır-Darya ile Şu nehri sistemlerinden orta Tobol, İşim ve İrtiş'e kadar uzanan geniş Kazak bozkırında serbest, bağımsız ve tamamiyle kendi sevkitaibiilerine bırakılmış bir halde hareket etmelerini mümkün kılacak çok müsait imkânlar mevcut olmuştur. Kazak'ların iki kudretli komşusu olan Rus'-

larla Çin'liler, ancak en uzak sınırları ile Kazak bozkırına dokunmuş olup, hâkimiyetleri henüz Kazak bozkırını itaatleri altına alacak şekilde kuvvetlenmemiştir, çünkü burası herhalde her iki devlet için de ancak pek ehemmiyetsiz faydalar temin edecek gibi idi. Orta Asya'daki komşuların kuvveti ise, Kazak'lar gibi kalabalık bir halkı zaptedecek kadar büyük değildi. Böylece Kazak'ların, son yüzyıllar zarfında, bir taraftan büyükçe bir baskı tehlikesi gözüktüğü zaman diğer komşunun nüfuz sahasına girmek maksadıyla, veya bir kısım Kazak halkının iç savaş veya iç düşmanlardan kurtulmak istemesi üzerine tam bir hürriyet içerisinde bozkırda dolaştığını görüyoruz. Bu esnada Kazak'ların bir kuvvet halinde birleşmek veya herhangi bir şekilde muntazam bir devlet kurmak için çalıştıklarını aramak beyhudedir. Bu göçebelerde, bir devlet için lâzım olan esas şart mevcut değildir; bu şart, muhtelif soy ve boyları birleştiren yegâne kuvvet olan müşterek menfaat baskısıdır. Hanın kudreti, fertlere yardım edecek ve onları komşuların baskısından koruyacak vaziyette değildi, bu kuvvet, muazzam sahanın, ancak ismen hana tâbi olan kısmının küçük bir bölgesine hâkim olabiliyordu. O, kendi mıntakasını herhangi bir, tarafa doğru genişletmek istediği zaman, aksi istikametteki noktalarda kuvveti azalıyordu. Bir hükümdarın etrafında toplanan azgın kalabalığın bir kudret sahibi olması, ancak bir düşman mıntakasına saldırdıkları zaman itaat altına alınan halklara karşı kendilerini korumak mecburiyeti meydana gelince, yani Çingis Han'ın ordasında olduğu gibi bütün halk bir ordu haline geldiği takdirde tasavvur edilebilir.

Fakat son iki yüzyıl zarfında Kazak'lar arasında böyle bir hal mevcut olmamıştır. Burada her boy kendisini vatanında hissetmiş ve kendi yerine mümkün olduğu kadar büyük bir refaha kavuşmaya çalışmıştır; böylece onlar ancak mülkiyetlerinin durumu mecbur ettiği zaman veya komşularının siyasi durumu daha büyük servet elde etmek imkânını bahsettiği takdirde silâha sarılmışlardır. Kazak'ların geçen yüzyılların tarihinde gördüğümüz gibi geniş bozkırlarda yaptıkları çılgınca dolaşmalar, bir sürü savaş ve isyanlar, yerleşik hayat süren herhangi bir halkı mahvetmiş olabilirdi; fakat bunlar, göçebeler için bir saadet devri olmuştur, çünkü bilhassa bu şartlar altında Kazak'ların zenginlik ve itibarları artmıştır. Kazak bozkırlarına sulh ve sükûn girdikten sonra, Kazak boylarının refahında bir gerileme göze çarpmakta, ve bu gerileme intizamın ilerlemesiyle artmaktadır. Aşağıdaki satırların vazifesi, dikkate şayan bu hâdiseyi izah etmek olacaktır, çünkü bu durum, herhâlde açıklamak istediğim göçebelik hayatının bir neticesi olsa gerektir.

Kazak'lar geniş bozkırda yaşadıkları halde, dil bakımından bölünmez bir bütün teşkil ederler, öyle ki, Hazar denizi boyunda yaşayan Kazak'larla yukarı İrtiş civarında yaşayanlar arasında lehçe farkı diye bir şey bahis konusu olamaz, bunun gibi gelenek, adet, yaşayış ve karakter bakımından gösterdikleri birlik de her adımda göze çarpar, Kazak halkına ait olmak ve etrafa dal budak salmış bu halkın

kardeş kabilelerinden sayılmak gibi her tarafa hâkim olan müsterek halk fikri, onları kesin olarak bütün diğer Türk halklarından ayırmaktadır; böyle olduğu halde, Kazak'ların dış görünüşü, onların Moğol ve Kafkas tipinden olan halkların karışmasından meydana geldiğini göstermektedir. Kazak çehrelerinin çoğunluğu, kuvvetli Moğol izleri taşır. Levşin bu durumu, Kazak'ların yüzyıllardan beri Kalmık kadını almak hususunda gösterdikleri gayretle izah etmekte, ve bu halin bilhassa geçen yüzyılda Volga boyundan geri çekilen Turgut kabilelerinin imhasından sonra vukubulduğunu söylemekte, bu yüzden kadınların çoğu bugün bile kara saçlı, halbuki erkeklerin saçı daha ziyade kumraldır, demektedir. Fakat fikrimce bu karışma çok daha eskiden vukubulmuştur, çünkü, meselâ Nayman'lar gibi bazı Kazak kabileleri baştanbaşa Moğol menşelidir. Kazak'larda Moğol tipi, Altay'lı Kalmık'larda olduğu kadar kuvvetli değildir, onların yüzü de geniş ve düz ise de, alınları Kalmık'larda olduğu gibi fazla arkaya batmamış, yanak kemikleri daha az çıkık ve burun kemikleri de, onlara nazaran daha fazla olarak yüz sathından ayrılmış bulunmaktadır. Ağızları küçük, gözleri kara ve çekik fakat meyilli değildir, sakalları seyrektr. Kazak'lardan büyük bir kısmının mensup olduğu bu gibi Moğol tipleri arasında, hemen her ailede bambaşka tiplerle de karşılaşmaktayız: bunların yüzü uzunca oval biçiminde, gözleri daha büyük ve hep kara, kaşları kara ve sık, sakalları sık, burunları ileri çıkık ve çok eğridir.

Aralarında çok cüsseli insanlara raslamak mümkünse de, vücut yapısı bakımından Kazak'lar umu-

miyetle orta boylu, tıknaz, geniş omuzlu ve öküç gibi geniş enselidir. Yaşlanınca çok defa şişmanlar (tabii, ancak zenginler), ben bilhassa büyük yüz mensupları arasında dikkati çekecek derecede cüsseli kimselere rasladım. Öyle zannediyorum ki, zengin Kazak'ların (yani, istedikleri kadar yiyebilenlerin) vücut yapısı, insan için en uygun gıdanın et olduğunu ispat etmektedir, çünkü onların arasında gördüğümüz kuvvetli bünyeyi, et yemiyenler arasında boşuna ararız; kök ve unla beslenen Karaorman Tatar'ları Kazak'larla karşılaştırıldıkta, hakikaten acınacak vücut yapısına sahip oldukları görülür. Et yiyerek açık havada yaşayanların ne kadar kuvvetli bir bünyeye sahip olduğunu başlıca şu durum da ispat eder: Çin sınırı boylarında yaşayan ve çok afyon kullanan büyük yüz Kazak'ları arasında, bu iptilâ en ufak bir zarar bile yapmamıştır; Çinli afyonkeşler acınacak bir harabeye benzediği halde, Kazak'lar sağlam ve sıhhatlidirler.

Levşin tarafından bildirildiği gibi kadın ve erkek tipleri arasındaki farkı, bozkırın doğu kısımlarında hiç göremedim. Erkeklerde olduğu gibi kadınlar arasında da ayrı ayrı iki tip görmek mümkündür. Kadınların yüzlerine gelince, fazla Moğol tesiri göstermiyenlerine, umumiyetle gençken, hiç de çirkin denemez; bilhassa 16-20 yaş arasındaki kızlar oldukça hoş bir tesir bırakır; 25 yaşına kadar olan genç kadınlar da fena değildir, fakat sonra yüzleri tiksindirici bir şekilde çirkinleşir, güzel evli kadınlara çok seyrek rasladım. Kadınlar, erkeklere nazaran daha az şişmanlar.

Kazak'lar arasında hasta ve sakat kimseler az bulunur, sağlam gıda ve temiz havada yaşayış, aralarına birçok hastalığın sokulmasına engel olmaktadır, yegâne tehlikeli düşmanlar çiçek hastalığı ile frengidir, fakat bunlar da tehlikeli sayılmaz, çünkü bir yerde çiçek hastalığı peyda olur olmaz yurtlar o yeri terkeder, ancak içerisinde hasta bulunan aileler geride kalır. Frengiye gelince, buna yakalanan aile fertleri başkalarından ayrı yerde hususi bir yurta yerleştirilir, kendilerine yiyecek verilir, fakat onlarla her türlü münasebet kesildiği için, hastalığın yayılması imkânsız bir hale sokulmuş olur.

Ölüm halleri ancak çocuklar arasında sık olur, çünkü onların zayıfları, herhalde sert iklimin tesirine dayanamamaktadır. Kazak'ların birçoğu uzun ömürlü olur, bazı yerlerde seksen yaşını geçmiş adamlara rasladım. Yüz yaşlık ihtiyarların hiç de seyrek olmadığı söyleniyor.

Her usta binici halk gibi Kazak'lar da yayan yürürken hantal ve beceriksiz davranırlar, buna kıs-men onların kaba ayakkaşları da sebep olmaktadır; at üzerinde çevik, oynak ve dayanıklıdırlar. Fakat kadınların, ve bilhassa gençlerinin yürüyüşü hafif ve kıvraktır.

Kazak'ların duygu kabiliyetlerinden bilhassa gözlerinin tekâmül etmiş olmasına şaşmamalıdır. Kazak umumiyetle geniş ve boş bozkırda yaşar ve bundan dolayı küçüklüğünden itibaren uzaktan görmeye alışır. Kılavuzlarımın uzaktan görme kabiliyetine yalnız bir defa hayran kalmadım, onlar, daha

benim göremediğim süvarilerin elbise ve diğer hususiyetlerini uzaktan açık olarak tasvir edebiliyorlardı. Böylece Kazak, gençliğinden itibaren kendisini çeviren tabiatı daimi surette tetkik etmiye alışır, ve kendisi için herhangi bir şekilde önemi olan her şeye dikkat eder ve görür. O, kaybolan bir hayvanın izini günlerce takibeder ve büyük sürülerin ayak izleriyle çığnenmiş otlaklara girse dahi kaybetmez. Hayvanın izine bakarak bazan onun hususiyeti üzerine şaşılabacak neticeler çıkarabilir. Meselâ, Kazak mizahçılarından birinin anlattığına göre, bir Kazak, kaybolan hayvanını arayan bir adama raslıyarak, hayvanın bir gözü kör, sol arka ayağı biraz topal, rengi kırmızı vb. değil miydi? diye sorar. Hayvanın sahibi bu adamı hırsız zannederse de, adam hayvanı görmediğini söyler, neticede iş mahkemeye düşünce bu adam hayvanı hakikaten görmediğini, fakat neticeleri onun ayak izinden çıkardığını beyan eder. Sağ arka ayak hep kuvvetli bastığı için hayvanda biraz topallık olmalı, dikenlerde asılı kalan tüylere göre rengi kırmızı olmalı ve nihayet otlardan hep soldaki iyi ot ve çiçekleri yediği halde sağdakilere dokunmadığına nazaran sağ gözü kör olmalı, der. Bu hikâye de, Kazak'ların müşahedeye ne kadar önem verdiklerini kâfi derecede ispat etmektedir. Sergiopol'de bir zasedatel'in anlattığına göre, bir gün yağmurlu bir havada eldivenini kaybetmiş ve yola aramaları için iki kozak göndermiş. Onların bulamadan geri dönmesi üzerine Kazak kılavuzlarından birini yollamış ve bu adam da eldivenleri 6 verst uzaklıkta, bir yerde bularak getirmiş. Sonra Kazak, atın basması ile eldivenin çamur içinde kaldığını, bu izin

diğerlerine nazaran daha az battığına bakarak eldiveni bulduğunu anlatmıştır. Kazak bu izahatı, ancak eldivenin çamurlu ve sırsıklam oluşunu açıklamak maksadiyle vermiştir.

Koku ve tat alma kabiliyetleri gözlerine nazaran daha az inkişaf etmiş olmakla beraber, Kazak'lar bu bakımdan da Altay'lılardan üstündürler.

Kazak'lar hakiki bir göçebe halk olup, bütün yıl boyunca bozkırda dolaşır ve ikametgâhlarını her zaman sürülerine gıda temin edebilecek yerde kurarlar. Gelenek, âdet, düşünüş tarzı, bir kelime ile Kazak'ların bütün hayat ve hareketleri mezkûr hayvan göçlerine sıkı sıkıya bağlıdır; bu yüzden, ancak Kazak'ların göçebelik ve hayvan besleme işlerini araştırdıktan sonra bu meselelere temas edebileceğim.

Göçebeliği, geniş bozkırda plânsız bir dolaşma olarak düşünmemelidir. Ancak kuzey Sibiry'a'nın tundra ve ormanlarındaki avcı aileleri plânsız dolaşır, onlar, yalnız hayatlarını bir müddet sükûnet içerisinde geçirmek imkânını veren, ve tesadüfen rasladıkları bol av bulunan yerlerde biraz kalırlar. Demek, bu avcı ailelerinin geçtikleri yollar, onların kendi arzularına bağlı değildir. Bundan dolayı bir bölge, avcı ailelerinden ancak pek az nüfus besleyebilir. Bir av bölgesinde yaşayanların sayısı çoğalınca, halk, ren geyiği besliyerek bunlarla orman veya tundralarda göç etmek suretiyle, tesadüfen bırakılan av işini bir intizama sokmaya mecbur kalacaktır. Bu sefer ren geyiği sahibi, göç ederken hayvanının miktarını göz önünde bulundurmak zorundadır, ve ancak sürüsüne zarar vermiyecek yollardan

geçmiye mecbur olur. Fakat Kazak'lar gibi çok hayvan besliyen halklarda plânsız dolasma kativen tasavvur bile edilemez. Hayvan besliyen kimse, pek tabii olarak her şeyden evvel sürüsü için en faydalı yerleri seçmeyi düşünür. Bu esnada komşuların menfaatleri biribiriyle çarpışmaya başlar ki, bu durumu İbrahim ile Lut'un çobanları arasında geçen hadiseye ait hikâyede de görmekteyiz. Demek burada, arazinin muayyen bir şekilde taksimi ortaya çıkmaktadır; bir boy veya boyun kısmı muayyen bir arazi parçasını kendi mülkü sayar ve komşularının oraya girmesine müsaade etmez. Boylar ise soy ve bunların bölümlerinden ibaret olup, bunlar da bir boya ait olan arazinin muayyen parçalarını kendilerine ait olarak bilirler. Bu suretle aul ve sul'lardan mürekkep birliklerin sıralanmış olduğu o kadar karışık arazi taksimatı ile karşılaşılır ki, bir seyyahın bu bölüm hakkında açık bir fikir edinmesi imkânsız olur.

Bozkırda hayvan besliyen kimse için, bilhassa kışlak ve yayla olarak uygun yer bulmak işi de çok mühimdir, çünkü muayyen bir mevsim için her yer uygun gelmez. Mecbur kalınca, bahar ile güz mevsimini her yerde geçirebilir, çünkü baharda hayvanlar her yerde bol ot ve su bulabilirler, bunun gibi güzün dahi, fazla yağış yüzünden taze ot biter. Buna karşılık, kışlak ve yayla muayyen şartlara bağlıdır ki, bunlar bulunmadığı takdirde hayvan yetiştirmez. Kışlak için seçilen yer, hayvanları mevsimin sertliğinden korumalı, yani rüzgârdan korunmuş ormanlık veya derin bir vâdi olmalı, aynı zamanda bol su ve odun bulunmalı ve otlaklar mümkün mertebe az kar tutmalıdır. Buna mukabil yayla için, göl ve akar

sı boyları gibi, bol sulu açık ve düz sahalar tercih edilir, hayvanların hasarattan az müteessir olması keyfiyeti de mühimdir. Kışlak için lüzumlu şartlar, dağlarda daha kolay temin edilen yaylalara nazaran daha çok olduğundan, göçebe nüfusun sıklığını ve hayvan yetiştirmenin tekâmülünü temin eden cihet bilhassa kışlaklardır. Buna göre, göçebelerin yaşadığı bir memleketin durumu, kışlaklarının zenginliğine göre taayyün eder ve geçen yüzyıllarda Kazak orduları arasında cereyan etmiş olan bütün mücadele ve savaşlar da, en iyi kışlakların ele geçirilmesi için yapılan daimi birer gayret olarak mütalâa edilmelidir. Şimdi Kazak'lar için muayyen bölge ve kazalar tahsis edilerek arazi mülkiyeti tertiplendikten sonra, kışlaklar için yapılan bu mücadelelerin arkası kesilmiş ve muayyen bir kalıba sokulmuş mülkiyet şekli bunun yerini almıştır. Şimdi her Kazak ailesinin sınırları muayyen bir kışlağı (kıstau) mevcut olup, bunlar irsen intikal eder ve ancak hukuki alım-satım senedi ile diğer bir aileye geçebilir. Böyle bir senet, her zaman birçok şahit (komşu)lar önünde kaleme alınır. Kışlağın bir elden diğer bir ele geçmesi, durmadan vuku bulan hallerdendir, çünkü kışlak sahalar için gösterilen ihtiyaç, bir kimsenin hayvan sürülerinin büyüklüğüne tâbidir. Meselâ, bir Kazak'ın malı azalınca, kışlağını daha zengin komşusuna devretmek ister. Buna mukabil malı çoğalan Kazak da kışlağını büyültmeye, veya hiç olmazsa yıllık ödemelerle komşu kışlaklardan faydalanmaya çalışır. Zengin Kazak, hayatı esnasında büyük oğullarını müstakil yapmak ister ve bu maksatla hayvanlarının büyük bir kısmını büyük oğluna verir ve

kendi kışlağı dar geliyorsa, onun için yeni bir arazi satın alır. Eğer kışlağı yetecek derecede büyük ise, hayvan mevcudundan oğullarına isabet eden miras hisselerini ayırdıktan sonra, onlara hususi kışlaklar da tahsis eder. Pederden kalan malın ve kışlağın varisi küçük oğuldur. Birkaç erkek çocuk varsa, hayvan sürüleri aralarında bölünür ve serbest bir kararlarla taksim edilmediği takdirde, kışlak ortak mal sayılır. Fakat böyle bir hal çaresi küçük oğul için faydalı olmadığından, seyrek vuku bulur. Çünkü, hayvan miktarı kışlağa sığamıyacak kadar çoğaldığı takdirde, en büyük erkek kardeş Kazak âdetince yeni bir kışlak temin etmeye mecburdur ve bu esnada küçük kardeşlerinden ancak kısmen yardım görür. Bir müddet sonra hayvan miktarı tekrar çoğalarak geri kalan kardeşler sığamadıkları takdirde, yine aralarından en büyüğü uzaklaşmaya mecbur olur, ta ki en küçüğü babalarının kışlağında yerleşip kalsın.

Böylece, hayvan miktarının artmasıyle bir ailenin kışlak sahası, nasıl büyüyorsa, bu miktarın azalmasıyle de gittikçe küçülür, nihayet sahibi ondan vazgeçerek satar ve sürüsünün artan kısmı ile akrabalarına giderek muayyen hizmet karşılığında onların kışlak sahasından istifadeye hak kazanır. Bütün hayvanı ölmüşse, onun için bir işçi olarak çalışmaktan başka çare kalmaz.

Kışlak sahaları, komşulardan umumiyetle tabii sınırlarla ayrılacak şekilde bölünmüştür, demek bunlar dere, göl, tepe, yamaç, vb. gibi nesnelerle hudutlanır; tabii sınırlar bulunmadığı takdirde direk

ve taş gibi suni işaretler dikilir. Bir sahanın sınırı bütün akraba ve komşularca bilinir, dokunulmaz ve bunlar soyların himayesinde bulunur.

Kışlakların hepsi de aynı keyfiyette olmadığı için, muhtelif kışlak sahaların fiyatı da başka başkadır. Fakat, hali vakti yerinde olan her Kazak, satın alma, değişme veya kiralama suretiyle kendi kışlağının durumunu iyileştirmeye çalışır.

Kışlaklar bir sahsın mülkü savıldığı halde, vaylalar soyun müsterek malıdır. Benim bildiğime göre, yazlık sahaların aileler arasında taksimi hiçbir yerde vukubulmamıştır. Burada, gerek zengin, ve gerek fakir herkes, istediği yerde konmak hakkına maliktir. Tabii, böyle bir serbesti tam olarak ancak nazari olarak mevcuttur. Zengin ve itibarlı kimse, hiç şüphesiz en iyi yeri alacak şekilde hareket etmektedir.

Kazak'lar umumiyetle nisanın ortalarına kadar kışlaklarda kalır ve ondan sonra göç etmiye başlarlar. Umumiyetle 3-5 yurttan ibaret olan her aul, yaylada mümkün olduğu kadar uygun bir yer tutabilmek için yola çıkma zamanı ile yürüyüş yönünü imkân nispetinde gizli tutar, bununla beraber diğer aul'larla, ve bilhassa akraba ve dostlarla gizli konuşmalar cerëyan eder; bunun üzerine aul'lar birdenbire harekete geçerek kararlaştırılan yere mümkün mertebe çabuk varmaya çalışırlar. Saha daha önce işgal edilmişse, aul diğer boş yere gider. Bir aul'un hareketi üzerine, umumiyetle civardaki bütün diğer aul'lar onu takibeder, herkes mümkün olduğu kadar çabuklukla hazırlanarak yalnız müsait olan

yeri değil, aynı zamanda daha fazla ilerlemek için uygun olan ve yaz ortasında otlak olabilecek yere götüren yol üzerinde bulunan sahaya varmaya çalışır. Baharın başlangıcında, daha çimenler zayıf iken, aul'lar bir yerde ancak pek az bir zaman kalabilirler, bu suretle hemen her iki üç günde bir yerlerini değiştirirler. Fakat yaz başında otlar büyüdükten sonra, çok defa bir yerde haftalarca kalırlar. Yaz ortasında hareket tekrar çabuklaşır, fakat güzün sular fazlalaşınca yine ağırlaşmaya başlar. Yayladan dönüş, bütün bozkırda takriben ağustösun ortasında vukubulur ve umumiyetle baharda geçilen yol üzerinden cereyan eder. Güz ikameti umumiyetle eylünün 15 inden ekimin 15 ine kadar sürer, bundan sonra derhal kışlaklara dönülerek burada kışımın başlarında yerleşilir. Yaz ve güz karargâhları aileye göre değil de, boylara göre tertiplenir, aul'ların taksimatı da boy ihtiyarları ile diğer nüfuzlu kimselerin elinde olur. Bu esnada her zaman hak ve doğruluğun hakim olamayacağı tabiidir, çünkü Kazak atalar sözü aşağıdaki cümleleri boşuna söylemez:

Kalabalık ailelerin fertleri neden bahseder?

Onlar, daha küçük ailelere karşı yaptıkları haksızlıktan bahsederler.

Küçük ailelerin fertleri neden bahseder?

Onlar, kalabalık aileler tarafından kendilerine yapılan haksızlıktan bahsederler.

Haksızlık ve zorbalığa karşı biricik müdafaa silâhı, işte böylece, aile ve komşuların muayyen şahısların idaresi altında meydana getirdikleri sağlam bir-

İhtir; bu birleşme, soyların daima yeniden gruplaşmasının çekirdeğini teşkil etmektedir.

Kazak'lar, kışlaklara ancak deve, sığır ve koyun sürüleriyle çıkarlar. At sürülerini, kışlaktan ancak 15-20 verst uzaklıkta bulunan güz karargâhında bırakırlar. Onlar burada, derin kar yağmıncaya kadar kalır, sonra da yaylalara, ve bilhassa su çok olduğundan yazın kullanılmadan kalan sahalara veya şiddetli yağmur dolayısıyla güzün tekrar ot biten yerlere sürülürler. Halkın ancak fakir veya orta sınıfı bütün sürüleriyle şimdi anlattığımız devri talebederler. Zenginler ise, sürülerini hiçbir zaman aynı yerde otlatamazlar. Onlar koyun, at, sığır ve deve sürülerini birbirinden ayırarak, her cinsin kendisine uygun yerlerde ayrı devirler yapmasını temin ederler. Bundan dolayı hayvanlar en iyi bir şekilde zenginlerde yetişir, çünkü her cins hayvan kendisine uygun beslenme neticesinde en iyi neşvünemayı bulur. Meselâ develerle koyun ve keçiler, Kazak'ların kökpök ve cûsan dedikleri bitki gibi kuvvetli kokusu olan sert otlardan hoşlanırlar, hattâ develer dikenli otlarla ve kışın ince söğüt dalları ile de kanaatlanır. Buna mukabil at, kaya çatlakları arasında biten ince dağ otunu (betäkâ ve torlau) çok sever, sığır ise çayırlıktaki yumuşak çimleri beğenir.

Kuzey bozkırındaki düzlük ve tepe dalgaları üzerinde bulunan yurtlardan müteşekkil sıralar o kadar karışık ve birbirini kateden hatlar halinde bulunur ki, işin içinde olmayan bir kimsenin bu karışıklık içersinde yol bulması imkânsızdır. Yüksek dağ sırtlarının birçok yerde ebedî kar sınırına kadar yük-

seldiği güney bozkırında ise göçebelik devri coğrafi şartlarla tanzim edilmiştir. Bozkır sathından daha aşağıda bulunan ve sahillerinde seyrek ağaçlık ve kavaklar gözüken nehir vâdisi, rüzgârdan korunmuş olup yakıt malzemesi de bol olduğundan, kışlak için uygun gelir. Yazın alçak yerlerde oturmak imkânsızdır, çünkü sinek, sivrisinek, at sineği ve tatarcık gibi sayısız haşarat sürüleri, hayvanları mahvedebilir. Bundan dolayı Kazak, yazın alçak araziye terk ederek dağlara yükselir. Baharda sürüsünü, dağ yamaçlarının güneşe bakan taraflarında otlatır, çünkü burada mezkûr mevsimde, kar yağınlarından sızan suların tesiriyle bol ot peyda olur. Gittikçe şiddetlenen güneş otları yakmaya başlayınca, açık düzlükler üzerinde daha fazla yükselir ve yazın ortasında ebedî karın kenarına vararak, yılın en sıcak zamanını burada tatlı bir serinlik içerisinde geçirir. Sıra halindeki yurtlar, güzün tekrar vâdiye doğru inmeye başlar, fakat bu sefer açık dağ yamaçlarına değil de, güneşin, otları henüz mahvetmediği kuytu boğaz ve vâdi aralıklarına konarlar.

Kazak'ların göçebelikinden aldığımız yukardaki kısa tasvir de ispat ediyor ki, hayvan, istep ahalisi için hayatın şartı ve onun varlığının bir vasıtasıdır; hayvan kaybı insanları da açlıktan ölüme sürükler. Onlar hayvana, umumi bir isim olarak mal derler (aslında Arapça bir sözdür). Hayvanların ne kadar yüksek tutulduğu, selâmlaşırken mal caning amanna? (malın canın sağ mı?) cümlesinin kullanılmasından da anlaşılmaktadır; sözler öyle sıralanmıştır ki, önce hayvanların ve sonra da adamların sıhhatî sorulur.

Kazakların beslediği hayvanlar beş cinse ayrılır: koyun, keçi, sığır, at ve deve. Kazak, umumiyetle sığırdan daha fazla koyun ve keçi besler. Bununla beraber, bu cihet çok defa yerin durumuna da bağlı olur, meselâ Akmolla bölgesinde koyun, Karkaralı bölgesinde ve Semipalatinsk bölgesinin kuzey kısmı ile Kulunda'da sığır besleme üstünlük gösterir, halbuki doğu bozkırının güney kısmında yine koyun ve dağlarda ise keçi çoktur. Deve, her tarafta ancak pek az miktarda beslenir, halbuki at yetiştirme, sahibi için daha az fayda temin ettiği halde çok daha geniş bir yer tutmaktadır, bunun sebebini herhalde, halis binici olan bu halkın, at beslemeyi içten gelen bir ihtiyaç olarak düşünmesinde aramalıdır.

2. Kırgız'lar

Kazak-Kırgız'ların güney komşuları olan Kara-Kırgız'lar da, onlar gibi aynı kültür seviyesinde bulunurlar. Kara-Kırgız'lar, dil, gelenek, giyim, ev kuruluğu, meslek ve yaşayış tarzı bakımından, Kazak'lardan pek az ayrılırlar. Fakat Kara-Kırgız'ların tipi, Kazak'lara nazaran muhakkak ki başkadır, bu cihet, 1862 yılında ilk olarak Karkara nehri boyunda Kara-Kırgız'lardan Bugu boyunu ziyaret ettiğim zaman bilhassa dikkatimi çekti. Kara-Kırgız'ların yüz şekli, bana Altay'lı dağ Kalmık'ları ile Teleüt'leri hatırlattı. Giyim bakımından, Kara-Kırgız'larla Kazak'lar arasında pek az fark vardır. Dikkatimi çeken yegâne fark, türlü renkten şeritlerle süslü kaftanlar, mermi, saçma kutuları ve ak keçe şapkalarıdır ki, bunlar halk arasında Ak-Kalpak tesmiye edilir ve

Kazak'lar arasında çok ender bulunur. Bunun gibi, yurtlarının kuruluş şekli de Kazak yurtlarından pek farklı değildir, ancak bunlarda halı ve işlemeli şeritler daha az bulunur ve yurttun yanında yere çakılı bir mızrak gözüktür, halbuki Kazak'larda böyle bir şey yoktur.

Kara-Kırgız'lar da, Kazak'lar gibi aşağı yukarı aynı şeylerle meşgul olurlar. Esas meslekleri hayvancılıktır ve bu iş aynen yukarda açıklandığı gibi yapılır. Fakat şurasını zikretmek icabeder ki, Kara-Kırgız'lar, deve ve küçük baş hayvanlara nazaran daha çok at ve sığır beslerler. Daha küçük olan atlar, Moğol cinsine benzer. Kazak'ların dört çeşit hayvanından başka, Kara-Kırgız'lar bir de Tibet menşeli Gyak (bos gruniens) adlı bir hayvan besler ve buna kudaş derler. Umumi olarak denebilir ki, Kara-Kırgız'lar, büyük yüz Kazak'larına nazaran daha az hayvan beslerler. 2000 at ve 3000 koyunu olan kimseler, artık çok zengin sayılır.

Kara-Kırgız'ların göçebeliği, Kazak'lardan farklıdır. Kara-Kırgız'lar, aul'lara bölünerek değil de, bütün boylar bir arada oldukları halde yaşarlar, kışın nehir boyunda sonu gelmiyen sıralar halinde uzanan yurtlar, bazan 20 ve daha fazla verst mesafe kaplar. Onlar, yazın yurtlariyle aynı şekilde dağa yükselir ve bu esnada hey boy muayyen bir dağ sahasını işgal eder. Bu şekil göçebelik, kısmen memleketin durumuna ve kısmen de halkın daha fazla savaşçı olmasına tâbidir. Kara-Kırgız'larda gördüğümüz böyle bir yurt teşkilâtı, saldırmak veya savunmak için birkaç saat içerisinde bütün bir ordunun meydana

gelmesini mümkün kılmaktadır. Bu şekil göçebelik, eskiden her halde Kazak'lar arasında da cari olmuştur, çünkü bu, serbest göçebeler arasında gördüğümüz harp hali için mümkün olan biricik şekildir. 1864 yılında Soltu'da bulunduğum zaman memurların anlattığına göre, Kara-Kızgız'lar, Rusya tarafından tamamiyle itaat altına alındıktan sonra, yurt teşkilâtlarını değiştirmeye ve Kazak'lar gibi aul'lar halinde bölünmeye başlamışlardır.

Avcılık, Kazak'larda olduğu gibi ancak eğlence olarak yapılır. Avcılığı meslek edinmiş olanlar azdır, bunlar da ancak ilkbaharda avlanırlar, çünkü bu mevsimde, Çinliler tarafından yüksek fiyatla satın alınan boynuzu taze kan dolu maralları yakalamak mümkün olur. Kuşlarla yapılan avcılık da aynen Kazak'lar arasında olduğu gibi revaçtadır.

Kara-Kırgız'lar, Kazak'lara nazaran daha çok ziraatle meşgul olurlar, toprağı daha dikkatle işler ve 10-15 nispetinde ekin elde ederler. Tarlaların suni olarak sulanması lâzım gelir, bu işi de Kazak'lara nazaran daha fazla emek vererek yaparlar. Bugu'ların tarlası umumiyetle Terskey, Küngäy ve Tuykal gölleri boyundadır; Sarı-Bağış'ların tarlası ise Kürmet ve Kisingir nehirleri arasında bulunur, Kara-Kırgız'lar buğday, arpa ve birkaç cins darı ekerler. At yemi olarak arpa ve bir nevi ince darı kullanırlar. Kara-Kırgız'lar, arpadan bir nevi bira (buzu) yapar ve bundan da, kışın içmek için rakı kaynatırlar. Yukarda zikredildiği gibi, yazın süt rakısı yaparlar.

Bütün diğer el işleri Kazak'larda olduğu gibidir, ancak kadınlar ince keçi yününden keçe ayakka-

bılarla, yine keçeden, uzun kollu ve "kibenek" adı verilen manto dikerler. Kazak'lar bu sanatı bilmezler.

Kara-Kırgız'ların hepsi de, Kazak'lar gibi müslüman (busurman) dır, ancak onların İslâmiyeti daha geç kabul ettikleri söyleniyor. Tatar'lar, Kara-Kırgız'ların tamamıyla putperest olduklarını, ne oruç, ne namaz ve ne de iman şartlarını bilmediklerini ve hattâ peygamberin adından bile habersiz olduklarını iddia ederler. Onlar, keyif veren içkileri her şeyden fazla sever ve zil zurna sarhoş oluncaya kadar içmeyi günah saymazlarmış. Aralarında eski putperestliğin birçok hâtıraları da yaşarmış. Bana anlatıklarına göre, meselâ, gerek erkek ve gerek kadınlar, ateşin üzerine yağ döker ve önünde eğilirlermiş. Bu gibi bir merasim, perşembe günleri dokuz ateş önünde yapılmış. Erkekler, halk efsanesine göre eskiden azizlerin yaşamış olduğu ağaçlıklar civarında lâmba yakarlarmış. Sonra, Bugu'lar arasında öğrendiğime göre, o civarda Kara-Kırgız'larca kutsal sayılan üç yer varmış, bunların adları şudur: Şu membaındaki Küngrâmân dağı, Koy-su nehri boyundaki Çulpasa dağı ve Tes boyundaki Ala-Başı-Ata dağı. Bütün bu âdetleri, büyük ordu Kazak'ları bile putperestlik sayarmış, halbuki onlar da o kadar tiz müslüman değildir.

Fakat bana kalırsa diyebiliriz ki, Kara-Kırgız'lar kendilerini çok ciddî müslüman sayar ve Kalmık'ları kâfir addederek kendilerini onlardan kesin surette ayırırlar. Din üzerine bilgileri az olmakla beraber, onlar Kazak'lara nazaran daha fanatiktir, destanları din savaşlarından bahseder. Bunun sebebi,

kısmen belki de kâfirlerle komşu olarak yaşamalarından ileri gelebilir.

Onların dinî düşüncelerini, Kalmık hükümdarlarından Alman-Bet'in İslâmiyeti kabul edişini anlatan bir halk destanında en iyi bir şekilde görmek mümkündür.

Alman-Bet, Issık-Kul boyunda avlanmakla meşgul olan Kökçö'ye raslar ve onu Kalmıkça selâmlar. Kökçö, onu anlamadığını söyler. Bunun üzerine Alman-Bet selâmını açıklayarak şöyle devam eder:¹

"Bu dünyadan göçerken,
Ötekisine uçarken,
Bize yol var mı acaba?"
Kökçö durdu şöyle dedi:
"Bıyığını kestirsen,
Sakalını koyuversen,
Saçlarını kazıtsan,
Başından şapka düğmesini kaldırsan,
O cuma ile bu cuma
Arasmda yedi gün,
Kendisi ile sekiz gün,
Sonra cennete girilir;
Allahı taâlâ hazret,
Ayı gökte parlattı,
Günü gökte parlattı,
Bununla yeri ısıttı".
Alman-Bet şöyle dedi:
"Bıyığımı kestirsem,

¹ Hikâyenin aslı için bak. : W. Radloff, *Proben... V*, 1885, s. 6-61. Çeviren.

Sakalımı bıraksam,
 Altın ışıklı tuğ gelir,
 Altmış boy ordu gelir.
 Makasın vardır yanımda,
 Usturan vardır kabında,
 Kitabın vardır koynunda,
 Kur'an'ın vardır boynunda.
 Ver Kur'an'ı göreyim,
 Kitaptan okuyayım!"

Kökçö çadırını kurar ve Alman-Bet'i çaya davet etmek ister. Fakat öteki, İslâmiyeti kabul etmeden çaya elimi sürmem, der. Bunun üzerine Kökçö yukardaki teklifi tekrar eder.

Kaplan gibi Alman-Bet,
 Bıyığını iyice kesti,
 Sakalını iyice bıraktı,
 Kafasını kazıttı,
 Kutsal yazıyı açtı,
 Önüne koyuverdi,
 Yardımsız Kur'an okudu,
 Yardımsız kitap okudu.
 Kara-Kan'ın çocuğu
 Kaplan gibi Alman-Bet:
 "Ben müslüman olacağım!" dedi.

Bunun üzerine Kökçö ile dost olur ve şöyle der:

"Şimdi halkıma gideceğim,
 Şimdi yurtuma gideceğim,
 Halkıma söyleyeceğim.
 Yurtuma söyleyeceğim!

Halkım söz dinlemezse,
 Ak gümüş servetimi serpeceğim,
 Kızıl püsküllü Oyrot'un
 Hanımını öldürüp kaçacağım!
 Halkım sözü dinlerse,
 Nehir tarafından korkup kaçan,
 Oyrot'lu altı çocuğu,
 Üç baba oğul müslüman
 Arasma yerleştireyim!
 Mallarını sesle sayarım,
 Hayvanlarım kutsal yaparım,
 Mülklerini sayarım,
 Onu da kutsal yaparım!
 Sonra müslümanlarla yaşarım!"

Fundan sonra Alman-Bet at üzerinde babasına koşar.

Babasının evine,
 Gelip girdi Alman-Bet,
 "Selâm aleyküm baba" dedi.
 Selâm verdi Alman-Bet,
 Cevap veren adam yok,
 Ayağa kalkan adam yok.
 Alman-Bet ateş yanında
 Dura kaldı söylendi:
 "Çocuk doğurmayasanız,
 Büyütmeden kurup kalasınız,
 Burda yalan dünya var,
 Orda doğru dünya var,
 Öteki dünya için bu dünyada
 İyilik yapmak işi var,

Kulkuldabat kualdat,
 Kur'an dilini bilelim!
 Mekke ile cennetin
 Ortasını isteyelim!
 Biz müslüman olalım!
 Şimdi bunu konuşun,
 Yarın ben öğrenirim!"

Alman-Bet ertesi günü gelince babasını tekrar İslâmiyete davet eder, çünkü sözlerini tekrarladık-
 tan sonra şöyle der;

"Kâfir hanı olmaktansa,
 İslâm kulu olurum!"

Fakat gerek anası ile babası ve gerek bütün Oyrôt halkı onun davetini kabul etmek istemezler; bunun üzerine Alman-Bet baba yurtunu terk ederek Kalmık ordularıyla savaşır.

Alman-Bet tuğunu açtı,
 Kızıl püsküllü Oyrôt'ları,
 Doğu tarafına sürdü.
 "Göğsümde canım bir dostum,
 Boynunda dilim, bir dostum,
 Melekler yardım etsin!
 Kızıl püsküllü Oyrôt'ların
 Alasın (hayvanın) alıp kaçmadım,
 Kulasın sürüp kaçmadım,
 Tanrım, ya ben ne yaptım?
 Kudret, sana ne kıldım?"

Alman-Bet savaşa hazırlanır ve savaş için haykırır:

Sayısız erin sesini,
 Alman-Bet çıkarıyor,
 Sayısız atın sesini,
 Onun kızıl atı çıkarıyor,
 Şapkalarını dağ gibi yığdı,
 Elbiselerini ev gibi yığdı,
 Bütün mallarını dağıttı.
 Kızıl püsküllü Oyrot'ların,
 Hanını öldürüp kaçtı.
 Ayın ışığı soldu,
 Aydar-Kan'ın oğlu Kan-Kökçö,
 Kucaklaşıp dost oldu,
 Sonra müslüman oldu. .

Bu fıkralarda hakikaten İslâmiyet hakkında çok az bilgi bulunmakta ve Kara-Kırgızlar arasında din bilgisini bu şarkıda tasvir edildiğinden daha fazla olmadığı hissini uyandırmaktadır. Fakat, işte bu sathi bilgiler bile — Ey insan oğlunun acaip tabiatı! — bütün halka dinî birlik damgası vurmaya ve hattâ onları taassuba ve din bakımından titizliğe sürüklemeye kâfi gelmektedir.

Kara-Kırgız'lar, umumen hiçbir komşuları tarafından sevilmezler. Kara-Kırgız'lardan bahsedenler bana onları hilekâr, itimat edilmez, merak sahibi, yaltaklanmayı seven, çok şey vadettikleri halde hiçbir zaman sözünde durmıyan bir halk olarak vasıflandırdılar. Komşuları onları bilhassa saldırganlıkları yüzünden sevmezler, bu gibi hallerde bütün halk bir birlik teşkil eder, halbuki Kazak'larda böyle vaziyeti

boşuna ararız. Kara-Kırgız'lar arasında çok az yaşadığımdan, bir hüküm veremeyeceğim, fakat şuna inanıyorum ki, onlar, sahiboldukları şöhretten çok daha iyidirler. Onlar, yüzyıllardan beri komşuları arasında oyun topu vazifesini görmüşlerdir. Onlar bazan Kalmık, bazan Çin ve bazan da Hokand'lılar tarafından sıkıştırılmış ve mal ve mülkleri zarar görmüştür. Kara-Kırgız'lar gibi savaşçı ve cesur bir halkın (bu hususları bütün düşmanları kabul eder), komşularının intikamına maruz kalması şaşılacak bir şey değil midir? Meselâ, Hokand'lıların eskiden Kara-Kırgız'lardan aldıkları vergileri bir gözden geçirelim: 1. Tünlük-zâkât (yurt vergisi), yurt başına bir koyun; 2. Alal-zâkât (hayvan vergisi), yurt başına bir koyun; 3. Alal-zâkât (hayvan vergisi), her harman yerinden üç koyun. 4. Bundan başka, arasına her yurttan bir altın (dilla) = 3 koyun hesabı ile harp vergisi de alınmıştır. Bütün bu vergiler zorla toplanmıştır.

Fikrimce, Kara-Kırgız'ların, kuzey komşuları olan Kazak'lardan daha fena olmadığını şu durum da en açık bir şekilde ispat eder: 1869 yılında ziyaret etmiş olduğum Sarı-Bağış ve Soltı'lar, Rusya'ya tabi olduktan sonra beş yıl geçer geçmez tamamiyle sakinleşmişlerdir, ben de onların arasında hiçbir muhafız kuvvete ihtiyaç hissetmeden ve hiçbir düşmanlık eseri görmeden yalnız başıma dolaştım. Hatta onlar yeni idare sistemini de hiçbir karşılık göstermeden kabul etmiş ve yeni duruma kuzey komşularından daha çabuk uymuşlardır.

Şimdi, Kara-Kırgız'ların eski idare ve sosyal durumları üzerine de birkaç söz eklemek isterim.

Kazak'ların söylediğine göre, bu halka Kara-Kırgız adı, hansız yaşamalarından ve asiller sınıfına sahip olmamalarından dolayı verilmiştir ki, Kazak'lar buna ak soy der. Bizzat Kırgız'ların kendi efsanelerinde de, hansız yaşadıklarından ve bu yüzden büyük han'dan oğlu Cuci'yi hükümdar olarak göndermesini rica ettiklerinden bahs olunmaktadır. Küçük bir çocuk olan bu kimse, yolda bir kulan¹ sürüsüne raslayarak bunlar tarafından kaçırılmıştır. Aksak-Kulan-Cuci-Kan, Kırgız'ların ilk ve sonuncu hükümdarı olmuştur.

Boy bölümleri aynen Kazak-Kırgız'larda olduğu gibidir. Fakat onlarda, sultanın yerini halk tarafından seçilen ve manap adı verilen beyler alıyordu. Bana anlattıklarına göre, Manap'lar, tebaaları üzerinde mutlak bir hakimiyete sahiptiler. Kırgız'lar, Manap'ların ancak geçen yüzyılda meydana geldiğini ve bu sözün, aslında Sarı-Bağış bi'lerinden birinin adı olduğunu söylerler; bu adam Sarı-Bağış'ları mutlak bir şekilde hakimiyeti altına almış ve onun ölümünden sonra diğer bi'ler de Manap unvanını almışlardır. Fakat bu hikâyeyi şüphe ile karşılamaktayım.

Kara-Kırgız'ların, eski savaş usullerini daha uzun müddet muhafaza ettikleri söylenmektedir. Anlattıklarına göre onlar eskiden bütün komşularıyla açıkça savaş halinde yaşamışlardır. Her soyun savaşabilen bütün erkekleri, ya bir hücumu savmak veya bir baskında bulunmak üzere, Manap'ın

¹ *Kulan, kolan* Orta Asya Türk lehçelerinde "yaban eşiği" anlamına gelir. Çeviren.

daveti üzerine derhal silâha sarılmaya mecburdular. Onlar, en başta Hokand malı olmak üzere umumiyetle ateşli silâhlar kullanmışlardır. Bundan başka, Kazak silâhlarından mızrak, tokmak (soyl) ve ay gibi balta (aybalta) kullandıkları da söyleniyor; onlar düşmana yığın halinde saldırır, ur! ur! diye bağırır ve bundan başka Kazak'lar gibi uran nidasını (soyların savaş nidası) da kullanırlarmış. Soldaki boy bölümleri savaş esnasında "kunek", sağdakiler "can-kuras" diye bağırırmış.

Bugu ve Sarı-Bağış'lar tamga (damga) olarak işaretini kullanır ve buna cagalbay derler, buna karşılık Soltu'lar ay-tamga (ay damga) istimal eder.

Kara-Kırgız'ları Kazak'lardan ayıran en büyük özellik, Altay ağızlarına daha yakın olan ve çok eski izler taşıyan dilleri ve halk edebiyatının karakteridir. Kara-Kırgız'lar hakiki bir epik devresinde bulunmaktadırlar. Diğer Türk halklarının münferit destan ve efsaneleri, Kara-Kırgız'lar arasında büyük bir destan halinde kaynaşmıştır ki, bunun esas kahramanları müslüman hükümdarı Manas ile dinsizlerin kahramanı Yoloy'dur. Yunan destanları gibi bu destanlar da, bütün halkın manevi yaşayışı ve adetleri hakkında açık bir fikir vermektedir; burada destanî bir tafsîlâtla savaşlar, kız isteme, matem bayramları, yarışlar, ev hayatı vb. tasvir edilmektedir. Burada destanın bütün figürleri sanki et ve kanla yoğrulmakta ve önümüzde düşünen ve hareket eden hakiki birer karakter halini almaktadır. Bütün tasvirin sürükleyici noktası, müslümanların

kâfirleri yendiği andır. Her Kara-Kırgız bu destanın bir kısmını bilir, bunlar halk arasında yaşar ve diğer şiiri icatların meydana gelmesine engel olur. Bundan dolayı cır şeklindeki mısra ölçüsü, ölüng'ü büsbütün ortadan kaldırmıştır. Burada destandan bazı parçaların zikredilmesiyle bir fayda temin edilemez, çünkü bunlardan, şiirin bütünü üzerine tam bir fikir elde etmek mümkün değildir.

ŞAMANLIK

Şamanlığın Türk halkları arasında yayılışı. — Esas Altay'da yaşayan şamanlık mensuplarının dünya hakkındaki görüşleri. — Şamanlık kültü. — Şamanlığın Kazak ve diğer Türk boyları arasındaki izleri.

Ural-Altay halkları ailesinin batı kollarından olan bütün kuzey Asya halkları, yani bütün Tunguz, Moğol ve Türk boyları, eskiden şamanlığa mensuptular. Bu şamanlık kültü bugün, Çin'in devlet dini olan Budizmi kabul etmiş Mançu'lar müstesna, ancak Tunguz'lar arasında genel olarak yayılmıştır. Tibet tesiri altında kalan Moğollar, bugün hemen hemen hepsi de gayretli budist olup, bunlardan ancak Baykal gölü civarında yaşamakta olan Buret'ler hâlâ şamanlığa mensupturlar; Gobi'de Moğollar arasında bu dinin izlerinin mevcut olup olmadığı hususunda bilgim yoktur. Nihayet, zikredilen bu üç gruptan Asya yüksek elini en başta terkeden Türk'ler ise, Altay ve Soyon dağında yaşayanlar müstesna, yüzyıllardan beri, İslâmiyetin tesiri altında kalmışlar ve bu dişe çok bağlıdırlar. Türk boylarının an-

cak Rusya ve Sibirya'da bulunan pek az bir kısmı Hristiyan olmuş ve yalnız batı Moğolistan'da oturan Soyon'ların bir kısmı da Budizmi kabul etmiştir. Bundan dolayı şamanlığı ancak, Türk'lerin batıya ve güneye göçleri sırasında büyük Altay dağı silsilesinin verimli doğu bölgelerinde, göç eden komşularından ayrılarak geride kalan boylar arasında görüyoruz. Şimdi bu geride kalan boylar üzerinde komşuların büyük tesiri görülmektedir, öyle ki, şamanlık doğudan Budizm ve batı ile kuzeyden de Hristiyanlık tarafından sıkıştırılmaktadır. Bütün Abakan Tatarları resmen vaftiz edilmiş olarak gösterildiğinden ve Soyon'ların çoğu da budist olduğundan, şimdi ancak Altay'lı dağ Kalmık'ları, Teleüt'ler, Kararman Tatar'ları ve Şor'lar büyük kısımlarıyla açık olarak şamanlığa mensupturlar. Sibirya Tatar'larının bir kısmı ancak son yüzyılda Rus arazisinde müslümanların tesiri altında kalmıştır. Bunlar Baraba Tatar'ları ile Tara Tatar'ları (Kurdak'lar) ve Tomsk Teleüt'leri adı verilen boylardır.

Şamanların âyin kültürünü anlatmadan önce, şamanlığın dünya hakkındaki görüşünü açıklamaya çalışacağım. Umumî bir tasvir yapmak istendiği zaman bu iş pek zordur, çünkü hepsinin de birbiri tutmıyan münferit haberlerden toplanması icabetmektedir. Şamanlığı araştırırken bize hiçbir yazılı vesika da yardım etmemektedir. Meselâ, eski Yunan'lılar devrinden kalma yazılı efsanelerin bir bütün halinde toplanmasının zorluğunu göz önüne getirirsek, burada umumî bir tasvir meydana getirmenin ne kadar müşkül olacağı kolayca anlaşılır. Bu yolda bizim için biricik kaynak olan halk, kendisi

bile kendi inancı hakkında ancak karanlık bir fikre maliktir. Bizim için yegâne emin kaynak olabilecek şamanlar ise sırlarını açığa vurmaktan korkarlar ve kazançları için çok lüzumlu gördükleri esrar perdesine bürünürler. Bu yüzden, Kebizen Misyonerliğinde hristiyan olmuş iki şamana rasladığım zaman çok sevinmiş ve daha zengin malzeme elde edeceğimi ümit etmiştim. Maalesef bu sefer de ümidim boşa çıktı, çünkü onlardan, bu husustaki bütün sorularına şu cümlelerden başka cevap alamadım: "Eski Tanrımız, kendisini terkettiğimiz için bize kâfi dercede dargındır; şimdi bir de kendisine ihanet ettiğimizi öğrenirse ne yapar? Fakat, eski dinimiz hakkında konuştuğumuzu duyar diye, rus Tanrısından daha fazla korkuyoruz. O zaman nasıl bir kurtuluş yolu buluruz? (anda arga nâ polor?)". Ben bütün bu zorluklara bakmadan, birçok efsane, destan, masal, hikâye ve şarkılardan, halkın inancı hakkında zamanla bir sürü ip ucu ve kapalı tasvirler elde edebildim; bunlara bir de şaman dinine mensup kimselerin ve bizzat şamanların parça halindeki birçok izahlarını da eklemekle, birçok yerleri noksan olmakla beraber, şamanlığın dünya görüşü hakkında umumî bir tasvir verebileceğimi zannediyorum.

Şamanlığa mensup kimselerin fikrince dünya bir sürü katlardan ibarettir; fakat bunların kuruluşu hakkında onlar kafalarını fazla yormazlar. Böyle bir düşünüş, hiç şüphesiz, yüksek bir yere çıkan dağlıkların gözleri önünde kat kat yükselen dağlardan alınmıştır. Bu katlar muayyen bir şeyle birbirlerinden ayrılmıştır, çünkü şaman, büyü esnasında bir kattan diğerine geçmek için oldukça büyük kuvvet

sarfına mecbur kalmaktadır, bu şekilde kuvvet sarfını ise her zaman bir gürültü takibeder.

Yukardaki onyedî kat, ışık âlemi olan semâyı ve aşağıdaki yedi veya dokuz kat da karanlıklar âlemini meydana getirirler. Sema katları ile aşağıdaki dünyanın katları arasında, insan oğullarının oturduğu yer yüzü vardır, böylece yer yüzü, üzerinde yaşayan bütün insanlar ile birlikte, zikredilen her iki dünyanın tesiri altında bulunur.

Kişî oğullarını yaratan, koruyan ve muhafaza eden bütün iyi ruhlar, dahiler ve tanrılar ışık dünyasının yukarı katlarında otururlar, çünkü ışık bütün insanların dostudur ve tabiattaki bütün hayat tezahürlerini elinde bulundurur. Alttaki karanlık katlarda ise ifritler, kötü ruh ve tanrılar yaşarlar, bunlar insanlara zarar vermek ve onları mahvetmek isterler ve bütün mücadelesine rağmen neticede onu ebedî karanlığa sürükleyip götürürler.

Böyle bir dünya nizamının sebeplerini bize dünyanın yaratılışı hakkındaki efsaneler anlatmaktadır. İşte bunlardan biri:

Yer ve gök yaratılmadan önce her şey sudan iharetti, yer yoktu, gök yoktu, güneş ile ay da henüz yoktular. O zaman, Tanrıların en yükseği, bütün varlıkların başlangıcı, insan oğullarının ata ve anası Tengere Kayra Kan kendisine benzer bir varlık yaratarak ona kişî (kiji) dedi. Kayra Kan ile kişî su üzerinde iki kara kaz gibi sakın sakın uçarak süzülürlerdi. Fakat kişî bu ebedî sükûnetten memnun değildi, o, Kayra Kan'dan da fazla yükselmek

istiyordu. Bu ölçüsüz hareketinden dolayı o, uçma hassasını kaybetti ve derinliklere, dipsiz suya yuvarlandı. Boğulacak dereceye gelince, ihtiyaç karşısında Tengere Kayra Kan'ı (merhametli semayı) yardıma çağırdı. Kayra Kan, kişiye derinlikten kalkması için emir verdi, sonra kişinin, üzerinde oturarak suya karşı korunabilmesi için denizden bir yıldızın yükselmesini emretti. Kişi artık uçmadığı için, Kayra Kan yeri yaratmak istedi, bunun için kişiye, suya dalarak derinliklerden toprak çıkarmasını söyledi ve bu toprağı suyun üzerine serpti. Kişi, sudan toprak çıkarırken kendisi için gizlice bir arazi yapmak maksadiyle toprağın bir parçasını ağzında sakladı. Fakat, yukarıya çıktığı zaman ağzındaki toprak şişti ve nefes alamaz oldu, eğer Kayra Kan ağzındaki toprağı tükürmesini emretmemiş olsaydı, boğulacak dereceye gelecekti. Kayra Kan tarafından yaratılan yer düz ve arızasızdı, fakat kişinin ağzından fışkıran toprak her tarafa sıçradı ve birçok yerde bataklık tepecikler meydana getirdi. Kayra Kan kızgınlıkla kişiye Erlik adını taktı ve onu ılık diyarından kovdu; bunun üzerine arz üzerinde yerleşsinler diye başka kişiler yarattı. Yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalın altında bir kişi yarattı. Bu dokuz kişi, bugüne kadar yer yüzünde yaşayan dokuz boyun cedleri olmuşlardır.

Erlik, yer yüzünün yeni sakinleri olan insanlara bakıp bunların güzel ve iyi olduklarını görünce, Kayra Kan'dan, bu mahlûkları kendi eline vermesini rica etti. Kayra Kan onun bu ricasını kabul etmedi; bunun üzerine Erlik onları kötü yola sevk ederek zorla kendi hakimiyeti altına geçirmesini bildi. Fakat Kay-

ra Kan, Erlik tarafından böylece kolaylıkla kandırıldıkları için insan oğullarına kızdı. Bu yüzden, bu andan itibaren kişi oğullarını kendi hallerinde bırakmaya karar verdi, Erlik'e tekrar beddua okuyarak onu karanlıklar diyarının üçüncü katına sürdü; kendisi için ise onyedi kat gökle onun sakinlerini yarattı ve daimî mesken olarak en yüksekteki onyedinci katı seçti. Şimdi, yalnız kalan kişi oğullarının koruyucu ve öğreticisi olarak yüksek May-Tără'yi geride bıraktı. Güzel semayı gören Erlik de kendisi için bir sema yapmaya karar verdi ve Kayra Kan'dan müsaade aldıktan sonra orada kendi emrindekileri yerleştirdi, bunlar, onun yoldan çıkardığı insanlar, yani kötü ruhlardır. Halbuki kötü ruhlara, Tanrının yer yüzünde yarattığı insanlardan çok daha iyi yaşıyorlardı. Bu hal Kayra Kan'ı hiddetlendirdi, bunun üzerine o, Erlik'in semasını yıkmak için Mandişirä Bahadır'ı gönderdi. O zaman Mandişirä'nin şiddetli darbeleri ile gök sarsıldı ve Erlik'in seması küçük parçalar halinde yere döküldü ve o zamana kadar düz olan yeryüzünün şekli bozuldu, çünkü, yıkılan enkaz neticesinde muazzam dağlarla derin uçurumlar ve onların arasında geçilmesi imkânsız ormanlıklar meydana geldi. Kayra Kan ise Erlik'i, güneş ve ayın bulunmadığı, yıldız ışıklarının nüfuz etmediği en alttaki arz katına sürdü ve dünyanın sonuna kadar orada kalmasını emretti.

Dünyanın yaratılışı hakkındaki efsaneler çoktur, ve bunlar yaratılış hâdisesinin cereyanını, tabii olarak pek farklı anlatırlar. Bunu da anlamak kolaydır, çünkü bütün bu hikâyeler, insanlar tarafından anlaşılması mümkün olmayan oluş hâdisesinin

ve bütün mevcudatın sebeplerinin halk arasında yaşayan çocukça izahından başka bir şey değildir. Bu hâdisenin izahı en cahil kimse için bile tezatlarla dolu olduğu için, o, her zaman yeni açıklamalar arar ve başka kimselerin, anlaşılamayan bu mevzu üzerindeki fikirlerini istiyerek öğrenmeye çalışır. Muhelif kavimlerde varlığın sebeplerini anlatan efsanelerin birbirine daha yakın olması ve bütün diğer efsanelere nazaran birbirinden daha çabuk fikir alması, işte bundan ileri gelir. Bundan dolayı Altay'daki şamanlık mensupları arasında da bu efsanenin birçok varyantlarına raslıyoruz ve bunlarda Musa dininin yaratılış efsanesiyle Budizmin izlerini de görüyoruz ki, bunlardan birincisi kısmen müslümanlarla ve kısmen de hristiyanlar vasıtasıyla buraya nüfuz etmiştir.

Kavra Kan'ın önce üç muazzam balık varattığı ve dünyayı bunların arkasına verlestirdiği hakkındaki varyant bunu ispat eder. Burada anlattığım efsanede mevcut olup da tarafımdan çıkarılan ve Musa hikâyesine aynen benzeyen günah hâdisesi de bunlardan biridir. Aynı efsanede geçen Mandışirâ ve May-Tără adları ise Budizm tesirini gösteriyor.

Tengere Kayra Kan bugün dahi semanın onyedinci katında oturur ve oradan kâinatın kaderini idare eder. Kayra Kan'dan sudur yolu ile aşağıdaki üç yüksek ilâh meydana gelmiştir: Semanın onaltıncı katında altın bir dağ üzerinde yaşayan ve orada altın bir taht üzerinde oturan Bay Ülgön; semanın dokuzuncu katında oturan kudretli Kızagan Tengere ve semanın yedinci katında yaşayan akıllı Mergen

Tengere; gökle yeri aydınlatan güneş ana (kün änä) da burada bulunur. Altıncı katta ay baba (ay ada) oturur. "Güneş ana" ve "ay baba" tâbirleri ancak kafiye benzerliğinden doğmuş olup, bunların efsanevî bir önemi yoktur. Beşinci katta en yüksek yaratan Tanrı (Kuday yayuçı) oturur. Yüksek Bay Ülgön'ün iki oğlu vardır, biri Yayık'tır, buna May-änä dahi derler, diğeri insanların hâmisî ve piri May-tärä'dir. Bunlar semanın üçüncü katında otururlar; bütün hayatın kaynağı olan Süt-ak-köl (süt-ak-göl) ve onun yanındaki Sürö dağı da burada bulunur; yedi Kuday (yätti Kuday = yedi tanrı) bu dağda kendi tebaaları, Yayuçı'lar (yaratanlar), koruyucu melekler ve insanlara refakat edenlerle birlikte yaşarlar. Rahmetli ve doğru yolda bulunanların (aktu'lar, yani doğrulukla mücehhez olanlar'ın) mesut bir hayat sürdükleri cennet (ak) de burada bulunur. Bu son zikredilenler halen yaşamakta olan insanların cedleri olup burada aile halinde yaşarlar ve bu aile bağının kuvvetiyle, semadaki ilâhlarla yer yüzünde yaşayan ardılları arasında vasıtaçılık yaparlar ve gerektiği zaman onlara yardım edebilirler.

Üzerinde insanların yaşadığı yer kendisi ise insanlara iyilik yapan bir ruhlar cemiyeti şeklinde şahıslandırılır ve Yär-Su adı altında takdis edilir. Ruhlar cemiyeti diyorum, çünkü Yer-Su deyince on-yedi yüksek hanın hepsi kastedilir; kaynaklar bölgesinin bütün bu hanları, muazzam dağların karlı tepelerinde ve karaları sulayan nehirlerin memba-larında otururlar. Bu onyedî hanın en kudretlisi Yö Kan'dır. O, arzın merkezinde, yer yüzündeki bütün ağaçların en büyüğü olan çok yüksek çamın bulun-

duğu yerde oturur, bu çamın ucu Bay Ülğön'ün evine kadar ulaşır. Bu ağaç, Yō Kan'ın, kudret bakımından en yüksek Tanrıya muadil olduğunu göstermektedir. Yō Kan'ın, Sō Kan ve Temir Kan adında iki oğlu olup, bunlar da yerdeki hanlar zümresine aittirler ve insanlar tarafından sunulanları memnuniyetle kabul ederler. Kudretli yer hanlarının dördüncüsü denizlerin hâkimi, ölüleri koruyan Talay Kan'dır, ona Yayık Kan (taşmış suların hanı) dahi denir. Onun evi onyediden fazla denizin birleştiği yerdedir, kendisi de yeryüzündeki bütün suların hükümdarıdır. Beşinci han Adam Kan'dır (bu şahsiyet, Kazaklar vasıtasıyla müslümanlardan geçmiştir). Altıncısı, Abakan nehrinin hükümdarı olan Mordo Kan veya Abakan Kan'dır; Teles gölünün doğusunda Abakan nehrinin membaında oturur ve orada yağmur ilâhı olarak takdis edilir. Yedincisi, Altay halkının hâmişi Altay Kan'dır; Katunya ile semaya kadar yükselen Beluha membalarında oturur. Sekizincisi, Kemçik'in ve Yenisey membalarının zengin sahibi Kırgıs Kan'dır. Dokuzuncu han Yabaş Kan, onuncusu Edär Kan'dır. Diğer yedi han, muhtelif boylar arasında muhtelif adlar altında zikredilmektedir. Kuzey Altay'da duyulan adlar şunlardır: Yâbir Kan, Kayra Ean, Puysan Kan, Pärbi Kan, Mansar Kan, Pırçu Kan ve Oktū Kan; bunların bulunduğu yer ve önemleri hakkında bilgi veremeyeceğim.

Gök ve yerin katlarında yaşayan bütün bu yukarı dünya ilâhları, beşeriyeti meydana getiren, yaşatan ve koruyan varlıklar olarak mütalâa edilirler. İnsanlar, en fazla Yersu ilâhlarına yakın bulunmak-

ta, onların iyiliğinden doğrudan doğruya faydalanmakta ve bu yüzden vasıtasız onlarla irtibat kurarak kurban takdiminde bulunmaya cesaret etmektedirler. Zayıf insan, en yüksekteki gök ilâhları ile karanlığın ruhlarına doğrudan doğruya müracaata cesaret edemez, o, bunun için bir vasıtacıya muhtaçtır; bu vasıtacılar, onun cennette yaşayan cedleridir. İnsan, bu cedler vasıtasıyla gökteki yüksek ilâhlara ihtiyaçlarını bildirir ve onlardan yardım ister. Bu yüzden, her yurt'un put yerinde semanın katlarını temsil eden bir çembere asılı olarak yüksek ilâhlardan bir şekli bulunur, onun yanında da insanı koruyan dokuz ceddi temsil eden somo vardır. Fakat herkes müessir bir şekilde cedlerine müracaat edemez, veya daha doğrusu, her cedde müessir bir şekilde yardım etmek kudreti verilmemiştir. Bu kudret, ancak şamanlar neslinden olan pek az soyda bulunur ki, onlar kendi kuvvetlerini babadan oğula bunun dış işareti olan şaman davulu ile birlikte intikal ettirirler. Bu davul vasıtasıyla ve cedlerinin kudreti yardımıyla Yersu ruhları çağrılır ve onlar faal bir yardıma icbar edilebilir. Cedlerin nasıl çağrıldığını, tatbikat sırasında yazıp almış olduğum (bu işi, âyin esnasında yapmak mümkün değildir) ki duadan görmek mümkündür. Bunlardan birincisi iyi hava için okunan bir duadır. Bunu, 1861 yılında, Abakan memleketi civarında haftalarca fırtına altında kaldığımız zaman Tölös boyundan olan (Çolışman civarı) kılavuzlarımdan biri okumuştur. Duayı okuyan bir Ya-daçı (hava büyücüsü) olup, o esnada elinde vadatas ~~bulunmadığı için, benim yolcu ecza torbamdan alınan~~ bir ilâçla duasım tesirli bir hale sokmuştu. İlâcı

bir kaşıkla ateş üzerinde ısıttıktan sonra iki elini ve kaşığı semaya kaldırarak şöyle dedi:¹

Kayra Kan! Kayra Kan!
 Alas! Alas! Alas!
 Avuç içi kadar açık ver!
 Çuvaldız kadar deşik ver!
 Asıl kişinin torunuyum!
 Sedir ağacının köküyüm,
 Abu Tobu diye çağırdım,
 Ongustay Kuldurak diye çağırdım,
 Göğün göbeği yerde olsun!
 Yerin göbeği gökte olsun!
 Paştıgan dayımı çağırıyorum,
 Göğün yolunu aç!
 Avuç içi kadar açık ver!
 Çuvaldız kadar deşik ver!
 Yüksek dağın arkasından geç!
 Abakan dağının başından geç!
 Kayra Kan, ey Kayra Kan.
 Alas, Alas, Alas!

İkincisi bir teşekkür duası olup, Baçat'ta kaldığım evin sahibi olan bir Teleüt şamanı tarafından söylenmiş, sonra da, yazmam için tekrar edilmişti.

Ey yükseklerde yaşayan
 Gökler hanı Kan Abıyaş,
 Yerden otlar,
 Ağaçlardan yapraklar çıkarttın,

¹ Aslı için bk.: W. Radloff, *Proben der Volksliteratur...* I, 1866, s. 220-221. (Çeviren).

Butta etler,
 Başta saçlar büyüttün,
 Ey varlıkları yaratan,
 Onlara sen gök oldun,
 Ey Altmış kudretli han,
 Babamı yükseklere aldınız,
 Ey sen yüksek Ülgön Bay!
 O annemi yükseklere aldı,
 Tanrım, sen hayvan ver!
 Tanrım, sen ekmek ver!
 Eve bir başkan ver!
 Varlıkları sen yarattın,
 Onlara sen gök oldun!
 Babam vasıtasıyla sana yalvarıyorum;
 Ey baba, beni takdis eyle!
 Ey baba, bana yardım et!

(Babamın ve soyun adı burada hiç şüphesiz hürmet yüzünden anılmamıştır).

Evde başıma,
 Kırdaki hayvanlarıma!
 Senin önünde eğiliyorum,
 Varlıkları sen yarattın,
 Varlıkların gök hükümdarı!

Yukarda zikrettiğim gibi, karanlıklar diyarı olan yer, altı dünyası dokuz kattan ibarettir. Bütün bu katlarda, yer altına mahsus bir güneşten çıkan korkunç bir ışık hüküm sürmektedir. Burada bütün kötü ruhlar, yani insanların peşine düşen ve bütün gayretleri onlara zarar ve ziyan vermekten ibaret olan varlıklar yaşarlar. Altaylılar, bu düşman kuvvet-

lere umumî bir isimle Tümanıgı Tus (aşağı dünya) derler. Bunlar, acayip şekilli cinlerden, kuğuya benzeyen bakire kadınlardan, Ayna, Körmös, Etkär ve Yaman Üsüt'lerden ibarettir.

Bütün bu mahlûkların başında, bizzat Bay Ül-gön tarafından yaratılmış olan Erlik Kan bulunur. Hiddetli hükümdar Erlik Kan aşağı dünyanın beşinci veya dokuzuncu katında, kendisinin, yukarda sayılan kötü ruhlardan ibaret saray erkânı tarafından çevrilmiş olarak kara bir tahtın üzerinde oturur. Erlik'ten daha aşağıda, sürülmüşlerin ikamet-gâhı olan cehennem (kasırgan) bulunur. Bu dünyanın günahkâr ve canileri, öteki dünyaya gidince, burada hakkettikleri cezayı çekerler. Erlik Kan, beşeriyetin korkunç düşmanıdır, fakat "hepimiz de ona ait olup hayatımızı en sonunda o mahvettiği için", o yine Erlik Baba diye çağrılır. Onun dış görünüşü bile dehşet saçar, şamanların büyü dualarında o şu şekilde tasvir edilir:

Ey kara beygir üzerindeki Erlik,
Kara kunduzdan bir yatağın var,
Kalçan o kadar geniş ki,
Hiçbir kucak kuşatamaz,
Kudretli boynunu,
Hiçbir kişi kuşatamaz;
Kaşların karış genişliğinde,
Sakalların kap-kara,
Yüzün kana bulaşmış.

Ey zengin Kan Erlik,
Saçları parlâr, kıvılcım saçar,

Sen kova olarak
 Ölü kişi göğsü kullanırsın;
 Kişilerin kafa tası sana bardak olur,
 Yeşil demirdir kılıcın,
 Demirdendir kürek kemiğin,
 Kara yüzün kıvılcım saçar,
 Saçların dalgalanır.
 Çadırının kapısında,
 Birçok muhteşem tahtlar vardır.
 Topraktan bir sehpan vardır,
 Çadırının damı demirdir.
 Muazzam bir öküze binersin.
 Eğerini örtmek için
 Bir atın derisi yetişmez;
 Elini uzatmakla bahadırları yıkarsın,
 Atın kolanını çekmekle
 Hayvanları yuvarlarsın.
 Ey Erlik, babam Erlik,
 Niçin halkı böyle takip edersin?
 Söyle, niçin onu mahvedersin?
 Senin yüzün her zaman kurum gibi karadır,
 Kömür gibi parlar, karadır,
 Ey Erlik, babam Erlik,
 Nesilden nesle
 Uzun devirler içinde
 Seni gece gündüz sayarız,
 Sen, nesilden nesle
 Çok muhterem bir reissin!

Takip edilen zavallı insan kalbi bu Erlik'ten nasıl korkmasın? Çünkü bütün kötülük ondan gelir: o insanı günaha sürükler, ona hastalığı musallat

eder, ölümü göndererek onu yakınlarından ayırır. Büyümede anormallik, hayvan hastalığı ve fakirlik gibi şeylerin hepsini de Erlik gönderir. Bu yüzden insan için Erlik'i daima saymaktan, ona baba ve reis demekten ve bol kurban takdim ederek kendisine kazanmaktan daha mühim bir vazife mevcut olamaz.

İnsan doğacağı zaman Bay Ülğön oğluna emir verir, o da babasının emrini yerine getirir ve cedlerin ricası üzerine doğumu Yayıçı'lardan birine havale eder, bu da Süt-Ak Köl'den hayat kuvveti alarak yeni doğanı dünyaya çıkartır ve yeryüzünde yaşadıkça yardım ederek insanın yanında bulunur. İnsanın doğacağını bilen Erlik ise, doğuma engel olmak maksadiyle bir Körmös gönderir. Körmös doğuma engel olmaya, bunu yapamazsa hiç olmazsa zorlaştırmaya çalışır, zavallı ana bu yüzden ağır sancılar içinde kıvrılır. Buna bakmadan doğum başarı ile sona ererse dahi Körmös yeni doğanın yanından ayrılmaz ve onu Erlik'in emri gereğince yer yüzünde hayatının sonuna kadar takip eder. Böylece insanın yanında daimî olarak iki refiki bulunur: sağ omuzu yanında Yayıçı, sol omuzunda Körmös. Bunların her ikisi de insanı bütün hayatı müddetince durmadan tetkik ederler. Yayıçı, insanın iyi hareketlerini, Körmös ise kötü işlerini yazar. Neticede, Erlik insanın hayat kudretini yıkmaya muvaffak olduğu zaman, yani ölüm insana ulaşınca, Körmös, insanın daha yaşamakta olan ruhunu aşağıdaki dünyanın yedinci katma kadar sürükliyerek Erlik'in hüküm kürsüsü huzuruna götürür. Burada, Yayıçı ve Körmös adlı bu iki refik, ölenin hareketleri hakkında şahitlik ederler. Eğer insan kötülük-

ten daha fazla iyilik yapmışsa, Erlik'in ona kudreti yetişmez. Körmös onu terkeder, ve Yayıçi da onu karanlıklar diyarından alarak yukarıya çıkarır. Fena insanın ruhunu ise Yayıçi terkeder, ve Körmös de onu, aşağıdaki dünyanın, korkunç cehennem bulunduğı en alt katına kadar sürükler. Burada kaynayan ziftle doldurulmuş muazzam bir kazan vardır ki, Körmös, günahkâr insanın ruhunu bunun içine atar. Bir müddet sonra ruh, kaynayan ziftin üzerinde muayyen bir dereceye kadar yükselir. Yeryüzündeki hayatları esnasında hiç iyilik yapmamış olan en ağır günahlılar, ebediyen sathın altında kalırlar; günahı tarafından daha az aşağıya sürüklenen kimsenin ruhu ise, saç ile başının tepesi kazan-daki siyah akıcı maddenin sathında görünecek şekilde yukarıya doğru yükselir. İyilikleri fazla olan insanlar daha az batarlar, öyle ki, başlarının saçla örtülü kısmı tamamiyle kazanın dışında kahr. İnsanın iyi emelleri ne kadar çoksa, kazandan yükselmesi de o derecede fazla olur, meselâ, bazılarının alnı, bazılarının kaşları, gözü, burnu, ağzı, ve nihayet çenesi ve boynu ile birlikte bütün başı gözüktür. Demek oluyor ki, insanın hayatında yaptığı iyi işler ölmünden sonra da kaybolmuyor ve Erlik'in korkunç cezası ve lâneti de ebedî'dir. Semadaki mesut kimseler, günahkârlardan kabul ettikleri iyilikleri unutmazlar, onlar ve günah işlemiş kimsenin cedleri, orada ızdırap çeken hayırseverlere yardım etmek maksadiyle kendi Yayıçi'larını cehenneme gönderirler. Yayıçi, iyilik yapmış olan ve kendisinin eski hamisi sayılanın ardını ziyaret ederek onu saç örgüsünden yakalar (işte bunun için her Kalmık'm ba-

şında bir örgü vardır) ve onu kaynayan ziftten çekip çıkarmaya çalışır. Yayıçı'nın kuvveti, günahkâr tarafından işlenmiş olan iyilikler nispetinde artar ve böylece onu gittikçe yükseklere kaldırır. Günahkâr kimseyi kaynayan mayiden büsbütün çekip çıkara-bildiği takdirde, onu kendi kollarına alarak yukar-daki dünyaya götürür.

Fakat, şamanlık dünyasında yine de ebedî bir hakkaniyet yoktur. Ne ışık diyarının ilâhları, ne de karanlıklar diyarının ruhları yalnız ahlâk esaslarına dayanarak hareket etmezler, bilâkis, onları tatlı yemeklerle de kazanmak mümkündür, zengin hediyeler aldıkları takdirde onlar memnuniyetle göz yumarlar; insanların elindeki zenginliği de kıskanır ve her şeyden hediyelerini isterler. Bundan dolayı, kâliyetli kimseler vasıtasıyla, ışık ve karanlıklar diyarının ruhları ile daima münasebette bulunmak bir vazifedir. Bu aracılık vazifesini şaman soyları üzerlerine alırlar.

Kudretli Erlik karanlıkta sürgün kalıp kendi ruhları ile gündüz ışığında görünmedikçe, kâinatta Tanrı'nın iradesiyle yaratılmış olduğu şekilde daima muntazam bir tabîî tertip hüküm sürer ve bu hal her yaratılan gibi bir gün sonu gelecek olan dünyanın yıkılmasına kadar devam eder. Fakat, nihayet dünyanın sonu yaklaşırsa:

Kara yer alevlenir,
İnsan toplulukları mahvolur,
Nehirlerde kanlı dalgalar akar,
Dağlar girdapta döner.

Kayalar gürültü ile yuvarlanır,
Semanın kubbesi titrer, sallanır,
Deniz dalgaları biribiri üzerine yığılır,
Öyle ki dibi görünür.
Denizin dibinde, şimdi,
Dokuz büyük ve kara taş parçalanır,
Bu taşın herbirinden,
Birer Demir Bahadır peyda olur;
Kudretli Demir Bahadırlar,
Demir atlara binerler.
Atların ön ayakları hizasında
Dokuz demir kılıç parıldar,
Arka ayakları hizasında
Dokuzar demir mızrak parıldar,
Koşarken ağaçlara dokununca
Bütün ağaçlar yere yıkılır;
Canlı varlıklara dokununca
Hepsi mahvolur, yuvarlanır,
Tanrım, babam, Kayra Kan,
Bu dünyayı yaratan,
O zaman kulaklarını kapar,
Halkın bağırışmasını dinlemez,
O zaman Şalyimä, Mandışirä'yi
Boşuna yardıma çağırır,
O cevap vermez,
May-Tärä'yi boşuna çağırır,
May-Tärä cevap vermez,
Sonra Erlik'in Karan Bahadır ve
Kere Bahadır adlı iki kahramanı,
Yerden yükselirler.
May-Tärä ile Mandışirä

Bu bahadırların üzerine atılırlar,
Şimdi yer, May-Tärä'nin kanı ile
Alevlenir,
İşte bir gün dünyanın sonu böyle olur.

Şamanlığa bağlı Altay'lı Türk boyları arasında genel olarak yayılmış olan dünya görüşü, ana hatları ile işte böyledir. Bu tasviri daha katî bir şekilde tespit etmek imkânsızdır, çünkü teferruatın her cephesinde tasvirin birliğini karıştıran ve hattâ bütünü bozan biribirine aykırı haberlerle karşılaşmaktayız. Kısa hatlarla burada verilen tasvir de ispat ediyor ki, burada şahıslştırılmış tabiat kuvvetleriyle karşılaşmaktayız. Hayalî ve çok yerde parça halinde olan bu tasvirler, komşu halkların mitolojik fikirlerinden müteessir olmuştur. Bütün bu sunî kuruluşun esas idesi şudur: İnsan nesli, ılık ve karanlık kuvveti gibi biribirine zıt iki kudretin tesiri altında bulunmaktadır. Bunlardan birincisi tabiidir ki, yukarda semada oturur: İyilik saçan güneş de sıcak şualarını buradan soğuk yer üzerine gönderir ve kendi kudretiyle yeryüzündeki bütün hayat eserini meydana çıkarır, geceleyin çıkan solgun ay ile yıldızların ışığı bile yeri örten karanlığın meydana getirdiği korkuyu hafifletmeye çalışırlar. İkinci kudret, karanlığın ana kaynağı olan soğuk ve sert arzın kucagında yaşar. Gecelerin karanlığı, bütün hayatı mahveden soğuklukla ölüm onun eseridir, ölüm gelince insanın sertleşmiş vücudu kara yerin içine iner.

Bu iki muazzam kuvvet arasında insana yakın ve hayatla dolu yer yüzü vardır ki, insan onu hisle-

riyle kavrayabilir ve kendisi de onun bir parçasını teşkil eder, burası insana maddî hayatı için gerekli olan bütün nesneleri veren, onun yiyecek, elbise ve ikametgâhını bol bol temin eden yedi dağ ve denizi ile Yersu'dur. Bu yer insana o kadar yakın ve tabiatı içabı insanla o derecede bir akrabalık halindedir ki, insan ona korkmadan başvurabilir. Bu yüzden her insan, Yersu'ya olan teşekkür ve hürmetini ifade için ona dua eder ve hediyesini sunar. Herkes onu, bir zarara duçar olmadan şiirlerde ve dinî dualarda över ve hürmet edebilir. Yolcu, her bir tehlikeli dağ geçidinde veya şiddetle akan nehir gecitlerinde o yerin Tanrı'sına olan teşekkürünü ifade etmek üzere, bu maksatla konmuş olan taşlardan ibaret yığına (obo) bir taş atar veya kutsal bir ağaca bir bez takar. Fakat yerin tabiatı, onun kendi hayatı gibi değişkendir, onda hiçbir şey sabit ve daimî değildir, bu yüzden, malik olduğu bütün iyiliklere rağmen onun hayatı ve talihi için bir mesnet olamaz; böylece insan en büyük saygısını ışık ve karanlığın erişilmez kuvvetlerine sunar ki, onlar hem insanı, hem yerle üzerindeki hadiseleri idare ederler. Fakat bu kuvvetler o kadar muazzam ve onun tesirleri insan için o kadar anlaşılmaz bir şeydir ki, insan onlarla doğrudan doğruya münasebette bulunmaya cesaret edemez. O bunun için tanrısal kuvvetlerden anlayarak varlıklara muhtaçtır ki, bunlar da onun, ışık dünyasında Tanrı gibi yaşayan cedleridir. Ancak onlar insana, sıkışık anlarında yardım edebilirler.

O, ışık kuvvetlerinin karanlıklar kuvvetinden üstün olduğunu pekâlâ bilir; fakat her gün bol bol faydalandığı iyilikleri fazla fikir yürütmeden kabul

ettiği halde, duçar olduğu kötü haller ve ihtiyaçlar onu düşündürür; bu yüzden onun dost kuvvetleri hatırladığı kadar düşman kuvvetleri de sık sık düşüneceği kendiliğinden anlaşılır. Hiçbir dakika takibinden emin olmadığı karanlıklar diyarının kuvvetlerine karşı duyduğu korku, onu, kötü ruhların niyetini önceden anlamak, hücumlarını önlemek ve onları kendi lehine kazanmak için vasıtalar aramaya sevkeder. İnsan bu vasıtayı, yer altı dünyasının kuvvetleriyle irtibat kurabilen, onları hediyelerle teskin edebilen ve arzularını yerine getirmek suretiyle tehditkâr talihsizlikleri ecdatlarının tavassutiyle önliyen kudretli şamanlarda bulur. Şaman dini mensuplarının, şamanların yardımına dayanarak karanlıklar diyarının kuvvetleriyle iyi münasebet kurmaya çalıştıklarını gören komşu Ruslar, bunun bir şeytan dini olduğuna inanmışlardır.

Şamanlığı diğer dinlerden ayıran özellik şimdi yaşayan insanla onun çoktan ölmüş cedleri arasında sıkı bir münasebetin mevcut olduğuna dair inanıştır. Bu bağın kuvvetine olan iman, cedlere ardı arası kesilmeden saygı göstermeyi gerekli kılmaktadır. Bu durum karşısında, ancak kendi cedleriyle sıkı bir münasebet kurabilen bir kimse rahip veya şaman olabilir demektir, diğer tâbirle burada ancak, irsî, yâni ailelere ait bir şamanlık mümkündür.

Böylece şaman, şamanlık için gerekli kudret ve bilgiyi cedlerinden alır; o, cedlerinin sudur kuvvetiyle şaman davulunu kullanmayı, şarkılar söyliyerek cedleri ve ruhları çağırmayı ve onların yardımıyla kendi ruhunu vücudundan ayırarak aydınlık ışık

dünyasına veya büyük karanlığa göndermeyi öğrenir.

Şamanlık dininin rahibi, dediğimiz gibi, insanlarla ruhlar arasında vasıtaçı olan şaman'dır. Türk halkları arasında buna kam denir, o, kurban takdim eder, evi, ölülerin ruhlarından temizler, rica ve şükran dualarının icrasını idare eder, nihayet o bir doktor, falcı ve havayı da önceden haber veren kimse'dir. Bu yüzden kudretli şamanlar halk arasında büyük itibar görürler, fakat sevimlikten daha fazla kendilerinden korkulur.

Yukarda işaret edildiği gibi, şamanlık kabiliyeti ve bilgisi irsîdir ve babadan oğula intikal eder. Fakat müstakbel şaman bunun için babasından ders almaz, irşat olunmaz, bu meslek için hazırlanmaz bile, hayır, şamanlık kuvveti ona, insanı bütün varlığı ile kavıyan bir hastalık gibi birdenbire gelir. Cedlerin kuvvetiyle şaman olarak tesbit edilen şahıs, azalarında birdenbire bir gevşeklik hisseder, bu hal şiddetli bir titreme ile kendisini gösterir. Onda, kuvvetli ve gayri tabii esneme başlar, göğsünde ağır bir tazyik hisseder, birdenbire şiddetli ve gayri tabii seslerle bağırarak ihtiyacını duyar, sıtmal gibi titrer, gözleri şiddetle döner, birdenbire yerinden sıçırarak deli gibi etrafta dönmiye başlar, nihayet ter içersinde yere yuvarlanır ve sar'alı çırpınmalarla kramp içersinde kıvrılır. Azaları bir şey duymaz, eline ne geçerse yakalar ve yutmaya bakar, kızgın demir, bıçak, iğne, balta gibi şeyler olsa dahi, bunları yutmaktan ona bir zarar gelmez. Bir müddet sonra yutduğu şeyleri olduğu gibi geri çıkarır. (Bunları tabii-

dir ki, ancak sözüne itimat edilir kimselerden dinliyerek naklediyorum, fakat hurafata inanış meselesinde bunun hiçbir önemi yoktur. Burada yanılanın kim olduğunu kestirmek zordur, belki de burada kendi kendini aldatma ile kasdî yanılma birlikte yürümektedir). Bütün ıstıraplar gittikçe artar, nihayet bu şekilde muhtarip olan şahıs şaman davulunu yakalıyarak şamanlık işini icraya başlar. Şamanlığa tâyin edilen kimse cedlerin arzusuna karşı gelir ve şamanlık yapmak istemezse, korkunç ıstıraplara katlanır, veya azgın bir şekilde delirerek kısa zamanda kendisine kıyar veya hastalığının artmasından ölür.

Demek şamanın sanat ve kudreti, ya kurban sunmakla veya kurbandsız icra edilen şamanlık âyinlerinde belli olur.

Altay'ın şamanlar, bu âyin esnasında birbirinden pek farkedilmeyen şu elbiseleri giyerler: hayvan derisinden bir göğüslüğü olan açık cübbe ve üzerinde dağ tavuğu tüyü bulunan kırmızı bir külâh. Altay'ın kuzeyinde yaşayan Karaorman Tatar'ları ile Şor ve Teleüt şamanlarının muayyen bir elbisesi yoktur, bunlar âyinleri adi giyimleriyle icra ederler. Fakat orman Tunguz'larının ve doğu Sibirya'da yaşayan diğer küçük halkların şaman elbiselerinde, arka, göğüs ve kollarından olmak üzere hayvan şekilleriyle süslü birçok demir parçaları bulunur, bunlar vücudun her hareketinde birbirine çarparak kuvvetli sesler çıkarırlar.

Âyin için elbisenin önemi yoktur, fakat şaman davulu önemlidir ve bu olmadan âyin bir kuvvet ifade etmez. Şükran ve niyaz dualarını ve gelecek-

ten haber verme işlerini saman davulsuz da yapabilir.

Şaman davulu (tüngür veya tür), aşağı yukarı 3-4 zoll genişliğinde, azçok oval bir şekilde bükülmüş tahta bir kenardan ibarettir, bir elek kenarına benzeyen bu kısmın en geniş kutru takriben 1 arşın kadardır. Bu ağaç kenarın üzerine sepilenmiş bir maral derisi gerilmiştir, ancak bu deri tahtanın dış kısmını da örter. Davulun iç kısmında tahta kenarın uzunluk mihveri boyunca takılmış değnek şeklinde bir sap vardır. Bu sap, umumiyetle kollarını uzatmış ayakta bir insan şeklinden ibarettir, buna da davul sahibi (tüngür äsi) derler. Bazan bu sarp güzel bir şekilde oyularak işlenmiş olur, fakat çok defa da düz bir değnekten ibaret olup, yukarı ucunda göz yerine düğmeler takılmış büyük ve yuvarlak bir baş ve alt kısmında da sapa meyilli olarak raptedilmiş ve insanın ayaklarını gösteren iki ağaç parçası bulunur. Tüngür äsi'nin kolları, başın biraz altından geçen ve sapa dikey olarak gerilen bir telle ifade olunur, bunun üzerine birçok demir parçaları ve levhacıkları takılmıştır ve davul sallanırken kuvvetli ses çıkarırlar. Bundan başka, sapa kırmızı ve mavi renkte ve cedler tarafından takdis edilmiş birçok bez veya şeritler ilıştırılmıştır. Şaman davulunun üzerine gerilmiş olan derinin dış kısmına kırmızı şekiller çizilmiştir. Resim kaba olmasına rağmen, yukarı kısmın semayı ifade ettiğini anlamak mümkündür, ortada güneşle ay ve onların üzerinde de birçok yıldızlar görülüyor. Aşağıda yerin resmi çizilmiştir, iki tarafta ağaçlar, kollarını uzatarak yuvarlanmakta olan bir adam, at üzerinde giden bir

iki kişi ve bunların yanında da hayvanlarla kuşlar gözükmüyor. Bana, atların kurban atı, kuşların kaz ve kartal ve at üzerindeki kimsenin de şaman olduğunu söylediler. Ağaçlar, Tanrılar tarafından takdir edilmiş kayını (somo) ifade edermiş. Şaman, davulu sol eliyle sapın ortasından tutar, sağ eline de orbu adı verilen tokmağı alır. Tokmak ağaçtan yapılmış olup, bazan oldukça ustalıklı oyulmuş 4-5 zoll uzunluğundadır. Tokmak kendisi yassı ve takriben 2 zoll genişliğindedir, üzeri önce keçe ile, onun üzerinden de kılı hayvan derisiyle (samur, kakım veya tavşan derisi) örtülmüştür, bundan maksat, davula vurulduğu zaman boğuk ses çıkmasını temin etmektir.

Davul ile şamanlık âyinleri, yukarda zikredilen bütün dinî işlerde icra edilir. Şaman bunun için ancak ev sahibinin çağırması ile gelir ve kendisine çok defa küçük hediyeler verilir. Böyle bir âyin umumiyetle bir kurbanla ilgili olduğu için, şaman ancak olmuş veya olması muhtemel felâket, aileden birinin hastalığı veya ölümü, veya hayvan hastalıkları gibi zarurî hallerde çağrılır. Şaman geldikten sonra, cedlerinden felâketin sebebini anlamak için haber getirmek maksadiyle kısa bir büyü yapar. Bu iş bitince sebebi bildirir ve ne yapılması gerektiğini söyler, kurbanın lâzım olup olmadığını, bunun hangi Tanrı'ya sunulacağını ve nihayet bu kurbanın neden ibaret olduğunu bildirir. Bu esnada, kurbanın iyi kabul görmesi ve muvaffak olabilmesi için, kurbanlık hayvanın rengini ve muayyen işaretlerini söyler. Erlik'e sunulan kurban, felâketin vukubulduğu yerde, meselâ ya çadırın içinde veya ölünün mezarı

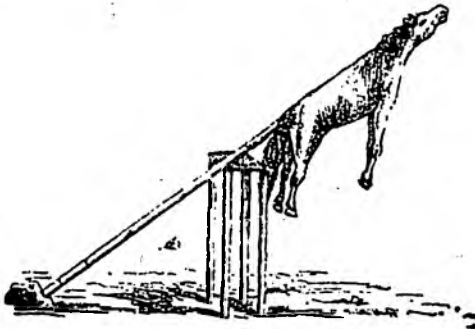
Büyü yapan bir şamanı seyreden Altaylılar

Şaman davulunun dış yüzü

Şaman davulunun sapı

Altaylıların kurban yeri

Orta Asya tipleri
1, 2, 3. Çinliler. 4, 5. Dungen'ler. 6, 7. Tarançi'lar

başında kesilir, halbuki Bay-Ülgön için tahsis edilen kurban تنها bir yerde, meselâ bir kayın ormanında yeni kurulmuş bir çadırın yanında takdim edilir. Bu son halde ancak erkekler hazır bulunur ve kurban kesen şaman dahi her zaman bir erkek olmalıdır. Kurban yemeğine erkekler de, kadınlar da iştirak edebilir, kızlar tam kurban kesilen yerde bulunabilirlerse de, kadınlar bunun biraz uzağında dururlar. Âyin esnasında söylenen şarkılar üzerine etraflı bilgi edinmek çok zordur, çünkü bu şekilde malûmat veren kimse kendi selâmetinden korkmaktadır. Bununla ilgili oldukça tafsilâtlı yegâne yazılar, kırk senesi başlarından beri Altay misyonunda mevcut bulunmaktadır, fakat 1861 de bunları bana göstermek istemediler. Misyoner Verbitski, bunları 1870 yılında Tomsک gazetesinde yayınladı. O, bütün şaman dualarını asıl metin halinde vermekte ise de, bunlar çok bozuk bir şekle sokulduğundan birçok yerlerini katiyen anlamak mümkün değildir, bundan başka tercümesi de verilmemiştir. Söylediğim gibi bunlar biricik büyükçe metin olduğundan, ben de adı geçen yazılara dayanarak Ülgön'e sunulan kurban merasimi esnasındaki işleri mufassal bir şekilde anlatmaya çalışacağım ve duaların metinlerini, yukardaki yazılardan mümkün olduğu nisbette, söz söz tercüme ederek munasip yerlere ekliyeceğim.

Bütün kurbanların en büyüğü olan bu merasim üç bölüme ayrılır ve bunlardan her biri ayrı bir akşamı işgal eder.

Birinci akşamda güneş dağların arkasında kaybolur olmaz, kurban (taylga)¹ için hazırlık baş-

¹ Okunuşu: *taylga*.

(Çeviren).

lar, kurban yeri seçilir, sahibin sürüsünden kurban hayvanı aranır ve işkence ile öldürülür.

Şaman, küçük bir kayın ormanının تنها bir yerinde kurban için en uygun yeri bizzat seçer. Onun gösterdiği yerde, burası umumiyetle küçük bir açıktır, bütün hazır olanların yardımıyla yepyeni bir çadır kurulur, üzeri keçe ve hahlarla örtülür. Çadırın ortasına, ucu duman deliğinden çıkacak şekilde, sık yapraklı taze bir kayın ağacı yerleştirilir. Bu kayının aşağıdaki dalları tam gövdeden kesilir ve ucundaki dallarından birine de bayrak gibi sarkan bir şey asılır; kayın gövdesinin alt tarafı ayakla basılabilecek şekilde dokuz yerden oyulur ve buna basamak (tapıtı) denir. Kurban için kurulan çadırın kapısı her zaman doğuya bakar. Çadırın kapısı önünde kayın kabuklarından ve yere çakılmış değneklerden küçük bir çit yapılır ve bu da hayvan ağılını temsil eder. Bu çitin, çadıra bakan kısmı açık bırakılır ve bu açıklığa, ucunda at kılından bir ilmik bulunan kayın ağacından bir değnek dikilir.

Ülgön'e sunulacak kurbanlık hayvanın donu açık renkte olmalıdır. Şaman kurban için uygun atı bulduktan sonra bunun sırtına ağaçtan yapılmış bir kap konur ve sıçrayıp kabı yere düşürmesi için hayvana vurulur. Bu esnada kap, alt kısmı yukarıya gelecek şekilde düşerse, hayvan bugünkü kurban için uygun sayılmaz; kap ağzı ile yukarıya düşerse, hayvan müsait bir kurban için uygun sayılır. Kurbanlık bir hayvan kısıraksa, kap onun kendi sütü ile yikarır ve yukarda anlatılan muamele esnasında şucua okunur:

Kurban muvafık ise,
 Sağ gözü ile
 Sunulana baksın,
 Ben kabı takdim ettim.
 Fakat takdis sizdendir;
 Bize iyi bir işaret vererek
 Aşağıya baksın

Kam tarafından tayin edilen bir kişi bu şekilde seçilmiş kurbanlık hayvanı at kılından yapılmış uzun bir yularla tutar. Bu adama **Baş-tutkan kiji** (baş tutan kişi) derler ve bu vazifesi ile bütün kurban işlerine iştirak eder. Şimdi şaman sık yapraklı bir kayın dalı ile kurbanlık hayvanın yanına gelir ve bu dalı hayvanın sırtı üzerine sallar. Şaman bu hareketiyle kurbanlık hayvanın ruhunu Ülgön'e doğru sürmüş olur. Altaylıların inanışına göre, kurbanlık hayvanın ruhu ile birlikte **Baş-tutkan**'ın ruhu da vücudundan ayrılarak onunla beraber Ülgön'e kadar gider.

Şimdi şaman, içerisindeki kayın ağacı yanında ateş yakılmış olan çadırın yanına gelir, ateşe atılmış olan ardıc dallarından çıkan dumanı davula temas ettirir, sonra da ateşin yanına oturarak davuluna ilk kurban işleri için ruhlardan yardımcılar çağırarak suretiyle âyine başlar.

Buraya gel ey genç bulut,
 Kürek kemiğime basarak,
 Halk ve adamlar, kürek
 Kemiğimi ezerek siz de geliniz.
 Semanın oğlu Täng-sarı,
 Ey Ülgön'ün oğlu Kergidây!

Sen benim görmek için gözüüm,
 Tutmak için elim,
 Kaçmak için ayağım,
 Sendelersem tuyağımsın,
 Sağ elim orbu ile vurur,
 Gel sen benim sağıma!

Bu çağırmadan sonra kam değişik ve derin bir sesle: **ā kam ay!** (Ey kam, işte ben buradayım) diyerek davet edilenin cevabını söyler, bundan sonra davulu biraz dışarıya doğru eğer ve ruhun davula aındığını göstermek maksadiyle kolunu sallayıp bir bareket yapar. Sonra devam eder:

Sarı kamıştan bir değnekle,
 Sarı-kula bir (atla),
 Sarı ipek dizginle,
 Sarı ipektan bir kürkle,
 Ülgön'ün oğlu Kan Kartuş,
 Oynayarak gel sağıma,
 Tokmağı vuran sağıma.

Ruh: **ā kam ay!** diye cevap verir ve davulun içine alınır.

Kızıl erkek deve üzerinde,
 Kızıl ipek dizginle,
 Aklımdan bir değnekle,
 Kızūgan Tengrä baba,
 Yalama olup seslenerek,
 Şimdi bak sağıma gel.

Ruh: **ā kam ay!** diye cevap verir ve davulun içerisine alınır.

Gök gürlerken ata binen,
 Şimşek çakarken koşup gelen.
 Gök gürlemesinden gebe kalan sonbahar
 bulutu,

Şimşek dolu ilkbahar bulutu,
 Bastığım yer gümbürder,
 Ey Mergän kan babam,
 Yalama olup seslenerek,
 Şimdi bak sağıma gel!

Ruh: **ā** kam ay! diye cevap verir ve diğerleri gibi davulun içerisine alınır.

Şimdi şaman yerinden kalkar ve yavaş yavaş çadırdan çıkar; çadıra yakın bir yerde, kaz niyetiyle içerisine ot doldurulmuş ve bezle sarılı bir nesne yerleştirmiştir. Şaman bu kazın üzerine oturur ve kol-lariyle yukarıya uçuyormuş gibi şiddetli hareketler yapar, bu esnada da yüksek sesle ve ağır ağır şun-ları terennüm eder:

Ak göğün altında,
 Ak bulutun üstünde,
 Mavi göğün altında,
 Mavi bulutun üstünde,
 Yüksel semaya ey kuş!

Bunun üzerine şaman kaz sesini taklit ederek cevap verir:

Ungay gak gak, ungay gak,
 Kaygay gak gak, kaygay gak.

Şaman: Altın bir dizgin yerleştiriniz!

Kaz: Ungay gak gak! vb.

Şaman: Altın kementi tutunuz!

Kaz: Ungay gak gak! vb.

Şaman: Bir aylık mesafeye bakınız!

Kaz: Ungay gak gak! vb.

Şaman: Ak süt gölüne bakınız!

Kaz: Ungay gak gak! vb.

Şaman: Bir günlük mesafeye bakınız!

Kaz: Ungay gak gak! vb.

Şaman: Sürö dağına bakınız!

Kaz: Ungay gak gak!

Şaman: Sürö dağından

Kendisine yemek almasın,

Ak süt gölünden,

Kendisine içecek almasın!

Kaz: Ungay gak gak, ungay gak,

Kaygay gak gak, kaygay gak!

Kurbanlık hayvanın pūra adı verilen ruhu, şamanın böyle çağırması neticesinde kışnemeye başlar, şaman bu kışnemeyi myak, myak myak! sözleriyle kendisi taklitle ifade eder. Şimdi bu ruh kaçmaya başladığı için, şaman kaz üzerinde onun peşinden gider. Pura yukardan aşağıya inmeye başlarsa, şaman da bunu yapar. Aşağıya indikten sonra kazı bırakır ve çabucak pūra'nın peşinden koşar. Bütün hazır bulunanlar bu takibe iştirak ederler ve şamanla birlikte çadırdan çıkarak; kaçtığı zannedilen kurbanlık hayvanın ruhu peşinden: Ay hay! Ay hay! diye bağıra bağıra koşarlar ve bu işi, pūra'yı ağıla kovalamakta muvaffak oluncaya kadar devam ettirirler. Orada, üzerinde ilmik bulunan ve kurbanlık

hayvan ruhunun bekçisi sayılan (pura-sakçı) kayın ağacından bir değnek vardır. Şaman yüksek sesle buna seslenir:

Altın ilmiği alınız!

Hay, hay, hay

Altın ipini çabuk sallayınız!

Hay, hay, hay!

Altın kantarmayı takınız!

Hay, hay, hay!

Şaman bu şekilde bağırarak çadıra saldırır, âni bir hareketle davulu sol omuzuna atar, sağ eline orbu'yu aldığı halde sol eliyle at kılından yapılmış ilmiği yakalar ve temsili bir şekilde kurbanlık hayvanın ruhunu yakalamış gibi yapar. Bu esnada boyuna ip atılmış bir atın sesine benzer sesler çıkarır, sıçrar, ayakları ile ileri geri tepinir ve bütün hareketiyle yakalanmış bir atın durumunu taklit eder. Bu şekilde yakalama esnasında sol omuz üzerinden fırlatılan davulu, havada iken yanındakilerden biri yakalar. Davul yere düşerse, bu, kurbanlık hayvanın ruhunun son anda kurtularak kaçtığını gösterir, bu takdirde yakalama muamelesine yeniden başlamak gerekir. Pura yakalanmışsa, şaman, yanında bulunduğu farzedilen hizmetkârlara, bilhassa pura-sakçı'ya (ruh bekçisi) emirlerini verir ve şunları söylerken pura'yı ona teslim eder:

Onu altın eyerle kapatınız,

Altın kuyruk kayışını takınız,

Altın kolanını iyice çekiniz.

Şimdi gamana yeşil bir ardıc dalı uzatırlar, o bununla pûra'yı her taraftan tütsülerken ağır ağır şunları okur:

Alas, alas, ey kula!
 Ülgön Kan'ın kurbanlığı!
 Ak Ülgön'ün kurbanlığı!
 Alas, alas, alas!

Şaman, binek hayvan olarak kullandığı kazı ancak şimdi serbest bırakır ve onun için şu duayı okur:

Yemini, Sürö dağından al,
 İçeceğini ak Süt gölünden al!
 Sen benim kaz anası,
 Kuş anası Kurgay Kan!
 Halkın anası Engkay Kan!
 Sen halkın yanında kal!
 Onlara au, au! diye seslen!
 Onları yâ, yâ! diye çağır.

Bunun üzerine birdenbire davulu kaldırır, orbu ile ona şiddetle vurarak bağırır ve bununla kazın birdenbire yükseklere uçtuğunu göstermek ister.

Ancak şimdi, kurbanlık hayvanın ruhu çadıra döndükten sonra, şaman hazır bulunan diğer kimse-lerin yardımıyla asıl kurbanlık hayvanı kesilmek üzere تنها yere götürür. Sonra resmî bir sesle şunları söyler:

Seni başımın tepesiyle kaldırıyorum.
 Seni omuzumla koruyorum,
 Seni kurban olarak sunuyorum.
 Ey yüksekte takdis görmüş kulunum,

Çadıra doğru yüksel,
 Dokuzuncu kata çık,
 Oynayarak ak çadırın yanına kon,
 Ülgön'ün çadırı yanına kon,
 Bay Ülgön'e yükselerek gel,
 Onun sağına yaklaş,
 Onun sağ gözüne görün,
 Bize iyi bir hüküm getir.

Bu duadan sonra şaman, yanında bulunanlardan birkaç kişi ile kurbanlık hayvanı işkence ile öldürmeye hazırlanırlar, diğerleri de kurban yerini (tas-kak) tertip ederler. Bu maksatla takriben 4 versok kutrunda ve 4-5 arşın uzunluğunda dört kayın direği, bir dörtgenin uçlarına biribirinden 2½ arşın kadar uzaklıkta dikey olarak yere çakılır. Bu direklerin yukarı uçları çapraz tahtalarla birleştirilir ve üzeri, dört köşeli bir prizma ayak teşkil edecek tarzda dallarla örtülür.

Kurbanlık hayvanın öldürülmesi, çok çirkin bir işkencedir. Bu iş şöyle yapılır: at, başı doğuya gelecek şekilde yerleştirilir ve ağzı bir iple sıkıca bağlanır. Her dört ayağına da birer kuvvetli ip takılır. Sonra hayvanın arkasına uzunlamasına kalın bir direk konur, ayaklara takılmış olan ipler bu direğe bağlanır, o suretle ki, birkaç kişi direği aşağıya doğru basarken diğerleri de ipleri ucundan çekerler, ön ayaklar öne, arka ayakları arkaya gerilir ve mümkün olduğu kadar muntazam bir şekilde direğe yaklaştırılır. Büyük bir emniyetle yavaş yavaş yapılan bu ameliye esnasında, tabiidir ki atın arka kemiği birçok yerden kırılır ve bacak mafsalları kopar. Bu

esesnada kan akmasın diye vücudun kulak, burun ve makat gibi bütün delikleri otla iyice tıkanır.

Ata böylece ölünceye kadar iskence yapıldıktan sonra, bütün başı ve dizlerine kadar bacakları deride kalacak şekilde derisi yüzülür. Ancak ağzından dili koparılır. Deri, boyun ve karın kısmından kesilir ve böylece deriye zarar vermeden bütün vücut çıkarılabilir. Baş ve ayaklarla birlikte baydara adı verilen bu deri, 12-16 arşın uzunluğunda bir değneğe (tükölö) asılır, öyle ki, kafatasının arka deliği bunun ucuna, arkanın orta kısmı değneğin üzerine gelir ve ayaklar sarkar. Kurban yerinin tam önüne çatalı bir küçük deynek çakılır, bunun üzerine tükölö o şekilde yerleştirilir ki, baydara başı ile doğuya bakarak taskak'ın üzerinde havada sarkar. Kurbanın bu şekilde asılması ancak Altaylılara mahsusstur. Ur civarında gördüğüm gibi, Teleüt'lerde baydara taskak'ın üzerine oturmuş şekilde yerleştirilir.

Kurbanlık hayvanın vücudu baydara'dan çıkarıldıktan sonra iç kısmı alınır ve hayvan parçalara ayrılır, fakat o suretle ki, et mafsallardan kesilir, kemikler kırılmaz. Şimdi ön ve arka kısımların kemikleri yumuşak etten çıkarılır, sonra da arka, kaburga ve göğüs kısmı ayrı ayrı konur. Kemikten ayrılmış et çiğ olarak dağıtılır. Sırt, sağrı, kaburga parçaları, küçük kemikler ve göğüs kısmı hiçbir şey katılmadan büyük bir kazanda suda pişirilir.

Bu parçalama işi büyük bir ustalıkla yapılmıştır, çünkü, dediğim gibi hiçbir kemiğin üzerinde en ufak bir zedeleme izi bile görülmemesi lâzımdır, bu yüzden, bu işten anlıyan biri vazifelendirilir. Seçilmiş iki aşçıya, kazandaki etleri karıştırmak gibi şe-

refli vazife verilir. Et piştikten sonra, kayın çubuklarından hazırlanmış üç arşın uzunluğunda bir yere konur ve bu esnada küçük parçalar halinde kesilir. Şimdi saman ağaçtan bir kap alarak bunun içine et koyar, üzerine çorba döker ve kurban yerine giderek yüzünü doğuya çevirmiş olduğu halde bunu evin cedlerine ve koruyucu ruhlarına sunar.

Önce Baş-tutkân (baş tutan)a dönerek kendisinden şu duayı okur:

Aydın temiz ışığında,
Güneşin parlak ışığında,
Eski yılı geçince,
Yeni yılı gelince,
Onun yılı değişince,
Sonbaharda her şey ala olunca
Kamışın başı geçince,
Tabak dolusu için,
Yemek kokusu için,
Kayra Kan sana bunu sunarım.

Sonra, onun yanına gelen ev sahibi namına şu duayı okur:

Eski yılı geçtiği için,
Yeni yılı geldiği için
Onu iki omuzu ile desteklesin,
Başının tepesiyle kaldırsın!
Onu iki omuzu ile desteklemezse,
Başı ile kaldırmazsa,
Ona büyük bir ceza gelsin,
Bitmez bir ceza deşsin.
Kabul et, Kayra Kan!

Şaman, tabakta kalan eti ev sahibine takdim eder, o ancak birazını yer, kalanını şaman ev sahibinin akrabaları arasında taksim eder. Tabak boşaldıktan sonra şaman onu etrafında dönerek bir salları ve Tele¹ üzerinden fırlatır. Tabağın dibi alta gelecek şekilde düşmüşse, bu, kurbanın iyi kabul gördüğüne bir işarettir, fakat dibi yukarıya gelirse, bu kötü bir işarettir, Ülgön, kurban için sevinmiyor. Fakat bunların hiçbirine bakmadan merasime devam olunur.

Şaman'ın duaları esnasında, birçok kişiler et takılmış kayın dallarını yukarıya kaldırırlar. Ev sahibi en iyi sayılan arka but kısmını şamana hediye olarak sunar; o bunun yumuşak kısımlarının çoğunu kesip aldıktan sonra kalanını seçkin misafirlerden birine takdim eder, o da yedikten sonra başkasına verir, böylece yenip bitinceye kadar devam olunur, fakat kemiklerin herhangi bir şekilde zedelenmemesine dikkat edilir. Ev sahibi göğüs kısmını seçkin misafirlerinden birine verir, o birazını kesip aldıktan sonra başkasına, o da kıkırdak et ve sert kısımları yenip bitinciye kadar üçüncüsüne v. b. takdim eder. Kalan et kemiklerinden sıyrılınca çadıra taşınır ve burada iki gece sonra merasime devam edilir. Etin bir kısmını ev sahibi küçük küçük parçalara ayırdıktan sonra, sağ elinin baş, işaret ve orta parmağı ile parçaları alarak hazır bulunanlardan her birinin ağzına sokar. Küçük parçalara ayrılmış etin bir kısmı birçok tabakalara yerleştirilerek hususi postalar vasıtasıyla, mecliste hazır bulunmayan ak-

¹ Şimdilik bu sözün karşılığı bulunamamıştır.

(Çeviren).

raba veya misafirlere gönderilir. Bunu götüren postanın bu esnada vazifesi, ev sahibinin yerine etleri her şahsın ağzına eliyle ayrı ayrı sokmaktır.

Kurbanın öldürülmesi, taskak'ın kurulması ve ziyafet esnasında yardım etmiş olan kimselere etin bir kısmı hediye olarak verilir ve onlar da bunu evlerine götürürler. Tabiidir ki, çoğu şaman'ın kendisine düşer.

Şimdi kemikler dikkatle toplanarak kayın çubukları üzerine konur, sonra da kurban iskelesi (taskak) üzerine kaldırılır, burada üzeri bir kat kayın dal ve yapraklarıyla örtülür. Bunlar orada Tanrıya sunulmuş olarak kalırlar. Kemiklerin hepsi de, en küçük parçasına kadar dahi kurban iskelesinin üzerinde bulunmadığı takdirde, bu hal büyük bir felâket sayılır.

Ertesi akşam güneş battıktan sonra kurban merasimi tekrar başlar, bugün merasimin temelini teşkil eden âyin yapılır.

Şaman, karanlık basmıya başlarken artık ateş yakılmış olan çadira girer. O önce dün pişirilen etten bir parça alarak davul sahiplerine, yani kendi neslinin şahıslandırılarak düşünülmüş şaman kuvvetine sunar.

Kabul et, ey Kayra Kan!

Altı sırtlı davul sahibi,

Zil çalarak bana gel!

"Çok" dersem eğil!

"Ma" dersem al!

Sonra burada çadırda yanan ateşin sahibine, yani kurbanı sunan ev sahibi neslinin şahıslandırılmış kuvvetine müracaat eder:

Kabul et, ey Kayra Kan!
 Otuz başlı ot anası,
 Kırk başlı kız anası,
 "Çok" dersem eğil!
 "Ma" dersem al!

Şaman bunları söylerken, görünmiyen misafir-
 lere sunar gibi tabağı iki eliyle yukarıya kaldırır ve
 ağzı ile de, görünmiyen misafirler gelmiş gibi sesler
 çıkarır; bundan sonra tabaktaki eti küçük parçalara
 ayırarak ustalıkla çadırda bulunan kimselere dağı-
 tır; onlar da parçaları hırsla yutarlar; bu iş mera-
 sime dahildir, çünkü bunu tadan kişiler, aynı za-
 manda görünmiyen ve yiyen ruhları da temsil eder-
 ler.

Bunun üzerine şeritler takılarak çadırın önüne
 asılmış söltü denen ipin üzerine pamuktan, yünden
 veya ipekten dokuz elbise asar; bunlar, ev sahibinin
 Ülğön'e sunduğu hediyelerdir. Bunlar ardıc ile tüt-
 sülenirken şaman söyler:

Atların taşıyamıyacağı hediyeler,
 Alas, alas, alas!
 Kişilerin kaldıramıyacağı,
 Alas, alas, alas,
 Üç kat yakalı elbiseler
 Üç defa çevirerek bakın onlara!
 Yarışçılar için örtü olsun,
 Alas, alas, alas,

Sevinç dolusun Bay Ülgön!
 Alas, alas, alas,

Şimdi saman davulu eline alarak tütsüler, sonra kendisinin saman elbisesini giyer ve davulunu tekrar alarak sessizce ateşin üzerinde tutar, öyle ki, duman davulun her tarafına dokunur. Bundan sonra saman bir iskemle üzerine oturarak ağır ağır orbu ile vurmaya başlar ve ciddi bir sesle ruhları çağırmaya koyulur. Çağırılan her ruh şamana: **a kam ay!** diye cevap verir ve saman'ın davulu içine alınır, o da bunu her defasında davulun münasip bir hareketi ile açık olarak gösterir. Evvelâ denizler hükümdarı Yayık Kan, sonra Kayra Kan, sonra Paysın Kan, ondan sonra da uzun bir davetle Yâbir Kan çağırılır; bu sonuncusu için yapılan davet şu sözlerle nihayet bulur:

Benim bu yalvarmamı işit,
 Benim bu dileğimi kabul et!
 Uzun günler için sükûnet ver!
 Uzun geceler için uyku ver!
 Yele gibi kalabalık meclisler ver,
 Kol uzunluğunda gece istirahatı ver,
 Bin ev kadar sükûnet ver.
 Bin ateşin yanındaki kadar uyku ver;
 Oynayıp gel sağıma,
 Orbu'yu sallayıp vuran sağıma.

Bu sözlerden sonra evin sahibi şamana yaklaşıp, saman onu, davul ile ikisinin arasında kalacak şekilde yakalar ve orbu ile davula yavaş yavaş vururken şunları okur:

Ata bin bize doğru gel!
 Dar geçitte eğlenme!
 Evin kapısını aç!
 Sağ dizin üzerine çök!
 Benim kamçıma yaslan!
 Benim dişimle çözü!
 Benim dilimle seslen!

Bundan sonra ev sahibini kucagından bırakarak Bay Ülgön'ün ailesini çağırır.

Herkesin babası Ülgön!
 Yüksek anamız Tasıgan!
 Buluttan yeleli Pura Kan
 Sağındaki dokuz kız!
 Solundaki yedi kız!
 Cazibeli Kulay Kan,
 Azametli Kostu Kan,
 Dolunay gibi Tüstü Kan,
 Siz, Ülgön'ün güzel kızları!

Bundan sonra şaman tekrar iskemle üzerine oturur ve daha aşağı derecede olan tanrılarla ruhları davula çağırmaya başlar, çünkü âyin esnasında semanın katlarına çıkarken bu işi onların yardımı olmadan yapamaz. Uzun veya kısa dualarla çağırıldığı her ruh ona: **a kam ay!** diye cevap vererek davula girer. Bu duaların bazıları çok uzun ve monotondur. Bundan dolayı ben burada çağırılanları sırasıyla zikretmekle yetinerek duaları almıyacağım.

Önce o, aygır yeleli Tö Kan'ı, kudretli Mansar Kan'ı, Sö Kan'ı, Erkin'in oğlunu, Ak Ülgön ile yarışa bile cesaret eden ak atlı Pırçu Kan'ı çağırır;

sonra korkusuz Telegey'yi davet eder ki, o kimseye hitap etmez, attığı oklar kayaları delip geçer, söylediği sözler her tarafta akseder. Sonra Abakan ile Altay'ın sahipleri olan kudretli hükümdarlara hitabeder:

Ey Abakan kahramanları,
Ak ipek kürkle,
Güçlü kızıl atla
Benim yanıma geliniz!
Kudretli Mordo Kan!
Sen Abakan membaında,
Bin zirveli dağ üzerinde
Yaşardın ey Mordo Kan!
Şimdi benim yanıma gel!
Ey han sözümü dinle!
Altın çingiraklar takan,
Altmış bahadırı yağma eden,
Çarpışmak için ortaya çıkan,
Sen kudretli Altay Kan!
Gümüş çingiraklar takan,
Kırk bahadırı yağma eden,
Güreşmek için ortaya çıkan,
Ey kudretli Altay Kan!
Sen üzengi demirini deldin,
Ey babamız Altay Kan!
Seni atlar taşıyamaz,
Şarkı söyle yanıma gel!

Şaman aynı şekilde Oktu Kan, Purhan Kan, Yajın Kan, Ülgön'ün oğlu yüksek Kergädäy ve kurbanın ruhu Perbi Kan gibi daha birçok ruhları ça-

ğırıp davuluna aldıktan sonra bu çağırmayı sema kuşu Märküt'e olan hitabı ile tamamlar:

Gök kuşları, beş Märküt,
 Tırnakları bakırdan,
 Ayın tırnağı bakırdan,
 Ayın gagası buzdan,
 Geniş kanatların muhteşem hareketli,
 Uzun kuyruklu yelpaze gibi,
 Sol kanadı ayı örter,
 Sağ kanadı güneşi örter;
 Ey dokuz kartalın anası
 Yayık'ı geçerken şaşırmasın,
 Edil üzerinde yorulmaz,
 Öterek gel sen bana!
 Oynayarak gel sen sağ gözüme!
 Sağ omuzuma kon!

Şaman, Märküt kuşunu bu şekilde çağırdıktan sonra cevap verirken kuş sesini taklit eder ve: **kak kak, kak! Kam ay!** diye bağırır. Bu esnada, haşmetli kuşu taşımanın ne kadar ağır olduğunu göstermek için omuzunu biraz aşağıya bükür. Bundan sonra ev sahibinin mensup olduğu neslin (sök=kemik) koruyucu ruhlarını çağırma işi başlar. Meselâ Tölös ve Mundus boylarına mensup kimseler dolu, şimşek ve yağmur ilâhı olan Totoy Payan'ı çağırır ve bu esnada şu duayı okurlar:

Dolu gibi dönersin,
 Dolu gibi inersin,
 Mısırgan Kan'ın neslinden gelirsin,
 Ey atam, Kem Totoy!

Aydın geldiği sağ taraftan
 Altın bir yazı gelsin,
 Güneş tarafından,
 Gümüş bir yazı gelsin.
 Ayı büsbütün perdelersin,
 Güneşi karartırsın,
 Oniki yüksek basamağınla,
 Oniki çeşit oyununla,
 Sevinç dolu on üç değneğin var.

Davul içine kabul edilen ruhlar çoğaldıkça, şamanın davula vuruşu da şiddetlenir. Kollarında taşıdığı davul şimdi o kadar ağır gözüktür ki, yükün basması ile sağa sola sallanmaya başlar. Nihayet şimdi saman yerinden kalkar, çadırın içine dikilmiş olan kayının etrafında birkaç defa döner, sonra kapıya doğru yürür, kapıya vardıktan sonra ayakta olduğu halde tevazu ile kapı sahibine (orada mevcut olduğu düşünülen ruha) döner ve diz çökerek kendi beyi önünde imiş gibi derin derin eğilir. Sonra davulu yan kenarı ile dizine dayıyarak hafifçe dokunmaya başlar, bu esnada kolunu biraz ileriye ve geriye doğru hareket ettirerek davulun sallanmasına sebep olur ve yalvaran bir sesle yavaşça şunları okur:

Sen akıllı bir beysin,
 Ben aptal bir hizmetçi;
 Sen yüksekte bir beysin,
 Ben yalvaran bir köle.
 Hangi hana yalvarayım?
 Hangi beyden isteyeyim?
 Bütün hanların hizmetçisi,

Bütün beylerin başı,
Bana bir elçi gönder,
Ta ki yolu göstereyim!

Bundan sonra sesini değiştirerek kapı bekçisi yerine şu cevabı verir:

Pırkan Tengre'ye yalvar,
Pırkan Ata'dan iste,
Bu hanın emirlerini
Alçak gönülle kabul et,
Pırkan Tengre'nin dediğini yap.

Kapı bekçisinden bu şekilde uygun cevap alan şaman yerinden kalkar, davulun yan çerçevesini göğsüne dayar ve vücudunun yukarı kısmı ile, davulla beraber, üç defa derin derin eğilirken şunları okur:

Dilekle üç defa sana başvurdum,
Ey yüksek Pırkan Tengre.
Şimdi bana iyi söz gönder!
Beni dinle destekle!

Yine üç defa eğildikten sonra yalvarır bir sesle tekrar kapı bekçisine başvurarak şunları söyler:

Uyanık dur kapıda!
Bakır kılıcına yaslan!
Bakır tüfeğini tut!
Bir Ayna gelirse onu kovala!
Kötü kimse gelirse uzaklaştır!
Kötüye bir şey gösterme!
Melûnlara bir şey bildirme!
İçi temiz olmıyan gelmesin!

Temiz olan yere girmesin!
Onu buraya sokma!

Bundan sonra şaman davulla birlikte ağır ağır eğilir, şiddetli ses çıkaracak şekilde davulu birdenbire göğsünden kaldırır, süratle çadırın ortasına gelir ve şimdi heyecanla, sağ elinin kaba ve kuvvetli hareketleriyle davula vurmaya başlar, sol kolunu geriye çekmek suretiyle de davuldan sesler çıkarır. Bu esnada vücudunun yukarı kısmı ile türlü türlü sinirli hareketler yapar ve ağzı ile anlaşılmasız sesler çıkarır. Şimdi ev sahibi *taptı*'ya yaklaşır, şaman ona orbu ile hafifçe vurur, sonra geniş tarafı ile onun arkasına dokunarak sağa sola çapraz hareketler yapar. Onun bu şekildeki oğuşturma hareketi Altay'lıların kanaatinece arkada bulunan ruhun temizlenmesini temsil eder, ve Erlik'in bütün tesirini uzaklaştırır. Bu esnada şunları söyler:

Atılmış oku çek!
Usta elçim, onu al!
Altmış yıl geri gelme!
Yetmiş yıl uzakta kal!
Atılmış oku al!
Akıntılı sulardan daha çabuk
Onu buradan uzaklaştır!

Bunun üzerine o, ev sahibini, karısını, çocukları ve yakın akrabalarını bir bir kucaklar, bu esnada davul kucaklanan kimsenin göğsüne gelir, orbu ise şamanın arkasında bulunur. O, Pırkan Tengre namına yaptığı bu kucaklama ile ve davula toplanan bütün ruhların yardımına dayanarak onları, kötü

ruhlar tarafından yapılabilecek felâketlere karşı temizler. Sonra temizlenen kimseler yerlerine giderler, saman ise süratle kapıya gelir, ona karşı davulunu tutar ve orbu ile şiddetle vurur, bu suratle kucaklama esnasında ev sahiplerinden davul ve orbu'ya geçen kötülükleri kapıdan uzaklara taretmek ister, bu esnada kötülüğe emir vererek, göstermiş olduğu yoldan düz istikamette gitmesini, bir daha gelmemesini söyler ve ağır sesle okur:

Çok! Çok!
Geldiğin yoldan uzaklaşma,
Geçtiğin sudan uzaklaşma!
Taşlı dağlar üzerinden uç!

Sonra ev sahibine dönerek, davuluna hafifçe dokunurken şunları söyler:

At başı gibi altın bir kuvvet,
Şimdi arka kemiklerine geçsin!
Koyun başı gibi kara bir kuvvet,
Şimdi arka kemiklerine geçsin!

Şimdi tekrar ev sahibinin yanına gelir, davulu kaldırarak onun tam kulağı yanında tutar, orbu'yu alarak birkaç defa şiddetle vurur ve bu suretle cedlerin ruh ve kuvvetini onun kulağına sokar, bundan maksat onu, ilerde saman tarafından gelecekteki işler hakkında söylenecek sözleri duyarak doğru bir şekilde anlıyacak duruma getirmektir. Sonra ev sahibinin, karısının ve aileye mensup diğer kimselerin önüne gelerek, herbirine bir zırh ve şapka giydirmiş gibi yapar, sonra yine süratle ateşin yanına

gider, tolu'ya yaklaşıp, davulla birdenbire yere eğilir ve tolu'nun altında yer üzerinde, davul ve orbu ile çabucak bir şey yakalayıp kaldırmış gibi harekette bulunur.

Bütün bu işleri şaman, büyük bir çabukluk ve ustalıkla ve davuluna kuvvetle vururken bağırarak yapar. Şimdi çocuklarla korkaklar yurt'tan çıkarlar. Şaman ise bu işe devam ettikçe kendinden geçer, gılgınca etrafında sıçrar, dikkatsizlikle öne doğru eğilen veya kendisine yaklaşan seyircilere ayağı ile teper. Tolu'yu yakalamışken âni olarak bir ayağını taptı'nın ilk basamağına koyar, davulu yukarıya kaldırır, orbu'yu alarak bütün kuvvetiyle vurur, büyük bir gürültü esnasında yüksek sesle: **Çok! çok!** diye bağırır. Bütün bu hareketleriyle, şimdi semaya doğru yükselmekte olduğunu göstermek ister.

Yüksel, yüksel!
 Kişiyi taşıyamıyan tolu,
 Yüksel, yüksel!
 Tolu ve tolu'nun desteği,
 At ve atın yuları,
 Yüksel, yüksel!
 Altın ip ve altın taskak,
 Altın konak, altın deynek,
 Yüksel, yüksel!

Bunun üzerine şaman ilk basamaktan iner, süratle yere çöker, davulunu kuvvetli gıcırta çıkaracak şekilde yere vurur, sonra orbu ile de üç defa şiddetle vurur; tekrar süratle ayağa kalkarak yüksek sesle: "Bakınız, onu deldim", diye bağırır. Sonra

daha fazla kendinden geçerek davuluna şiddetle vurup sesler çıkarırken taptı'nın ve ateşin etrafında koşar, bununla semaya vardığından dolayı sevincini ifade etmek ister. Orada gök gürlemesini ve şimşegi taklit ederek, davulun gıcırtiları altında yüksek sesle bağırır:

Şagarbata! Şagarbata! Şagarbata!

Sonra, üzerine bir eyer örtüsü konmuş olan ve kurbanlık hayvan pura'nın ruhunu temsil eden iskemle yanına süratle gider ve hemen üzerine oturarak seslenir:

Bir basamak çıktım,
Ayhay! Ayhay!
Bir kata ulaştım,
Ayhay! Ayhay!
Taptı'nın başma tırmandım,
Ayhay! Ayhay!
Dolunaya kadar yükseldim,
Şagarbata!

Şaman gittikçe daha fazla kendinden geçer, sıçraması daha ziyade haşınleşir, davula vuruşu da şiddetlenir, çünkü o şimdi ikinci göğe koşmaktadır; bu esnada kurbanlık hayvana şunları söyler:

Berrak semaya başvur,
Ayaklarını salla!
Şimşek ve gök gürlemesiyle,
Ülgön'e, Pırkan Ata'ya
Gök hanlarına koş!

Baştutkan (baş tutan) ın ruhu pura'nın yanındadır; şaman bu nidaya karşı değişik sesle, Baştutkan'ı taklit ederek şöyle cevap verir:

Ülgön'ün yolu çok zordur!
A, ho, ho!

Şaman: Pura'nın dizginleri uçsun!
Baştutkan: Ülgön'ün yolu zahmetlidir!
Şaman: Pura'nın ağzını tutma!

Böylece şaman pura ile Baştutkan'ı koşturduktan sonra, taptı'nın etrafında bir defa daha süratle döner, birdenbire tekrar onun önünde durarak bir ayağını taptı'nın ikinci basamağına koyar. Sonra tekrar yere oturur ve ikinci semanın dibini deldiğini göstermek maksadiyle davulunu yere vurarak bağırır:

İkinci dibi deldim,
İkinci kata çıktım,
Bakınız, dibi parça parçadır.

Sonra şimşekle gök gürlemesini taklit ederek yine söylenir:

Şagarbata, Şagarbata!
Şimdi iki basamak çıktım,
Şagarbata!
İki kata yükseldim,
Şagarbata!
Taptı'nın başma tırmandım,
Şagarbata!
Dolunaya kadar yükseldim,
Şagarbata!

Aynen yukarda olduğu gibi pura ile Baştutkan'ı koşturup aynı şekilde karşılıklı konuşma yaptıktan

sonra, üçüncü kat semaya yükselir, onun dibini de temsili şekilde deler. Üçüncü gökte kurbanlık hayvan yorulmaya başlar, bu yüzden binici onu yalnız başına yollar. Şimdi saman kazı çağırır ve onun üzerine binerek, önden gönderilmiş pura ile Baştutkan'ın peşinden yetişmek ister. O, kazı şu sözlerle çağırır:

Yayık boyunda şaşırmayan,
Sert gagalı kaz!
Ungay gak, gak, ungay gak,
Edil boyunda yorulmayan
Sert gagalı kaz!
Ungay gak gak, ungay gak!
Şimdi öterek gel bana!
Oynayarak kon sağ omuzuna.

Şaman sesini değiştirerek kazı taklit edip bağırır:

Kagak, kakak! Kam, işte ben buradayım!

Bunun üzerine saman yerinden kalkarak yavaş yavaş ileriye doğru yürür, kaza biner gibi yapar ve yavaş sesle terennüm ederken kazın uçuşunu taklit etmek maksadıyla iki kolunu kanat gibi sallar. Bu esnada davula da gayet yavaş vurur. Kazın üzerinde uçar gibi davranırken işaretlerle bu seyahatin çok zor olduğunu göstermek ister, yüzündeki muhtelif işaretler, onun yorulduğuna delâlet eder.

Sağ kanadını aç!
In, in, in!
Sol kanadını bük!
In, in, in!

Kanat kemiklerini çek!
 In, in, in!
 Kanatlarınla vur!
 In, in, in!
 Kanatlarını salla,
 Yüksek semaya uç!
 In, in, in!
 Ak bulutların üstüne,
 Semanın ak yerine,
 In, in, in!
 Ak esirin kucağına,
 Bir aylık yolun göründüğü yere,
 In, in, in!
 Ak esirin kucağına,
 Ak bulutların üstüne,
 In, in, in!
 Benim sevimli ak atım.
 Söyle, ne zaman sana ulaşırım?
 In, in, in!

Şaman, pura'ya refakat eden kimselere He! he! diye seslenir ve sesini değiştirerek: O! o! kam-ay! diye cevap verir. Nihayet süvari pura'nın peşinden yetişir. Sonra şarkısını okuyarak Başutukan'a hitap eder, davulu göğsüne bastırır, orbu ile hafif vururken kazın sesini taklit ederek ince sesle şunları söyler:

Ey beygire binen kimse,
 Buraya iyi geldin mi?
 Ungay gak gak, ungay gak!
 Tolu yanındakiler, hepiniz de bakınız!
 Taskak yanındakiler, hepiniz de bakınız!

Atın yanındakiler, hepiniz de bakınız!
 Kulun ipi yanındakiler nepiniz de bakınız!
 Ungay gak gak, ungay gak!
 Ey beygire binen kimse,
 Buraya iyi geldin mi?
 Ungay gak gak, ungay gak!
 Atın başını sevkedem hizmetçi,
 Buraya salimen eriştin mi?
 Ungay gak gak, ungay gak!

Şimdi kaz iyi hizmet ederek pura ile Baştutkan'ın peşinden yetiştiği için, şaman onu, şu şarkıyı söyleyerek serbest bırakır:

Ey kaz, şimdi süt gölünden iç!
 Sürö dağında yiyecek ara!
 Ey kaz, çağırırsam her zaman gel,
 Ben: he, dersem, sen de! he, de!
 Ben: au, dersem, sen de: au, de!
 Sözüme hep kulak ver!

Şaman kazı kovmak için davulunu yukarıya kaldırarak kuvvetle vurur ve kazın uçuşunu anlatmak için ağzı ile gayri muntazam sesler çıkarır. Sonra ayakta olduğu halde vücudunu her iki taraf eğerek Baştutkan'a müracaat eder. Bu esnada davulunu göğsünde tutar ve kuvvetli ve neşeli sesle terennüm eder:

Atın başını idare eden hizmetçi,
 Şimdi sesini yükselterek sen konuş!

Bundan sonra sesini değiştirir ve Baştutkan'ın sesini taklit ederek ağlar gibi okur:

Buradan dönmek istiyorum,
 Ey şaman ata!

Arka kemiklerim ağrıyor,
Ey şaman ata!
Kaburgalarım ağrıyor,
Ey şaman ata!
Kemiklerim gevşedi,
Ey şaman ata!
Yan kemiklerim ayrıldı,
Ey şaman ata!
Gözüm çıktı,
Ey şaman ata!
Bak, karım geride kaldı,
Ey şaman ata!
Bana bakan babam da,
Ey şaman ata!
Bu yeri görmemiş olsaydım,
Ey şaman ata!
Bu yola çıkmamış olsaydım,
Ey şaman ata!
Buradan geri dönmek istiyorum,
Ey şaman ata!
Çadırıma gitmek istiyorum,
Ey şaman ata!

Bunun üzerine şaman, şimdi çok keskin duyulan asıl kendi sesiyle cevap verirken davuğunu göğsüne bastırarak kuvvetle vurur:

Ülgön'ün koynuna bakalım!
Ona doğru yol alalım!
A, ho, ho! hoho!

Sonra ağlıyarak Başutkan'ın sesiyle devam eder:

Gelmek istemiyorum dedim,
 Ey şaman ata!
 Bir anam var, dedim,
 Ey şaman ata!
 Bak, beni anam gönderdi,
 Ey şaman ata!
 Sana et verecekler, dedi,
 Ey şaman ata!
 Buraya et almaya geldim,
 Ey şaman ata!
 Bak, bütün tırnağım yara,
 Taç çatlamıştır!
 İ, i, i, i, (ağlar)
 Mi, mi, mi, mi,
 Tırnaklarım aşınmıştır!
 İ, i, i, i!
 Boynum aşınıp yaralanmıştır,
 Ey şaman ata!

Baştutkan bu suretle kendisini temize çıkarmak isteyince, şaman durur ve seyahatini yarıda bırakır. O, etrafına bakınır ve dinleyicilere, göğün üçüncü katında gördüğü ve işittiği şeyleri, meselâ: yakında olacak hava değişikliğini, korkulacak hastalık veya salgın hastalıkları, burada başka bir kam'a raslayıp raslamadığını, onunla konuşup öğrendiklerini, komşuları tehdit eden felâketleri, civardaki kişiler tarafından sunulması icabeden kurbanları vb., vb. anlatır. Meselâ, yakında kar yağacaksa şöyle der:

Bak, kayınların ucu eğiliyor,
 Her dal aşağıya sarkıyor,
 Ak sis aşağıya yayılıyor,

Göz kamaştırıp parlayan şimşekler çakıyor,
Kış kırağısı aşağıya iniyor.

Kar eriyecekse, bunu şu sözlerle haber verir:

Bak, kayın ucu eğiliyor,
Onun üzerinden sarı bir şey geçiyor.

Şiddetli bir yağmur olacaksa şöyle der:

Altı deynekli Kara Şurlu,
Çukurlara damlıyor,
Ayak tırnağı ile kimse korunamaz.
Pence tırnağı ile kimse tutunamaz.

Bu şekilde önceden haber vermeler, yalnız bu yerde yapılmaz, şamanın uygun buluşuna göre bunlar şamanın istenilen katında ve muhtelif vesilelerle söylenebilir.

Baştutkan ağlamasını bitirerek istirahat ettikten sonra, aşağıdaki sözlerle şamana hitap eder:

Evet, şimdi yola devam etmek istiyorum,
Ak Ülgön'ün kızını almak istiyorum!

Baştutkan'm bu sözleri, yine sesini değiştirerek konuşan şaman tarafından kesilir; bu sefer konuşan, şamanın hizmetkârlarından Karakuş'tur ki, Baştutkan'dan içmek için piposunu rica eder.

Şimdi ak dumanı görüyorum,
Bir günlük yoldan,
Bir aylık yoldan,
Duman gözüme düşüyor,
Üç parçalı piponu,
Uzat bana ey Baştutkan!

Baştutkan piposunu Karakuş'a uzatır. Onu elinde tutan saman ise korku ile evirip çevirip bakar bunu iki parmağı ile ağır ağır çevirirken kendini ısıracakmış gibi korku ile her tarafından seyreder. Birdenbire onu yukarıya kaldırarak tekrar bakar, fakat sonra korkmuş bir at gibi nefes alarak: ki-gilik! diye bağırır. Baştutkan olup bir eliyle pipoyu tutarken, Karakuş'un sesiyle şunları terennüm eder:

Kara zırh dövülmüştür,
Zırhlı gömlek giyilmiştir,
Altın kulaklı koyu renkli köpek,
Yazık, uzanmış yatıyor,
Ağız ve burnunu yalıyor,
Duyuyor musun Karakuş?
Gitmezsen o gidiyor,
Ki-gilik! Ki-gilik!

Şimdi saman Baştutkan tarafından uzatılmış olan pipoyu, karakuş olarak, fakat elini dokundurmadan içer. Sonra: Au! au! au! diye bağırarak yere fırlatır. Şimdi de ayağını dördüncü basamağa koyarak şunları terennüm eder:

Taprı'nın tepesine çıktım,
Dolunaya eriştim,
Şimdi dört basamak çıktım,
Gök han beni takdis etse idi!

Tekrar aşağıya sığınyarak yere oturur, yukarda yaptığı gibi bu sefer de üçüncü ve dördüncü katları ayıran semayı deler, dört defa ateşin etrafında koşar ve tekrar gök gürlemesiyle şimşegi taklit eder.

Ay, hay, hay!
 Şagarbata, şagarbata!
 Dört katı deldim,
 Onları titreterek yukarıya çıktım,
 Şagarbata, şagarbata
 Bir günlük civarı takdis et,
 Bir aylık civardaki bütün halkı da!
 Şagarbata!
 Onun bindiği beygirim,
 Şagarbata!
 Gök hanlar ile yarışıyor,
 Şagarbata!

Şaman, Başutkan'a tekrar hiddetlenir, fakat
 öteki ağlar gibi bir sesle şöyle cevap verir.

Ne bol güneşli ülke,
 Bu ne güzel memleket!
 Burada yaşamak isterdim!
 Burada oturmak isterdim!
 Sık dağlı ormanları var,
 İçi dolu hayvanları var!
 Neşe ile burada yaşamak isterdim,
 Buradan eve dönmek istemiyorum,
 Şaman baba!

Dördüncü gökte şaman, Karakuş'un bir guguk-
 ku kovalamasını temsil eder. Şaman önce Kukuk!
 Kukuk! diye, önce uzaktan geliyormuş gibi, sonra
 gittikçe yaklaşmak suretiyle sesler çıkarır. Kara-
 kuş'u temsil ederek sağ elini gözlerinin üzerine kal-
 dırır, yukarıya, aşağıya, sağa, sola, her tarafa ba-
 kınır; fakat bütün gayretine rağmen kuşu bulama-
 yınca, gözlerini uğuşturarak şarkı söyler:

Yazık sana Kara-kuş!

Göğ'e mi uçtu?

Yere mi battı?

Yedi yivli tüfeğimle

Onu vurmak isterdim,

Vücudunun içine isabet ettirmek isterdim,

O kayın dalında mıdır,

Yoksa Taptı'nın zirvesinde midir?

Kara-kuş'un tüfek atışını göstermek için, davul derisinin üst kısmını görecektir şekilde davulu ufki vaziyette gözünün önünde tutar, sonra orbu'yu davulun üzerinde ileriye iterek, tüfeğin patlayışını taklit edip: **au!** diye bağırır. Bundan sonra ayağının biri ile beşinci basamağa basarak şunları okur:

Beş taptı'nın üzerine çıktım,

Beş zirveye tırmandım,

Dolunaya ulaştım,

Bizi takdis et, ey gök han!

Basamaktan sıçrayarak indikten sonra tam bir vecd içinde davuluna vurarak beş defa ateşin etrafında koşar ve yukarıda anlatıldığı gibi **şagarbata** sesleriyle beşinci göğün zeminini deler. Burada beşinci katta, kudretli Yayıçi (en yüksek yaratan) oturur, şimdi şaman ona giderek, ağır ağır davuluna vururken melodik bir sesle şunları okur:

Ay-a, hay, hay, hay!

Ülgön'ün oğlu Kergedây,

Adam'ın oğlu Kan Pırkan,

Göğün oğlu Aşın Kan,

Şarkı söyleyip gelin yanıma!

Yardıma gelin yanıma!
 Hanın kapısında bekleyiniz!
 Ay-a, hay hay, hay!

Şimdi şaman Yayıçi'nin çadırına varmıştır, o hemen kapıdan girer, saygı ve resmiyet gösteren bir sesle, davuluna yavaşça vurarak şunları söyler:

Beşinci gökteki Yayıçi!
 Pislikten temizliyen süt gölü!
 Kindikleri kesen Tapkay!
 Sana içten taparım, Yayıçi Kan!

Şaman şimdi kendisi Yayıçi olarak onun ricasına karşı yüksek ve tehditkâr bir sesle cevap verir:

Sen sen kimden geldin?
 De kimin ahfadısın?
 Herkesin bir adı var,
 Her hayvanın rengi var,
 Ad ve yolunu söyle!
 Kanadı olan uçar,
 Tırnağı olan koşar,
 Böcek kokunun peşinden gider,
 Söyle nereden geldin?
 A, a, y! a-y!

Şaman, Yayıçi'nin hiddetli sesinden korkarak kendisini kurtarmak ister gibi geriye sıçrar, sonra alçak gönüllülük göstererek küçük adımlarla ilerler ve birçok defa eğildikten sonra yaltaklanarak: "Dinle, sana yalvarıyorum yayuçi" der. Yayıçi kuvvetli bir sesle: "A! a! y!" diye bağırarak duasını keser. Şaman durur, Yayıçi işe hiddetle devam eder:

Benim kapımı sallıyorsun,
 Kulaklarımı çınlatıyorsun,
 Sağ tabanımı gıdıklıyorsun,
 A, a, y! a-y!

Şaman ona tevazu ile tekrar yaklaşarak duası-
 nı dinlemesi için yalvarır. Fakat Yayıçi aşağıdaki
 soru ile onun sözünü bir daha keser:

Söyle sen kimden kaldın?
 Sen kimin ahfadısın?

Şaman davulunu göğsüne koyarak saygı ile eği-
 lirken şöyle cevap verir:

Kimden kalmış olurum?
 Kimin ahfadı olurum?
 Ey Yayıçi Han-baba!
 Ben Kara Kam'dan gelirim,
 Büyük Kam'ın ahfadındanım!
 Teştü Kam'ın ardılıyım,
 Uçukçi'nin ardılıyım,
 İşaretlerden anlıyan birinin ardılıyım,
 Onun için dinle Yayıçi,
 Ey haşmetlim, benim ricamı,
 Senin evine geldim,
 Bir dilek sunmak için,
 Bir sual sormak için,
 Saygı göstermek için;
 Çomço Kam'dan kaldım ben,
 Kam Sarga'dan geldim ben,
 Şarkı söyleyip Ülgön'e gidiyorum,
 Davulumu tanı,
 Ricamı dinle Yayıçi!

Şaman bir defa daha derin bir şekilde eğildikten sonra Yayuçi tarafından samimiyetle kabul edilir. Şimdi o, Yayuçi ile eve girer ve onunla konuşarak şimdiki ve gelecekteki işler üzerine bazı bilgiler edinir. Fakat öğrendiklerini etrafa bildirmemelidir, o bunları ancak anlaşılmasın bir şekilde kendi kendine mırıldanır. Açık olarak yalnız önceden haber veren bazı şeyleri söyler. Evvelâ en küçük oğula Yayuçi'nin şu sözlerini bildirir:

Bu çocuğu yarattım,
Çok elbisesi olur.
Tepede tarla sürer,
Kulun ipi uzun olur,
Dar vücudu geniş olur,
Muazzam sürüsü atlarla dolar,
Evi canlarla dolar.

Sonra ortanca oğula Yayuçi'nin şu sözlerini bildirir:

Bu hanların hediyesi,
Cesurlara alt olmaz,
Geniş omuzlulara yenilmez,
Ömrü uzun olsun,
Günleri kısılmasın,
Güçlü, kuvvetli olsun!
Kapatları zırh gibi olsun,
Yıldızların arasına ok atсын,
İntikamını alsın,
Kötü güruh düşmanları,
Köpekler gibi inliyerek ölsün,
Koyunlar gibi meliyerek ölsün.

En sonunda Yayıçı'nın büyük oğlu hakkında söylediklerini bildirir:

Beni takdisimle
Yirmi beşini doldurdu.
Zengin malları
Her taraftan toplansın,
Her yana hediye sunsun,
Ona gelen sözler,
Onu önceden yenmesin,
Hiçbir değnek arkadaşına değmesin,
Daha kırk yıl yaşasın.
Göğsüne ok isabet etmesin,
Yakasına kimse yapışmasın,
Hiçbir kötülüğe takılmasın,
Halk arasında sulhü temin et!
Kürkün düğmesi ol,
Daha elli yıl yaşa!

Fal söylenirken aileye mensup olanlar şapkalarını davulun altına atarlar. Her falın söylenişinden sonra kam davulu biraz yukarıya kaldırarak orbu ile vurur. Fal felâketi haber veriyorsa, şapkalar davuldan düşer, fakat iyi haber geliyorsa, herkes mümkün olan bir çabuklukla şapkasını alarak saadet bunun içinde kalsın diye sıkıca tutar. Bütün fallar söylenip bittikten sonra saman tekrar Yayıçı'nın önüne eğilerek okur:

Ricamı dinle Yayıçı,
Bana sağ gözünle bak,
Beni sağınla takdis et.

Şaman dördüncü ve beşinci kata vardığı zaman Pura da dinlenmiştir ve Şamandan içecek bir şey ister:

Güzel güneşli bir ilde,
İçilecek iyi çeşme var,
Bu gözüme görünüyor,
Ey şaman!
Ma-ák, Ma-ák, Ma-ák!

Şimdi şaman Baştutkan olarak su ile bir kap alır ve Pura'ya içirmek için ılık çalar. Bu esnada Kam hareketleriyle Pura'yı taklit ederek sesle nefes alır, tepinir, fakat neticede yine içer. İçtikten sonra tabağı dişleriyle yakalayıp davulla birlikte yukarıya fırlatır, sonra da Baştutkan olup yakalar ve ardıc ile tütüsüler.

Bundan sonra şaman altıncı kata çıkar; altıncı basamağa basarak zemini deldikten sonra, aynen yukardaki şarkıları söyliyerek altı defa ateşin etrafında koşar. Burada, göğün altıncı katında ay oturmaktadır, şaman onun önünde saygı ile eğilerek şu şarkıyı söyler:

Rıcamı dinle! Rıcamı dinle!
Altıncı gökteki ay ata!
Rıcamı dinle! Rıcamı dinle!

Bu sözlerden sonra şaman vecd içinde üç defa taptı'nın etrafında koşar ve arkasından doğuya doğru üç defa eğilir. Bu esnada birdenbire kaçan bir tavşanı görerek, onun arkasından derhal hizmetkârı Kuruldak'ı gönderir:

Kuruldak, acele et,
 Boz söğüt çalılığında,
 Boz tavşan gizlenmiştir,
 Çu-u-uk!

Tavşanı boşuna aramış olan Kuruldak - bunu şaman da yüz hareketleriyle ifade eder - sesini değiştirerek cevap verir:

Yazık! Yazık!
 İki ormanda gizlenmiş,
 Üç ormanda gizlenmiş,
 U, u! Yazık, yazık!

Bunun üzerine şaman tekrar sesini değiştirmekle, iş gören kimse olarak başka bir şahsı ele alır, meselâ şimdi Kereldäy denen biri ortaya çıkarak Kuruldak'ın sesini taklitle alay ederek ona seslenir:

Téte, téte, téte-té!
 Ey, ey, ey, azizim!
 Neler oldu acaba,
 Kulakları sallanıyor.
 Karın derisi depreniyor.

O, Pura'ya işaretle devam eder:

Bak, kuyruğu öteye beriye sallanıyor,
 Atın canlı değil mi?
 Ne oldu ki, ihtiyar?
 Ey, ey, ey, ihtiyar?
 Bak, tavşanın ovada,
 Bir çalıya saklanmış,
 Çu-u-uk!

Kereldäy'yi temsil eden şaman bu son nida üzerine orbu'yu aşağıdan yukarıya doğru sallar. Sonra

durumunu ve sesini değiştirerek tekrar tavşanı kovalayan Kuruldak olur ve seslenir:

U, u, u!

şimdi iki ormandan koşup geçti,

U, u, u!

şimdi üç ormandan koşup geçti,

Yazık, yazık, yazık!

Tavşan, içerde kalma!

Kereldäy'in bütün küfürlerine rağmen tavşanı yakalamak mümkün olmuyor. Bunun üzerine şaman yukardaki şekilde yedinci göğe çıkar, şimşek ve gök gürlmeleri arasında zemini delip yedi defa taptı'nın etrafında koştuktan sonra, yedinci gökte yaşıyan güneşin önünde, davulu saygı ile göğsüne basarak eğilir:

Yalvarmamı dinle, ricamı dinle,

Burada oturan gün ana!

Yalvarmamı dinle, duamı dinle!

Aynı şekilde, türlü tesadüfler, temsili sahneler, çualar, fallar, takdis sözleri v. b. ile, kam, sekizinci ve dokuzuncu göğü de deler; kam'ın kuvveti ne kadar fazla ise, o kadar yükseklerle çıkabilir; meselâ cn, onbir, onikinci göğe ve daha da yükseklerle çıkanlar vardır, fakat bu kuvvet çok azlarına nasip olur. şimdi şaman, kuvvetinin yardımıyla en yüksek yere çıktıktan sonra, aşağıdaki dua ile hitap ederek Ülgön'ün kendisine seslenir; bu esnada davulu aşağıya indirir, orbu ile yavaşça vurur ve saygı ile eğilir:

Üç merdivenle çıkan han,

Üç sürülü Bay Ülgön,

Karşıdaki mavi yamaç,
 Gözüken mavi gök,
 Akıp giden mavi bulut,
 Erişilmez mavi gök,
 Erişilmez ak gök,
 Bir yıllık genişlikte sulak yer,
 Üç kat yüksek Ülgön ata,
 Ay baltasının yüzü ondan sakınır,
 Kendisi at tırnağı kullanır,
 Bütün halkı sen yarattın, Ülgön,
 Bizi seslenerek kuşatan,
 Bütün hayvanları sen verdin Ülgön,
 Bizi felâkete bırakma!
 Kötülüğe karşı bize kuvvet ver!
 Bize Körmös'ü gösterme!
 Bizi onun eline verme!
 Yıldız dolu semayı,
 Bin, bin defa çeviren,
 Günahlarıma göre hükmetme.

Fakat şaman Ülgön'den kurbanın iyi kabul görüp görmediğini öğrenir, yine ondan havanın sabit kalması veya değişmesi, ekinlerin kötülüğü, fena yetiştirilmesi, Ülgön'ün daha da kurban isteyip istemediği ve nasıl bir kurban beklediği veya talebettiği hakkında malûmat alır. Bu son talep hususunda şaman umumiyetle iyi bilgi verir ve kendisinden kurban talep edilen şu veya bu komsuyu zikreder. Kurbanlık hayvanın renk ve şeklini tasvir ettiği zamanlar da ender değildir. Bu esnada şamanın kendi menfaatine göre hareket ettiği de göze çarpar, çünkü istenilen hayvanın sahibi, umumiyetle Ülgön'ün talebini yerine getirmeye çalışır.

Ülgön ile konuştuktan sonra Şaman en yüksek bir vecd haline gelir ve neticede büsbütün yorularak yere yuvarlanır. Sonra Baştutkan onun yanına gelerek davul ile orbu'yu elinden alır, şaman da son defa olarak parmakları ile üç defa davula dokunur, başını sallar ve elini davul çalar gibi hareket ettirerek a-a-a-a-a! i-i-i-i! diye homurdanır, sonra hiçbir azasını dahi kımlıdatmadan sakın oturur. Biraz sonra, daha çadırda sessizlik devam ederken o, gözlerini oğuşturur, saçlarını düzeltir, ellerini uzatır, gerer ve kendisinin tere batmış gömleğini sıkar. Sonra yavaş yavaş etrafına bakınır ve etraftakilerle: Esän-salam! Esän-salam! diyerek selâmlaşır.

Kurban merasimi çoğu zaman bu ikinci âyin sahnesiyle sona erer, fakat bazan, bilhassa zengin kimselerde üçüncü bir gece yine merasime tahsis olunur. Kurban merasiminin üçüncü sahnesini içki sunma ve büyük bir yemek ziyafeti teşkil eder ki, bu esnada muazzam tulumlarla kımız ve kuzeydeki şamanistler arasında (Teleüt ve Şor'lar) çok miktarda arpa birası içilir.

Bu gibi ziyafetler için lüzumlu içkiler, daha kurban çadırı kurulmadan önce hazırlanır; ikinci akşamın merasimleri bitmeden önce buna hiç kimse dokunmaya cesaret etmemelidir. Ancak ondan sonra gerekli içkiler kurban çadırına taşınır. Kadınlar bu bayram için lüzumlu her şeyi hazırlarlar, çadırın zeminini kenarı boyunca halılarla örterler ve üçüncü günün akşamı (güneş battıktan sonra) *taptı* yanında ateş yakarlar.

Sonra kurban yerinden 9-12 tane kayın kabuğundan yapılmış kepçe getirirler, bunlarla, yine o

kadar ağaçtan çin kaplarına ayran doldururlar. Bu ağaç kaplar ateşin etrafına dizilir ve her kabın arkasında bir diki durur. Kapının solunda, sağ kanadın en ucunda şaman, sonra Baştutkan, sonra ev sahibi, sonra son yıllarda ailelerinden kimse ölmemiş olan komşular gelir. Böylece ayakta duranlardan herbiri kepçe ile kaptan biraz ayran alır ve sonra hepsi birden: Çek! diye bağırarak ayranı taptı'ya doğru dökerler. Bu söz ve içki takdimi üç defa tekrarlanır. Sonra 12 kişinin hepsi de kepçeleri yukarıya fırlatırlar. Kepçeler yere düştükten sonra bunların durumu iyice tetkik edilir. Kepçenin dibi yukarıda ise, atan için gelecek yıl saadet ifade etmez, halbuki bunun tersi, saadet ve bereket işareti sayılır. Şimdi kaplar tekrar doldurulur ve herkes mümkün olduğu kadar çabuklukla bunu içip bitirmeye çalışırlar. Fakat şaman, kabını boşalttıktan sonra bunu kapıdan dışarıya atar. Bu kabın durumu da, fırlatılan kepçelerin durumu gibi, kurban sunan kimsenin istikbaldeki baht veya bahtsızlığı için bir işaret sayılır.

Bu merasim bittikten sonra umumî bir içki meclisi başlar. Mevcut misafirler grup grup tulumların başında toplanır ve ev sahibinin yakınlarından biri tarafından ağırlanırlar. Hazır olanların çoğu tamamiyle sarhoş olup kendilerinden geçinceye kadar içeryler, şarkı söyler, bağırır, güler ve sarhoş olup sızdıkları yerde uyuyup ayıluncıya, sabaha kadar yatarlar. Sarhoşluğa, utanılacak bir iş diye değil de, pek tabii bir hadise olarak bakarlar. Fakat ayrıca şu da zikre değer ki, kadınlar ölçüyü kaçırmazlar, sarhoş olup kendilerinden geçen erkekleri rahat bir duruma sokar ve üzerlerini örterler. Kadınları böyle

düşüncesiz sarhoş olmaktan alıkoyan şey, çocuklara karşı beslenen vazife hissidir.

Burada şuna da işaret edilmelidir ki, şamanların hepsi de âyini aynı şekilde icra etmezler. Muhelif soylar arasında (sök) türlü türlü merasim şekillerine rashyoruz, bu iş daha ziyade şamanın bilgi ve ustalığının derecesine de bağlıdır. Umumiyetle denebilir ki, kurban merasimleri burada tasvir edildiğine benzer bir şekilde cereyan eder. Bazı şamanlar âyin esnasında gözlerini kapar, bazıları da açık tutarlar. Bazıları o kadar delicesine rakseder ki, neticede cansız gibi yere yuvarlanırlar, bazıları ise son derece vecd içinde kendilerinden geçerler ve sonunda onu yakalayıp bağlamak icabeder, bu işi de ancak büyük kuvvet sarfı ile birkaç kişi becerebilir. Bağlanmış olan şaman bundan sonra da uzun müddet çırpınarak kendisini çözmek ister, nihayet davulu elinden düşer ve saatlarca ölü gibi yatar. Bazı şamanlar daha sakindir ve âyini kendiliklerinden bırakırlar.

Kendisine kurban sunulan ruhun çağrılması da, bu ruhun cinsine göre biribirinden ayrılır. Bilhassa Erlik'e sunulan kurban çok farklıdır, fakat ben bu kurbanın sunulması üzerine doğru dürüst hiçbir bilgi edinmedim. Bu da pek tabiidir, çünkü burada cezaya karşı korku çok büyüktür.

Şamanın en büyük sanatı, yurtun temizlenmesi adı verilen ıştır. Bu, aile içinden ölen kimsenin kırkinci gününde yapılır. Bu merasimi ancak pek az şamanlar başarı ile yapabilir, bu yüzden zengin kimseler çok defa uzaklardan meşhur şamanları çağı-

rır ve katlandığı zahmet için bol bol bahşış verirler. Yurtun temizlenmesi, umûmiyetle Yayık Kan'ın özel bir yardımı ile icra edilir ve ona bu yardımı için kurban da sunulur. Bilhassa bir ailede arka arkaya birkaç ölüm hadisesi vukubulduğu zaman bu yurtun temizlenmesine önem verilir. Meselâ, Altaylıların inanışına göre ölünün ruhu daha bir müddet evde kalır ve yalnız gitmek istemeyip, aile uzuvlarından veya ailede bulunan kimselerden daha başka kişileri, veyahut hiç olmazsa hayvanları kendisi ile birlikte ölüm diyarına sürükler, Yayıçi, en müessir çare olarak su sellerini celbetmek suretiyle, alıp götürülmüş olan ruhlardan bir kısmının geri gönderilmesini mecbur edebilir ve ölünün ruhunu da aşağıdaki dünyaya kovabilir.

Ölünün ruhunun zararlı tesiri hakkındaki bu inanış, kısmen, ölü ile yaşayan akrabalar arasında mevcut sıkı akrabalık bağlarına dayanır ki, buna şamanlık inanışının esası olarak bakabiliriz, bunun meydana gelmesinin diğer bir sebebi de, hertürlü tıbbî yardımdan mahrum Altaylı'lar arasında çoğu zaman korkunç tahribat yapan salgın hastalıklardır.

1860 yılı temmuzunda Kengi gölü civarında bulunduğum zaman, kendim de böyle bir ev temizleme merasimine iştirak etmek fırsatını bulmuştum. Güneş battıktan biraz sonra merasimin icra edileceği yurta geldiğim zaman, merasime iştirak etmek üzere geldikleri söylenen akraba ve komşulardan takriben 20 kişi toplanmıştı. Adı Popoy olan evsahibi beni nezaketle karşıladı ve bana, tam yurtun duvarına bitişik şeref mevkiinde bir yer gösterdi. Kendisi bana,

karısının bir kaç hafta önce öldüğünü ve şimdi de evini temizlemesi için Katunya'dan tanınmış bir şamanı çağırdığını anlattı. Görebildiğim nisbette, orada hazır bulunan Altaylılar pek düşünceli davranmıyor, bilâkis sanki hiçbir merasim olmayacakmış gibi sohbet ederek sakın tütün içiyorlardı.

Karanlık basmaya başlayınca, yurtun biraz ötesinden şaman davulunun boğuk sesi gelmeye başladı. Yurtun kapısına giderek baktığım zaman, şamanın, monoton bir şarkı sesi ile yurttan takriben yüz adım ötede muntazam adımlarla çadırın etrafında dolaştığını ve arada sırada davula kuvvetle vurduğunu gördüm. Şamanın dairesi gittikçe daraldı ve nihayet ve nihayet yurtun tam dış kenarında yürümeye başladı ve en nihayet kapıdan, parlak bir şekilde yanan ateşle aydınlatılmış yurtun içine girdi. Şimdi, ateşe yaklaştı ve davulunu, dumanlar derinin iç ve dışına dokunacak şekilde bunun üzerinde tuttu. Sonra haşmetle kapı ile ateş arasına oturarak, arasına keskin seslerle bölünen monoton bir şarkı söylemeye başladı. Şarkı gittikçe yavaşladı, arasına davula vurulan darbeler de hafifledi, en nihayet şarkı inilti bir feryat ve fısıltı haline geldi. Bundan sonra şaman dikkatle yerinden kalkarak sürünen adımlarla yurtun içinde ateşin etrafında dolaştı, çağrılan kimseyi evin içinde arar gibi, ölünün ruhunu çağırarak başını her tarafa döndürdü. Bazan ölünün sesini taklit ederek ince sesle konuşuyor ve kendi adamları yanında bırakması için inliyerek yalvarıyordu. Yoldan korktuğunu, bunun yalnız gidemiyecek kadar uzak olduğunu söylüyordu. Burada çocukları yanında kalmayı çok istemiş. Şaman, yurta girmeden önce

birçok kudretli ruhlarla doldurmuş olduğu davulu ile, onu merhametsizce yurtun bir köşesinden diğerine sıkıştırır. Ancak uzun arama ve sıkıştırmalardan sonra ölünün ruhunu davul ile orbu arasında yakalamıya ve sonra davulla yere bastırmaya muvaffak olur. Söylediği şarkı gittikçe kuvvetlenir ve şiddetlenir, fakat halâ da, yakalananın yavaşça inlemesiyle kesilir.

Şimdi şaman sihirli davulunu ön tarafı ile yere doğru çevirir ve yerin altından derinlerden geliyor-muş gibi boğuk sesler çıkaracak şekilde vurur. Şarkı da yurttan uzaklaşarak ölümler diyarı (üsüttär yä-rinä) olan aşağıdaki dünyaya doğru yol almıştır. Aynı zamanda şarkı da yavaşhıyarak hafif bir fısıltı haline gelir. Nihayet kuvvetli bir darbe ile ölümler diyarına vardığını bildirir. Şimdi, eskiden ölen ve ölümler diyarında bulunan akrabalarla konuşma baş-lar ki, şaman ölümleri bunlara götürür. Onlar yeni ruhu kabul etmek istemezler. Şaman onları kandır-mak ister, yalvarır, yakarır. Fakat nafiye. O zaman şaman rakı şişesini alarak ölümlere hayat suyundan takdim eder. Onlar bunu sevinçle kabul ederler, muh-telif seslerden ibaret bir gürültü meydana gelir, fa-kat rakı tesir ettikçe de kekeleme başlar. Ölümler şarkı söyler, neşe ile bağırırlar ve böylece yeni ruhu onların arasına gizlice katmaya muvaffak olur. Şimdi şamanın şarkısı gittikçe şiddetlenir, çünkü ölümler di-yarını terketmiştir ve tekrar yukardaki dünyaya yaklaşmaktadır. Yukarıya vardıktan sonra birden-bire sıçrar ve vücudu sinirli bir halde şiddetle gerilir. Nibayet şarkı haşin bir bağırma şeklini alır, şaman gılgın sıçramalarla yurtun içinde dönerek danseder

ve en sonunda ter içersinde kendinden geçerek yere yuvarlanır.

Ateşin sihirli ışığı altında cereyan eden bu vahşi sahne, benim üzerimde öyle kuvvetli bir tesir yapmıştı ki, etrafımı büsbütün unutarak şamanı bir tesir yapmıştı ki, etrafımı büsbütün unutarak şamanı bir müddet gözlerimle takip ettim. Altay'lılar da büyülenmiş bir vaziyette idiler, pipoları yere düşmüştü. Takriben çeyrek saatlik bir sessizlik hüküm sürdü.

Ölüler memleketindeki sahne de, muhtelif şamanlar tarafından türlü durumlar altında birbirinden farklı olarak icra edilmektedir. Bazan ölüyü gizlice sokmak mümkün olmaz, bazan da ruh şamandan kurtularak yurta geri döner, bu takdirde onu takibeder ve sahne yeniden başlar. Şaman Yayık Kan'ı yardıma çağırdığı zaman, ölüler diyarındaki neşeli içki sahnesi birdenbire dalgaların hücumu ile kesilir. O zaman umumî bir kargaşalık, çılginca bir koşuşma başlar. Şaman, yaklaşan suyun sıkırtısını taklit eder. Ölüler yardım isteyerek bağırıp çağırır ve ağlarlar. Şimdi ölüler tarafından alıp götürülen hayvanlar veya akrabaların ruhları vatanlarına geri götürülürler. Bazı şamanlar, alttaki dünyada ölüler tarafından tanınmamak için, bu merasim esnasında yüzlerine kurum sürerlermiş.

Kurban sunmak ve ev temizlemek, şamanın esas dini (eğer böyle ifade etmek caizse) işleridir. Bu esnada o kendisinin bütün sanatını göstermelidir. Ancak dinleyicilerde korku ve itimat uyandırılan kimse hakikî bir şaman sayılır, böylece onlar,

şaman tarafından haber verilen şeylerin hakikî kehanet sözleri olduğuna inanırlar ve bunlar vasıtasıyla Tanrı'ları teskinve takdis etmeye çalışırlar. Şamanın diğer işleri ehemmiyetsizdir. Takdis ve teşekkür duasını ve aynı şekilde Yer-su'lara sadaka sunmayı herkes becerebilir. Havadan ve istikbalden haber vermeyi de yalnız şaman icra etmez. Doğum, düğün ve ölüm hali toplantıları ile şamanın hiç ilgisi yoktur, ancak bu esnada gayri müsait hallerle karşılaşılırlar ve bunların büyü ile giderilmesi istenirse şaman çağrılır ve o da yukarda anlattığım şamanlık âyinlerinden birini icra eder.

Şimdi söyle bir soru ile karşılaşabiliriz: şamanların hareketi hakikî midir, kendilerinin büyü kudretine inanıyorlar mı, yoksa bunlar, bâtil inanışa sahip halk önünde şamanın ancak kendi menfaatını düşünerek icra ettiği birer komedi midir?

Eskiden vaftiz edilmiş ve daha yeni hristiyan olmuş Altay'lı, Teleüt ve başkalar ve aynı şekilde ruslar da, şamana hakikî bir şeytan hizmetçisi olarak bakarlar ve büyüü ile hakikaten tabiatüstü şeyler yapabildiğine inanırlar. Rus köylüleri ve hristiyanlaştırılmış Altay'lılar tarafından meşhur şamanlar hakkında nakledilen birçok hikâyeler bize bunu göstermektedir. Şaman, vücut ağrılarına karşı hissizleşir ve en ufak bir zarar bile görmeden vücudu ile korkunç işlere teşebbüs edermiş (meselâ, kızgın demiri ses verecek şekilde ağzına sokarmış). Burada görüyoruz ki, açık bir dolandırıcılık ne kadar büyük bir tesir yapmaktadır. Daha yeni vaftiz edilmiş ve kanaatımca inanarak hristiyanlığı kabul etmiş olan

Altaylıların hastalık halinde hâlâ geceleri gizlice, kendisinin şeytanlık kuvveti ile felâketi uzaklaştırsın diye şamanı çağırmaları ve büyücünün şeytanî kuvvetine karşı olan inanışın hristiyan allahına olan inanışla birbirine zarar vermeden yan yana yaşamakta devam etmeleri gibi haller, aynı neticeye götürmektedir.

Meselâ Çivalkov dahi kendisinin hal tercümesinde bana şunları yazıyor (*Proben der Volksliteratur* adlı eserimin I. cildine bakınız): Ben Şor'lara şöyle dedim: "Şamanın sözlerine inanmayınız, bunların hepsi de yalandır. Şamanlar kendileri hakiki allaha olan inanışı bilmezler, aksine şeytana inanırlar ve onun yardımı ile şamanlık yaparlar". Misyoner Verbitski dahi yukarda zikredilen ve "Tomsk haberleri" nde çıkmış olan yazısında şöyle diyor: "Şamanın hali bir hastalık mı, delilik mi, yoksa bir oyun mudur? Hayır, bunlardan hiçbirisi değil. İyi melekler insanları korumak ve takdis etmek üzere şamanın en yüksek hükümdarı tarafından gönderilirler fakat kötü ruhlar ne yaparlar? Bunlar vücutsuz ve akıllı yaratık oldukları için elbette ki, büsbütün hareketsiz kalamazlar. Bunlarda mutlaka bir hareket arzusu bulunduğunu kabul etmemiz icabettiğine göre, bu arzu da pek tabii olarak kötülüğe doğru yöneltilmiştir. Maddî tabiat onların gayreti karşısında hissiz kalır, bundan dolayı onların düşmanca hareketleri için yegâne faaliyet sahası insanlardır. Onlar, dünyada insanlar arasında, çöldeki arslanlar gibi yaşarlar ve insanlara, eşkiyalar gibi her yerde zarar vermiye, kötülük yapmaya çalışırlar. Doğrudan doğruya yapılan bu hücum, bizim fikir, arzu ve

bareketlerimizde tecelli eder. Uyanık olursak, onlarla mücadele ederiz, allahın yardımı ve haçın kuvvetiyle uzaklaştırırız. Fakat vaftiz edilmemiş ve böylece büsbütün onların tesiri altında bulunan bir kişi onları kendisinden nasıl uzaklaştırabilir?”. Aynı misyoner başka bir yerde şöyle diyor: “Öyle misaller vardır ki, kozaklar kendinden geçmiş şamanı kamçı darbeleriyle ayıltamamışlardır, diğer cihetten öyle misaller de vardır ki, (kendi tecrübeme göre söylüyorum), kendinden geçmiş bir şamanın elinden derhal davulunun düşmesi için papazın müdahalesi kâfi gelmiştir”. Muhterem misyonerin sözlerini burada aynen tekrar etmeden geçemedim, çünkü bunlar hristiyanlıkla putperestliğin nasıl karşı karşıya durduğunu ve hristiyanlığın burada nasıl bir himaye altında tesir icra ettiğini en açık bir şekilde göstermektedir, yoksa maksadım bunları redle karşılamak değildir. Misyoner, yeni vaftiz edilenlerin eski dinini bir şeytan eseri ve kötü ruhların bir marifeti olarak vasıflandırmakla çok doğru bir felsefe yürütüyor, çünkü bu suretle kendisi tarafından vaız ile ileri sürülen haç daha keskin bir ışık altında ortaya koymakta ve din değiştirmenin faydalarını daha açık bir şekilde göstermektedir. Fakat misyoner efendinin, bu sözleri şaman tarafından semanın en yüksek tanrısı olan Ülğön için yapılan kurban merasimine ait tasvirlerin sonuna eklemesi de, hakikaten pek komik bir tesir bırakıyor: burada şaman, Tanrının önünde hürmetle eğilerek af ve merhamet için yalvarır, kötü ruhlara karşı himaye ister; merasimin başında da kapı ruhuna başvurarak, merasim esnasında kendisini rahatsız etmemeleri ve kurbanın menfi bir ne-

tiye vermemesi için kötü ruhları yurttan uzaklaştırması yolunda valvarmış bulunur. Burada, Schiller'in "Jungfrau von Orleans"ından alınan sözlerle ancak şöyle diyebiliriz: "Bana büyücü diyorsun, cehennem sanatlarını öğretiyorsun; sulh, nefret, barışma, bunlar cehennemlik işler midir?"

Öyle zannediyorum ki, kurban duasına ait büyü sözlerini gözden geçiren her okuyucu, şamanların, hiç de şöhretleri kadar fena olmadıklarına kanaat getirecektir. Onlar, kendi halklarının etik idelerinin mümessilidirler; onların duaları, kötü ruhlara karşı korku ve ışık tanrısından beklenen yardım ümidi gibi halk içinde yaşıyan şeyleri, hem de aynen onlarda olduğu gibi maddî bir şekilde, eğer böyle demem caizse, yani ruhî olmayarak aksettirmektedirler. Şamanların hareketinde, diğer dinlerin birçok rahiplerinde olduğu gibi hakikatle şiir bir arada yürür ve bunlar ayrılmaz bir bütün halinde kaynaşmıştır. Şaman, içinden kendi temsilinin bir hakikat olduğuna hiç şüphesiz inanmıştır, o hiç şüphesiz hakikî bir vecd içindedir ve hayal görür gibi deliliğe yakın bir durum, onu sık sık tamamiyle şuursuz bir vaziyete getirebilir. Bununla onun, ancak bu şekilde şamanlık yaptığını söylemek istemiyorum, o çok defa da, sırf mesleğini yapmış olmak için bildiği duaları okur, söylemiş olduğu fala dayanarak tam bir düşünce ile önceden hazırlanmış bir niyetle yağlı bir kurban ziyafetine konmak istemesi de herhalde ender hallerden değildir. Fakat bu durum onu, kendi merasiminin hakikî olduğuna inanmaktan alıkoymaz, o, ancak dış tesirler altında hareket eden sert tabiatın bir çocuğudur. Bundan başka, şamanların diğer dinlerin

rahiplerinden daha fena olduğuna da inanmıyorum. Şüphesiz ki, hristiyan papazlar arasında da, içinden inanmadığı halde İncilin yüksek sözlerini bir mâna katmadan boş klişe gibi geveliyen ve mukaddes sözleri ağzına alarak, ancak yapılması gereken kilise merasimlerini icra eden zatlar az değildir. Şamanlığın, onu etraftan kuşatan ve sıkıştıran üç büyük din olan hristiyanlık, islâmiyet ve budizimden daha aşağı olduğu hakkında kimse münakaşa etmek istemez, fakat onun da muayyen etik temayüllere sahip olduğu ve bunları geliştirdiği de o derecede bir hakikattir.

Budizmin tesiriyle, Soyon'lar arasında eski şamanlık inanışının büyük bir kısmı ortadan kalkmıştır; fakat budizmin nüfuzu ile husule gelen tesir ve azalışın derecesini tespit edecek durumda değilim, çünkü, doğru netice çıkarabilmek için elimde malzeme yoktur. Türk halkları üzerinde daha büyük tesiri islâmiyet göstermiştir, ve yukarda dediğim gibi bu din, şamanlığı çok yerde büsbütün yok etmiye muvaffak olmuştur, bununla beraber münferit göçebe Türk boyları arasında eski dinin de açık izlerini bulabilmekteyiz. Bu mesele üzerine ancak Kazak-Kır-gız'lar hakkında tamamlayıcı bilgi verebileceğim.

Kazak'lar arasında hâlâ, açık bir şekilde eski şamanlık inanışının izleri sayılabilecek birçok gelenek mevcuttur. Bütün bu putperestlik adetlerini saymak işi uzatır. burada baksa veya şarlatan doktoru zikretmek kâfi gelir ki, bunların, mollalar yüzünden halkın dinî işlerini idareden uzaklaştırılan ve şimdi ancak şarlatan, doktor ve falcı olarak halkın arasın-

da bir itibarı olan şamandan ibaret olduğu besbellidir. İslâmiyetin baskısı altında şamanlık dualarının ne gibi değişikliklere maruz kaldığını görmek çok mehtaklı bir iş olacaktır.

Baksa, daha kendisinin dış görünüşü ile bir müminden, yani Kazak'ların umumi dış kıyafetinden ayrılmaktadır. Kazak'lar saçlarını umumiyetle büsbütün kestirdiği halde, baksa'lar ancak başlarının ortasını traş ederler, fakat saçlarını başlarının iki yanında şakak ve kulaklarının üzerinde beş parmak kadar genişlikte bırakarak 3-4 zoll kadar aşağıya sarkıtırlar. Bu gibi putperestlere ait saç kıyafeti mutaassıp bir müslüman için istikrah edilecek bir şeydir. Tatar tüccarlarının baksa'dan nefretle yüzlerini çevirdiklerini ve ürkerek yere tükürdüklerini kendim gördüm.

Elbisesi bakımından başka ancak külâhının diğerlerinkine nazaran biraz yüksek olmasıyla ayrılır ve bundan başka üzerine de bir kuş tüyü demeti takar. Baksa, davul yerine bir nevi keman veya viyolonsel denebilecek, 3-4½ fuss yüksekliğinde kobus adı verilen bir alet kullanır. Baksa bu kobusu, bizim musikicilerin viyolonsel çaldıkları gibi önüne koyar ve üzerine bas yayına benzer bir yayla sürer. Kobus'un üzerinde at kılından örülmüş iki tel gerilmiş ve sapına da demirden bir sürü çingiraklar takılmıştır, bunlar, çalgıcı kemani hareket ettirdiği zaman takırdıyarak sesler çıkarırlar. Bundan başka baksa'nın, ucuna dört köşeli bir tahta yerleştirilmiş bir değneği de (asa) vardır ki, bunun da tahta kenarlarına birçok çingirakla demir parçaları asılmıştır. Sihirbazlık yapacak adam (Kazak'larda baksa'nın

âyini bundan başka bir mâna ifade etmez), kobus çalmakla işe başlar ve bu esnada monoton bir şarkı ile refakat eder. Sonra değneği yakalar ve delice bir raks esnasında bunu şiddetle sallayarak korkunç sesler çıkarır. Çok defa da bu büyü işini iki baksa yapar, bu takdirde biri kobus çalar, öteki de değnekle sıçrar ve rakseder. Hiçbir alet kullanmadan büyücülük yapan başka baksa'lar da vardır. Bu hokkabaz da büyü esnasında aynen şaman gibi vecde gelir ve bir zarar yapmasm diye birkaç kişi tarafından yakalanması icabeder. Artık halk ahlâkında baksa inancı temel bulamadığı için, baksa şaman'dan ziyade kendisinin korku salan görünüşü ile tesir etmeye çalışır. Bu yüzden o çok çirkin sıçramalar yapar, gözlerini korkunç bir şekilde döndürür, dişlerini gıcırdatarak, vecde gelerek deli gibi etrafına saldırır. Vecd içinde korkunç maharetlerini gösterir ki, Kazak'lar bunları ancak korku ile anlatabilmektedirler. Bana anlattıklarına göre baksa ateş gibi kızgın demiri tutar, büyük iğneleri bir zoll derinliğinde vücuduna batırır, kızgın demiri yalar, üzerine şu döküldüğü zaman cızırdadığı gibi çıplak ayakla kızgın demirin üzerine basarmış. Baksa'nın korkunç sıçramalarını ve yüz hareketlerini ben kendim de gördüm, fakat diğer maharetlerini benim arzum üzerine göstermek istemedi, bunları ancak hakikaten ruhlar tarafından bastırıldığı takdirde yapabileceğini söylüyordu. Baksa'nın yukarıda anlatılan hareketleri, hiç şüphesiz, bunlar vasıfesiyle seyircileri kandırdığı hokkabazlıktan ibarettir. Baksa, korkulacak bir iş icra ettiği zaman her defasında yüksek sesle: "Bura raya bakmayın! Ruh gözlerinize batıyor!" diye ba-

gırırılmış. Tabiidir ki, seyirciler de gözlerini ancak yarım açıp bakarlar ve belki de hakikatle olandan daha fazla görürler. Esasında sözlerine güvenilir kimseler⁷ tarafından anlatılanları ancak böyle izah edebilirim. Onların verdikleri bütün malûmat neticesinde şunu anladım ki, bir baksa ne kadar çok korkunç şeyler gösterirse, Kazak'lar ona o kadar çok hürmet eder ve o kadar çok mükâfat verirler.

Bir Kazak, hayatından korkulacak şekilde hastalanır ve ihtiyar kocakarılının ilâcı da fayda vermezse, bir baksa çağrılır (yahut şöyle diyelim: islâm terbiyesi görmemiş kimseler baksa çağırır, fakat müslümanlar molla çağırarak dua okuturlar). Baksa evvelâ hastanın nabzına bakar ve bu esnada bir sürü anlaşılmasız sözler söyler. Sonra kobus ile yere çökerek hastaya birçok melodiler çalar ve buna kobus'un takırtısı ile refakat ederken yarım sesle şarkı söyler. Bundan sonra kumalak (koyun pisliği) alarak fala bakar, hastalığın sebebini ve bunu gidermek için lâzım olan kurbanı söyler.

O kurbanlık hayvanı iyice açıklar, koyunun tanıması için lâzım olan renk ve bir sürü işaretleri söyler. Baksa falının doğruluğunu ispat için bana söylediklerine göre, onun tarafından tavsif edilen koyun çok defa ev sahibinin veya hiç olmazsa komşunun sürüsünde bulunurmuş. Bundan şu neticeye varılabilir ki, baksa faldan önce hiç şüphesiz hastanın sürülerini gezmiş veya başka bir yardımcısını gezdirmiştir. En basit işaretlerden biri de koyunun büyük ve semiz olmasıdır.

Bu da, baksa tarafından başka bir merasım yapılmadan islâmın şartlarına göre kesilir, eti parça-

lanarak kazana konur ve komşular yemeğe çağırılır. Koyun kesilir kesilmez baksa mırıldanarak hayvanın ak ciğerini koparır, acele acele hastanın yanına gider ve ona, henüz sıcak olan ciğerle üç defa vurur. Sonra, hastalığı üzerine aldığı zannedilen ciğeri kaparak köpeklere fırlatır ve en son parçasına kadar yiyip bitirmelerine dikkat eder.

Sonra asâsını alarak en yüksek vecde varıncıya kadar delice rakseder. Baksa'nın büyüü bittikten sonra yemeğe oturulur, buna, hastadan başka herkes iştirak eder. Baksa'ya mükâfat olarak yemek esnasında en iyi parçalar ve bundan başka kurbanlık hayvanın derisi de verilir. Zengin kimseler, baksa'ya bir koyun, veya durya'dan yapılmış elbise gibi başka hediyeler de verirler. Yemekten sonra baksa, umumiyetle ruh (cin) den öğrendiklerini bildirir, fakat bu ifadeler hiçbir zaman açık ve muayyen değildir, meselâ: sekiz gün içerisinde hava değişirse hasta iyileşir, yoksa ölür; veya hasta şu kadar gün zarfında ölmezse iyileşecektir, gibi. Baksa, muayyen güne kadar hastanın başı ucunda kalır, her gün şarkı söyleyip raksederek büyü yapar. Baksa, bıçak veya kızgın demirle yapılan mahareti her büyü esnasında tekrarlar, onun vücutça duyduğu ağrılar her defasında hastalığın küçük bir kısmını gidermiş sayılır, çünkü vecd içinde hastanın acılarını üzerine alır. Kurban kesilen koyunun kemikleri iyice temizlenir, kafatası üzerine baksa türlü türlü şekiller çizer ve hamurdan deve, at, inek, koyun ve keçi gibi mühtelif hayvan şekilleri yapar, sonra bütün bu kemiklerle şekilleri bir çuvala atarak türlü renkte iplerle bağladıktan sonra تنها bir yere gider ve

bir sürü merasimle gömer. Bu yeri hiç kimse bilmemelidir, çünkü bu kemikler, tekrar meydana çıktığı takdirde kurbanın sahibi için büyük bir felâket olur.

Şuna da işaret etmeli ki, bana anlattıklarına göre, baksa ağır hastalar yanına gitmeyi sevmez, fakat büyü ve tedavisini hafif hastalarda memnuniyetle icra edermiş. Bazan da hastaya, bu gibi hallerde büyüünün fayda veremeyeceğini de söylemiş. Hasta tâyin edilen müddette iyi olursa, baksa'ya önemli hediye verilir.

Baksa'lık kabiliyeti de şamanlık kuvveti gibi bir aile içinde irsîdir, fakat baksa derecesini alacak herkes tecrübeli bir meslektaşından ders almalıdır, öğretmen talebesini ancak uzun müddet beraber yaşadıktan sonra takdis eder; sonra o da baksa olarak kendi başına çalışmaya başlar. Talebe, öğrenme zamanında hocasına büyü esnasında refakat eder; yardımcı bulunur, şarkı söyleme veya asâ ile ses çıkarma gibi işlerden birini üzerine alır. İki baksa birlikte çalışırken, her zaman biri öğretmen, diğeri de öğrencidir.

Kazak'ların büyük bir kısmı baksa'ya dolandırıcı ve şarlatan nazariyle bakarlar; fakat çoğu da onların kötü ruhların elinde olduklarına ve içlerinde yaşayan ruhların kuvvetiyle bütün bu anlatılan harikaları yaptıklarına inanırlar. Gördüğüm baksa'lar bende sanatlariyle halkın gözünü boyayan şarlatan ve hokkabaz tesiri bıraktılar. Onların yürüyüş ve oyun tarzı yapmacık ve gayri tabii geliyordu; herhalde onlar olduklarından daha fazla görünmeye gayret ediyor ve bütün adi hareketleri arasında da bak-

sa rolünü oynamaya çalışıyorlardı. Gördüğüm bak-salardan biri her zaman dinî ibareler kullanıyor, içer-ken, otururken, her hareketinde yüksek sesle "Bis-millah!" diyor, söylediği her söze "Vallahi, Billahi!" ibarelerini ekliyordu; halbuki bunları Kazak'larda ancak bazı yaşlı kimseler yaparlar. Belki bu sözlerle o, kendisinin hakikî bir müslüman olduğuna inandır-mak istiyordu. Bazı baksa'lar her zaman ruhen has-ta bir kimseyi taklit ederek yüzleriyle türlü türlü hareketler yapar ve büyü yapmadığı zaman dahi san-ki kötü ruhların tesiri altında olduğunu göstermek istermiş gibi davranırlar.

Kulunda'da bir baksa şarkısını yazıp alabildim. Fakat bunun büyük bir kısmı anlaşılmaz imalardan ibaret olduğu için, burada ancak kısmen ve özet ha-linde vereceğim¹. Şarkı, Allah, Muhammed ve pey-gamberler için kullanılan islâmî nida ile başlar. Bu nida ile baksa kendisinin hakikî bir müslüman oldu-ğunu ispat etmek ister ki, bu çok mühimdir. Ona deli desinler zararı yok, fakat kâfir (kapır) demesinler!

Önce Tanrım sen rasgetir,
 Rasgetirirsen ben buradayım,
 Dilediğimi yine ver,
 Kısır kısrağa yavru ver,
 İyi Tanrı, geniş Tanrı, cömert Tanrı, bey
 Tanrı

¹ Çevirirken Kazakça aslı göz önünde tutulmuştur, krs. W. Radloff, *Proben der Volksliteratur...* III, 1870, s. 46-51, ve: A. Inan, *Şamanizm*, Ankara 1954, s. 133-145. (Çeviren).

Tanrı önce gök yaratmış,
 Ondan sonra yer yaratmış;
 Önce Tanrıya sığınayım,
 İkinci Muhammed'e sığınayım,
 Birine biz kul olduk,
 Birine ümmet olduk,
 Üçüncü, Tanrım, dört yar meşayih,
 Yüzyirmi dört peygamber,
 Mekke'de evliya,
 Medine'de evliya,

Bu duayı bir sürü azizler için niyaz takibeder ki, bunlar şaman tarafından büyüye başlamadan önce davula çağrılan Altay'lıların Yersu'larını, dağ ve nehirlerin onyedi kam'ını hatırlatır.

Han Çıngız'da evliya,
 Kızıl dağın başında
 Kız evliya,
 Öküz dağı başında
 Öküz evliya,
 Koçkar dağı başında,
 Konur Baş evliya,
 Dağdaki geyiğin
 İçinden çıkan yılanın,
 Bektav Ata Bek Azıl,
 Ölü desem ölü değil,
 Diri desem diri değil,
 Ata Korkut evliya.

Bundan sonra baksa, kendisinin mensup olduğu orta yüz'e mensup Kazak boylarının cedlerini çağırır. (Burada, hakikî şamanlığın hususiyeti olan eski

cedlere hürmet şeklinin izlerini de görüyoruz demektir).

Uvak (boyu) atası Er Kökçe,
Kahramanlığının belgisi:
Okluğuna yüzbin dişi,
Tüfeğine bin kişi gelmiş;
Sarıbay, Sarış, Öteveli,
Üçyüzseksen at yarışa sokmuş
Körpebay.

Argın (boyu) atası Kara-Koja,
Hanlar içinde Abılay,
Halk içinde Kazıbek,
Yalın ayak aziz Divane Burku...
Törtavul (boyunda) Tor'aygır,
Turdu Bek dayı,
Öz dayı-atam,
Cagalbay'lı Tongkat,

Aynı şekilde Kara Kesäk'lerin cediti Kuban-Bay'ı, Kara Keräy'lerin cediti Kendi Bay'ı; Taz boyunun cediti Çoyun Kara'yı; Tersten Bala boyundan Kent Buga'yı; Besenteyin boyunun cediti Burlu Bay'ı çağırır.

Şimdi de baksa, tedavisi esnasında kendisine yardım edecek olan ruhları çağırır.

Önce Tanrı cin yaratmış,
Birbirinden bol yaratmış,
Cinin ilk atası Kent Buga,
Cin atası Sarı Azban,
Avare kılma sen Azban!
Cin atası Berdi-Bay;

Cin parolası: ekev, ekev!
 Gökteki binbeş pirim,
 Kırk bıçak saldırıp,
 Bana kırk iğne batırıp,
 Tepeme saç bıraktırıp,
 Cine boyun eğdirip,
 Arzu etmediğimi yaptırıp,
 Kurumuş ağaca yalvarttırıp,
 Ak sakaldan fatiha (dua) aldırıp,
 Ak sarı başlı koyun kestirip,
 Beş çocuk beş azılı tay
 Eve sokturdu,
 İnat ettiği yere hastalık koymuş,
 Cin olup bağlanmış,
 Başağrısı olup dolanmış.

Başlarında, ölüleri diriltten, hayvanlarla insan-
 lara tohum veren reisleri Kazrât Koja¹ olduğu hal-
 de aşağıdaki on Koja² ile yukardaki kırk Koja'ya
 anlayamadığım bir hitapta bulunduktan sonra, bü-
 yüsüne devam eder:

Sağ elimle sarayım,
 Sol elimle sorayım,
 Ağaca başını dayamış,
 Güneşte saçını taramış,
 Ata nedir bilmemiş,
 Ana sütü emmemiş,
 Yelden yedi tavşan sürmüş,
 Dua ile bağlamış,

1 = Hazret Hoca.

2 = Hoca.

(Çeviren).

(Çeviren).

Yedi kazma basmış gibi oldum,
 Yedi kazana düşmüş gibi oldum,
 Oniki ak boz at ile
 Oynayacağım gün nerede?
 Cin çağırdım Kambar'dan,
 Yamaçta yatan canlardan,
 Temircan'a selâm söyle haber ver!
 Ağır ordu toplansın,
 Demir kürk diksin,
 Ovadan gelen on kurt,
 Şu kurtların içinde,
 Altı ağızlı gök börü,
 Kusur Ku'da gök yaban domuzu,
 Gök cellât Kondubay ilinde,
 Cuma-Bay'ın oğlu var,
 Kusur Ku'da gök yaban domuzu,
 Cin içinde sen yaman,
 Alın derisi kırışıp,
 Ben cinlerle vuruşup,
 Yorganına yapışıp,
 Onbirinde birleşip,
 Kara-Kerey...

Daha birçok imalı sözlerden sonra, - baksa bunları bütün sorularıma rağmen ya açıklayamadı veya açıklamak istemedi -, yine bir sürü ruhları sayar: Bay Kabıl, Koybak, Kämängär, Közümböt, Mängäy, Cüzöy; bunları sıralamakla okuyucuyu yormak istemiyorum. Sonunda, bütün Kazak saz şairleri usulünce hazır olan dinleyicilere dönerek, Argun soyunun kabile reisi ve Semipalat bölgesinin Aga-Sultan'ım zikreder:

Yol, yol, yol yatıyor,
 Yol boyunca asker yatıyor,
 Bu kadar kollar arasında,
 Kara-Bek adlı Sultan yatıyor,
 Argın Kazı kunduramın pençesi,
 Ovadan gelen Oypat'ım,
 Kırdan gelen Bey zatım,
 Davut Peygamber er Davut.

Bana hiç şüphesiz hatalı ve eksik olarak dikte ettirilen baksa dualarının bu özeti de gösteriyor ki, baksa'ların büyüü, tabiat dini olan şamanlığın dinî görüşünden ayrılmıştır ve bütün etik esasları kaybettiği için mistik ve söyliyen tarafından da anlaşılmaz cümlelerden ibaret bir halita haline gelmiştir. Bununla beraber şamanlık merasiminin bütün eski unsurlarının izleri kalmıştır, meselâ dağlarda yaşayan yer kahramanlarının çağırılması ve cedlerin sayılması gibi. Fakat bu çağırmanın iç esası tamamiyle kaybolmuştur.

Şamanlığın eskiden bütün Türk halkları arasında yayılmış olduğunu, şamanın Türkçe adı olan **kam** sözünün yayılış şekli açık olarak gösterir. Türk edebiyatının en eski yazılı abidesi olan 1069 yılında kaleme alınmış Uygurca Kudatku Bilik'te¹ **kam** sözü vardır, Vambéry bunu, yukardaki eserin kendisi tarafından neşredilen nüshasında "sahte hakim, falcı"

¹ Doğru şekli: Kutadgu Bilig. Radloff bu sözleri kaleme alırken, bugün Türkçenin en eski belgeleri olarak kabul edilen ve m.s. 8. yüzyılda yazılmış olan Orhon yazıtları henüz okunmuş değildi. (Çeviren).

diye çevirmektedir. Bu manânın tam olup olmadığını feshit edecek vaziyette değilim. Bu söz Kudatku Bilik'te iki yerde geçer. Birinde şöyle denmektedir:

Afsuncular çok bulunur,
Rüzgârların hastalığını tedavi eden,
Bey, sen onlara başvurmalısın,
Hastalıktan kurtarır bu sözler;
Kam'ın sana fayda verebilmesi için,
Bey, sen onun her şeyine inanmalısın,
Onun sözlerini bir tabip sevmez,
O, mukazim'den uzaklaşır.

Burada kam'a eşit olarak kullanılan mukazim¹ sözü Arapçadır ve "yemin ederek bağırın" anlamına gelir. İkinci bir yerde de şöyle deniyor: "Ya bir tabip tut, ya bir kam". Burada yine, ilâç veren otçu (tabip) ile, söz ve büyüye dayanarak tedavi eden kam arasındaki tezat ortaya çıkıyor.

Vambéry, kendisinin "Dschagataische Studien" adlı eserinde, kam sözünün "tabip, sahte tabip, büyüücü, şarlatan" manâlarında Orta Asya'da bugün de kullanılmakta olduğunu söylüyor; Pavet de Courteille de "Dictionnaire Turk-Oriental" de aynı şeyleri yazıyor. Kam sözüne, Türk dilinin eskilik bakımından ikinci dereceyi alan ve 1303 yılında bir İtalyan

¹ Bunun doğru şekli *mu'azzim*'dir, "afsuncu" anlamına gelir. Kam sözü KB'de yalnız iki defa değil, birkaç defa kullanılmıştır. Bundan başka, bu söze, en eski belge olarak, 9. yüzyıldan kalma Uygurca elyazmalarda da rastlıyoruz; krş. A. İnan, *Şamanizm*, Ankara 1954, s. 72-75. (Çeviren).

tarafından yazılmış olan Koman dili sözlüğünde de raslıyoruz, Koman'lar o zaman Rusya'nın güneyinde yaşamışlar ve XII. yüzyılda kısmen Macaristan'a göç etmişlerdir. Bu sözlük, bugün halâ Venedig'deki Marcus kitaplığında muhafaza edilen Codex Comanicus'un içinde bulunmaktadır. Bunun Graf Kuun tarafından yayınlanan nüshasının 9. sayfasında, "Incantatarix" (büyücü) sözünün "kam katun kisidir" diye çevrildiğini görüyoruz; "kam kadın kişidir" anlamına gelir. Birkaç satır yukarda "adiuino" = büyü yapıyorum" sözü "kamlik etermen", "kamlık ediyorum" diye çevrilmiştir.

VI

İLİ VÂDİSİ

1862 temmuzunda Koksü'dan Kulca'ya seyahat. — Semipalatinsk - Kulca üzerinden Rusya ile Çin arasında alışveriş münasebetleri. — Kulca şehri. — 1862 yılında İli vâdisinin durumu ve ahali. — 1869 yılında Rus karakolu olan Borohudzir'de kalışım ve Solon bölgesine yaptığım gezi. — 1863 ten 1866 yılına kadar süren isyanın tarihi.

1862 yılında yaptığımı geziye ait hâtıra defterimden özetler.

(23 temmuz). Bugün, Kopal ile Vernoye arasındaki posta yolunun Çin sınırına en yakın noktası olan Koksinskaya Stanitsa'dan ayrıldık. Oldukça büyük olan Kozak köyü, Balkaş'a dökülen Karatal'ın kollarından Koksü'nün sahilinde bulunmaktadır. Doğuda, Alatau dağının güney uzantıları bulunmakta ve esas sırtlarıyla Rusya ile Çin arasında sınır teşkil etmektedir. Yolumuz, doğruca doğuya uzanarak, Koksinsk'tan gözüken ve bana Üygön - Taş (yığılmış taş, bu ad hiç şüphesiz Altaylıların geçit üzerinde bulunan obō'suna göre verilmiştir) adıyla tanıtılan karlı dağ istikametinde gitmektedir. Yol umumiyetle otla örtülü yüksek yayladan ve birçok Kır-

gız aul'ları arasından geçmektedir. Takriben 10 verst gittikten sonra dağda oldukça yükseldik ve Üygön-Taş'ın bu tarafında bir Kırgız yurt'unda geceledik. Burada, bana Koksu'da tercüman olarak tavsiye edilmiş olan Tutay adında bir Kırgız'ı angaje etmeye muvaffak oldum. O uzun müddet Kulca'da yaşamış, (T.l. den başka) Kuzey ve güney Çin ağızlarını biliyor, Moğolca konuşuyor ve memleketin durumunu da çok iyi tanıyordu. Öyle zannediyorum ki, Kırgızlar şimdiye kadar Çin'le olan münasebetlerini kesmemişler ve kaftanı iki omuzlarında da taşımaktadırlar, Rus'lara karşı sadık Rus tebaası şeklinde göründükleri gibi, Çin'lilere karşı da aynı şeyi yapmaktadırlar. Hattâ Tutay bana gizlice, birçok aul'ların, yılın bir kısmını Çin toprağında geçirdiklerini söyledi.

(24 temmuz). Çok erken yola çıktık. Yol gittikçe dağların üzerinden yükseliyor, fakat şimdi esas istikameti ile güney-doğuya gidiyor. Üygön-Taş'taki dağ geçidinde bir zorluk çekmedik. Rus arazisinde Kırgız'ların bulundukları saha ancak Kuş-Murun (Kuş-Burun)a kadar uzanıyor. Daha doğuda arazi taşlık ve ıssızdır; ot zayıf, çayların sahillerinde tek tek ağaçlar da var; dağ sırtları hep kayalık, birçok çöküntüler mevcuttur. Bu civardan geçmenin tehlikesiz olmadığı söyleniyor. Kırgız ve Kalmık haydutlar, cezalandırılmadan ıssız sınır dağlarında dolaşıldıkları için, etrafın huzurunu kaçırmaktadırlar. Fakat bizim küçük kervanımız yedi adamdan ibaret olup üçü iyice silâhlanmış olduğu için pek korkacak vaziyette değildik. Fakat tüccarlar, emin olmak için Altın-Âmâl dağı geçidinden ve İli sahili boyunca So-

lon'ların memleketinden geçmeyi tercih ediyorlarmış. Çok güzel Koksü vâdisinin doğusunda, manzara, Kuş-Murun'a kadar monoton bir bozkır karakteri gösteriyordu. Otlâ örtülü geniş düzlük ve tepeler ve bunların üzerinde de çok yerde çıplak dağ sedleri yükselmektedir. Alçakta ise her taraf çakıl ve kaya parçalarıyla örtülüdür. Çıplak dağ sedleri ancak kuzeye doğru uzanıyor, arazi, yavaş yavaş güneye doğru meyleden bir düzlük haline geliyor ve Borohudzir nehrinin membaini teşkil eden çaylar, bu düzlüğü, çoğu 20-30 faden derinlikte olan vadi çukurları ile katetmektedir. Bu çukurlar, düzlükten bakıldığı zaman hiç belli olmaz, ancak kenarlarına varıldığı zaman içerisinde gürültü ile nehrin aktığı vâdi ve aralarında yüksek kavaklar bulunan sık fundalıklı sahiller gözüktür.

Bu vâdi çukurlarının Kırgız'lar için mükemmel bir kışlak olduğu ve kışın yurt'larla dolduğu söyleniyor. Borohudzir nehrinin yatağı Çin İli vâdisinin sınırı sayılmaktadır. Bunun üzerinde Borohudzir adı verilen ve balçık ve taştan yapılmış evlerden ibaret Çin sınır karakolu da bulunmaktadır. Karakola ancak 250 adım kadar yaklaşmamıza müsaade edildi ve sonra ok, yay ve ok torbası ile silâhlanmış bir Çin askeri tarafından durdurulduk. Kozak ve tercümanımınla kâğıtlarımı karakola gönderdim ve ancak ondan sonra oraya bırakıldım. Fakat adamlarımın ve yük hayvanlarımın karakola yaklaşmasına müsaade edilmedi; bunun arkasında da, mâbed olduğu söylenen bir bina ile birkaç ağaç vardı. Karakol komutanı bana yer gösterdi ve bir kâse çay ikram etti. Adımı, seyahatimin sebebini, yanımdaki adam-

ların ve yük hayvanlarımın sayısını sordu ve zor bir konuşmadan sonra bir askerin eline iki yazı parçası tutuşturdu; sonra bana nasihat ederek, askerden ayrılmamamı, her zaman yolda kalmamı ve hiçbir türlü şüpheli harekette bulunmamamı söyledi. Karakoî komutanı Çince konuşuyordu, fakat bununla beraber burada hiç de tercümana muhtaç olmamış olurdum, çünkü karakolun 10-12 kişilik pejmürde kıyafetli ve merak ederek etrafta duran askerleri Solon'dular ve mükemmel Kırgızca konuşuyorlardı. Piringten yapılmış şapka düğmesinden anladığıma göre, komutan, Boşko rütbesinde bir Mançu idi. Takriben 1 saat sonra, bize himaye veya daha ziyade bekçi yerinde refakat edecek olan ok ve yayla silâhlanmış sınır askeri geldi. O, oldukça hiddetli idi ve önümüzde giderek kimse ile konuşmuyor, ancak arada sırada hepimizin onu takip edip etmediğini anlamak için arkasına dönüp bakıyordu. Oldukça süratli gittiğimiz için karanlık basarken Borohudzir'in üçüncü memba nehrine vardık ve bunun vâdi çukurunda küçük bir Kırgız yurt'unun yakınında geceledik. Muhafız asker bizi burada bırakarak birkaç yüz adım ötede, nehir boyunda bulunan karakol evine gitti. Dumanlı yurt'ta geceyi çok rahatsız geçirdik; geceleyin, burada çok sayıda yaşadıkları söylenen yaban domuzuna karşı tertip edilen av yüzünden meydana gelen büyük bir gürültü ile uyandık. Kırgız'lar hayvanı at üzerinden sopalarla vurmuşlar fakat el sürmüyorlardı, çünkü uğursuz hayvanın kendilerine dokunmasından korkuyorlardı. Karakol askerleri, hayvanı sabahleyin alıp götürdüler.

(25 temmuz). Ertesi sabah yanımıza yeni kılavuz asker geldi, o da aynı dünkü gibi silâhlanmıştı, fakat o kadar zavallı bir hali vardı ki, bu savaşçının bizi koruyacağı düşüncesi aklımıza geldikçe hepimizin güleceği tutuyordu. Bu, gayet küçük yapılı, 60 yaşını geçmiş kar gibi ak saçlı ihtiyar bir adamcağızdı, fakat o kadar kurumuş ve gevşemişti ki, ancak güçlkle yürüyebiliyordu; üç yaşında ya var ya yok benekli bir dişi taya binmiş ve hayvan da üzerindeki adam gibi zayıf görünüyordu. Eyerin üzerine de örtü olarak yepyeni ve büyük bir koyun kürkü atmıştı ve böylece atın sırtından takriben yarım fuss yüksekte oturuyordu. Yanımdaki Kozak ve Kırgız'lar alabildiğine lâtife etmeye başladılar. Fakat Solon kısaca homurdanarak hayvanları çabuk kapatıp kendisini takibetmemizi emretti, kendim de acele ettiğim için bu emir derhal yerine getirildi. Biz durmadan ve oldukça süratli bir tırısla çok geniş ve akıntılı Ösök nehri sahiline vardık. Nehir yağmurdan sonra geçilemiyerek bir hale geldiğinden, yolcular burada bazan günlerce suyun inmesini beklemek zorunda kalırlar. Ösök nehrinden atla geçmek, rasladığım nehir geçitlerinin en müşküllerinden birini teşkil etmektedir. Su, bellemenin üzerine kadar çıktığı için, ayakları katlayarak eyerin üzerinde diz çökmek veya oturmak icabetmektedir; nehrin akıntısı da o kadar şiddetlidir ki, akıntıya karşı 45° lik bir açı ile yüzüldüğü halde, su atları alıp götürecekmış gibi oluyor. Geçiş esnasında süvariler, bir taraftan atları sürmek ve diğer cihetten kendilerine cesaret vermek maksadiyle bağırıp çağırarak gürültü kopardılar. Bizim muhafız askerimiz biraz geride kalmıştı ve

ancak biz nehri geçtikten sonra Ösök'ün öteki sahiline gelebildi. Biz ona, daha iyi bir at vermek niyetiyle seslendi isek de, o bunu rütbesine bir tahkir sayarak, bize aldırmadan suya atladı. İşte bu anda hepimizin de tahmin ettiği şey oldu: Cereyan atcağızı kapıp götürdü ve biraz sonra süvari ile atı ve kürkü, ayrı ayrı nehrin üç yerinde gördük. Derhal iki Kırgız'ı nehre gönderdim; fakat onlar at ve kürke doğru yüzüyor, bağırarak süvariye aldırıyorlardı. Ancak benim birkaç defa bağırmandan sonra ona doğru döndüler. Tercümanım Tutay, ihtiyarı merhametsizce saç örgüsünden yakaladı ve cereyandan çekip çıkardı, onu ancak ondan sonra atı üzerine arkasına aldı. Adamları kabalıklarından dolayı sorguya çektiğim zaman, kürkle atın heriften daha kıymetli olduğunu söylediler.

Üzerinden su damlıyarak karşımızda dururken, adamcağız bilhassa zavallı gözükiyordu. Kırgız'ların cnun gömlek ve kaftanını çıkartarak burup sıktıktan sonra biraz güneşe serdiler. Pasaportlarımızın da sırsıklam olduğunu gördük. Bu yüzden onları Tutay'a verdim, o da kuruyuncaya kadar avucunda tuttu. Çizme, yay ve ok çantasındaki sular dökülüp elbiseler de biraz kuruduktan sonra tekrar atlarımıza binerek yolumuza devam ettik. Birazdan paraportlarımız da kurumuştu, fakat o kadar yapışmışlardı ki, bunları tekrar nasıl açacaklar, diye düşünüyordum.

(26 temmuz). Takriben sabah saat 6 da karakoldan ayrılarak, bozkır seviyesinden ancak birkaç faden aşağıda bulunan Korgos vâdisinden ilerledik;

nehir çok geniştir, on kadar kola ayrılmışsa da hepsi de çok sığdır. Bütün nehir yatağı büyük ve küçük taşlarla doludur. İlkbaharda bütün vâdi su ile dolar ve o zaman geçmek zor olurmuş. Takriben 5 verst gittikten sonra Korgos şehrine vardık; yolcu, şehir sahasma girdiğinin farkında bile olamıyor. Önce sık tarlalar ve bunların arasında balçık duvarla çevrilmiş münferit avlular, küçük orman, bahçe ve meyva ağaçları gözüktüyor; sonra yolda işçiler ve yayan giden kimselerle karşılaşarak oldukça yüksek balçık duvarla çevrilmiş bir sokağa giriliyor, burada da giden gelenin henüz çok az olduğu görünüyor. Bu sokak birdenbire bir kıvrım yapar ve yüksek ağaçlar peyda olur; dar bir caddeden takriben daha 50 adım gittikten sonra, bütün sahnenin büyülenmiş gibi birdenbire değiştiğini görüyoruz. Şimdi birdenbire, sık bir insan kalabalığının kaynaştığı oldukça geniş bir çarşıda bulunuyoruz; her iki tarafta sık sıralar halinde açık dükkân ve iş evleri vardır. Kunduracı, terzi, demirci ve marangoz, hemen hemen hepsi de caddede çalışıyor, bunların arasında yiyecek, fıçı ve eşya satan türlü türlü dükkânlar var. Her tarafta büyük çin yazılarıyla reklâmlar gözüktüyor. Bunların arasında, muazzam balık reklâmlarıyla ta uzaktan belli olan lokantalar. Ortada bulunan biraz yüksekçe araba yolunda büyük iki tekerlekli arabalar (arba), küçük el arabaları, atlılar ve yük hayvanları hareket etmektedir. Caddede, mallarını tahtalar üzerine sermiş ve yüksek sesle bağırarak alıcıların dikkatini çeken her nevi satıcılar dolaşılıyor; pejmürde ve perişan dilenciler, saçları güzel tuvaletli ve başlarında çiçekler bulunan kadınlar,

iyi giyinerek büyük gözlükle ve güneş şemsiyesiyle gezmiye çıkanlar; Kalmık'lar, birçok Tatar ve Kırgız'lar dalga halinde önümüzden geçiyorlar; kısaca, ıssız bozkıra alışmış olan gözlerin bakıp da doyamayacağı karmakarışık renkte ender bir kalabalık vardı. Manzaranın yabancılığına rağmen itiraf etmeliyim ki, burada kendimi tam mânâsiyle evde hissettim. Burada, rengi başka ise de, bir Avrupa şehrinde olduğu gibi, insan hiç olmazsa hayat ve işle çevrilmiş bulunuyordu. İssız ve monoton bozkırdan tekrar kültür hayatına kavuşmuş gibi bir his altında idim, medeniyetin kıymetini, bilhassa ondan mahrum olmak mecburiyetinde kaldığımız zaman hakkıyla anlarız. Küçük kervanımız birçok meraklıları celbettirdiği için, kısa zaman içerisinde büyük bir kalabalıkla çevrilmistik, bu yüzden ne ileri ve ne de geri gidebiliyorduk. Muhafız askerimizi etrafımızda boşuna aradım, o artık çoktan kaybolmuştu; Tutay da kenara çekilmiş bir Kırgız'la konuşuyordu. Fakat bizim müşkül durumda olduğumuzu görür görmez yardımımıza koştu ve fazla düşünmeden kamçısını etrafta duranların üzerine sallayarak: "Orus Amban!"¹ diye bağırdı. Böyle bir enerjik hareket nefes almamıza imkân verdi, kalabalık parçalandı, kuvvetli bağırma ve küfürle olsa bile bize yol verdiler, bu esnada Çince bozması tam bir Rus küfürünü dahi duymak mümkündü. Daha önce Tutay bize, Çin şehirlerinde hırsızlığa karşı son derece dikkatli bulunmamızı tavsiye etmişti, bu yüzden ben de adamlarıma hep beraber bulunmalarını emretmiştim. Bu ihtiyatın çok

¹ Mânası: Rus generali!

lüzumlu olduğu meydana çıktı, sema devletinin hırsız bir vatandaşı, eyerimin üzerinden az kalsın palтому uçuracaktı. İşin farkına vardığım zaman iki kayış çözülmüş bulunuyordu, bu yüzden ben de Tutay'dan örnek alarak, hiçbir söz söylemeden kamçımı herifin sırtına yapıştırdım. O, korkmuş bir halde kenara sıçradı ve arkamdan bağırarak paltoyu bağlamak istediğini söyledi; bununla beraber kalabalık arasına karıştı ve başka bir itirazda da bulunmadı. Kulca'ya kadar başka yerde durmak istemediğimiz için, Korgos'ta kahvaltı yapmaya karar verdim ve Tutay'a, bizi iyi bir lokantaya götürmesini emrettim.

Korgos'tan itibaren yolumuz, hemen hemen arkası kesilmeyen sıralar halinde uzanan bahçe, tarla çiftlik ve küçük köyler arasından geçti. Cadde her tarafta fena, fakat oldukça kalabalıktı. Yayan gidenler, yük taşıyanlar, üzerlerine eşya yüklenmiş eşekler, arba (iki tekerlekli araba) ve develer her tarafta karşımıza çıkıyordu. Her tarafta sunî orman vardır. Sık sık, içerisi insan dolu lokantaların önünden geçiyoruz. Atlılar, memur ve askerler, bize azıcık bile dikkat etmeden yanımızdan geçip gidiyorlardı. Çocuklar ya bağırarak kaçıyor, veya yolun kenarında durarak hiç de dostluk ifade etmiyen sözlerle sesleniyorlardı. Her tarafta neşeli ve canlı faaliyet var. Bütün tarlaların mükemmel bir durumda olduğu görülüyor; bahçeler, üzerlerinden meyvalar sarkan ağaçlarla dolu, bunların çoğu elma, kayısı ve seftalidir. Çiftlikler muhtelif büyüklüktedir, bazılarının genişliği oldukça önemli olup, bundan sahibinin zenginliğini kolayca anlamak mümkündür.

Bazı yerlerde çırıl çıplak işçilere de rasladık; Tutay bunların Çämpân olduğunu söyledi. Şimdiden elbiselere de alışmaya başladım, artık Çin tüccarlarını Solon askerlerinden ayırabiliyorum. Çin kadınlarının çoğu, hattâ orta hallilerle köylülerinde bile, küçük ayaklıdır. Elbiseleri pejmürde olduğu zaman dahi, hepsinin de saçları dikkatle tuvalet yapılmış ve başlarına çiçek takılmıştır.

Öğleden sonra büyükçe bir yerden geçtik, burası, Çin'lilerin Talki dedikleri şehridir. Tam Tarcı'nın önünde, içerisinde Mançu askerlerinin bulunduğu son karakola geldik. Burada çok bekletmeyip, aynen Solon askerleri gibi giyinmiş olan bir muhafız asker verdiler.

Kulca'ya birkaç verst kala çiftliklerle çevrilmiş olan yolu bırakarak İli vâdisine yaklaştık; burası umumiyetle kumluk ve ancak uzun bozkır otları bitmiş olan bir sahradır. Daha karanlık basmışken Kulca'ya vardık ve şehrin önünde bulunan Rus acenteliğine indik.

(27 temmuz — 3 ağustos). Ticaret evine indim ve oldukça iyi bir oda buldum. Ticaret evi, gelen tüccarlar için birçok odaları ve mallar için depoları ihtiva eden iki binadan ibarettir. Ancak (Kazanlı) Tatar'lardan ibaret olan buradaki tüccarlar tarafından oldukça samimi bir şekilde karşılandım. Bunların bir kısmı Rus şirketlerinin mümessilliğini yapıyor, bir kısmı da kendi hesaplarına alışveriş ediyorlardı. Tatar'lar, Rus bölgesinde hristiyan ahaliden kesin bir şekilde ayrıldıkları halde, burada yabancı yerde tamamiyle bir vatandaş gibi hareket ediyor-

lardı. Buradaki durum hakkında etraflı bilgi edinmeye ve memleketle halkını tanımaya muvaffak olmuşsam, bunu, buradaki tüccarların lûtuflarına ve konsolos sekreterinin yardımına borçluyum.

Tarañı Tatar'ları tarafından, Tatar Kulca'sından farkedilmek üzere **Çong Kulca** (Büyük Kulca) tesmiye edilen ve Solon'larca **Kürä** adı verilen Kulca şehri, İli nehrinin tam sağ sahilinde, Uklık nehri mansabının yakınlarında bulunmaktadır. Şehir şu kısımlardan ibarettir: 1) Kale; burada tabiidir ki ancak Mançu'lar ve memurlar oturur, dişli ve mazgalı balçık bir duvarla çevrilmiştir; 2) Kalenin kuzeyinde bulunan Çin şehri; 3) Şehir civarı veya çiftlikler; bunlar, ziraat ve bahçivanlıkla meşgul olan ahaliye ait olup, şehrin iç kısmını ormandan bir çelenk gibi çevirmektedir.

İli vâdisinde yerleşme.

İli vâdisinde, müsait durumu ve verimliliği yüzünden, birçok asırlardan beri medenî halklar yerleşmiş bulunuyordu, meselâ Moğol hükümdarı Hulaga Kan 1253 tarihli seferlerinde bile **Almalık** adında bir Uygur şehrini zikreker, (bugün bir Rus şehri olan Vernoye'ye Kırgızlar şimdi de Almatı derler); burası Moğol hâkimiyeti esnasında sonraları da müslüman ve nestoryan hristiyanların oturduğu yer olarak sık sık zikredilir. Almatı'nın yanında ikinci bir şehir meydana gelmiştir ki, bu da Tatar Kulca'sıdır. XVII. yüzyılda ve XVIII. yüzyılın başlarında merkezlerini İli vâdisinde kurmuş olan Kalmık

hanlarının hâkimiyeti zamanında, burada artık yerleşmiş birçok Buhara'lı vardı; hattâ, Rus'ların ifadesine nazaran Korgos'ta Kalmık hanı tarafından meyva ağaçları yetiştirilen güzel bir bahçe de meydana getirilmişti. Burada aynı devirde yerleşik Çin'lilerin tarla işi ile meşgul oldukları ve Kalmık manastırlarının da mevcut olduğu söyleniyor. Geçen asrın ortalarında Ozungar devleti yok edilip Doğu Türkistan imparator Kienlung'un eline geçince, 1755 te bir Çin vilâyeti haline sokulan bu bölgenin bir noktasında sağlam olarak yerleşmek, Çin hükümetinin bilhassa işine geliyordu. Bu maksat için en uygun yer olarak İli vâdisinin doğu kısmı seçilmiştir, çünkü burası geniş mikyasta yerleşme için en çok imkân gösteriyor ve yeni zaptedilmiş memleketlerin hemen hemen merkezini teşkil ediyordu. Buna ilâve olarak, bu bölgenin ahalisi yalnız yenilmekle kalmamış, bir Tatar şehri olan Kulca ahalisi müstesna, tamamıyla yerlerinden atılmış bulunuyorlardı; bu yüzden yeni koloniler kurulurken hiçbir zorlukla karşılaşulmamıştır. Böylece Tatar şehri olan Kulca'nın batısında yedi kale kurularak, bunlardan, umumiyetle Kulca adı verilen Kürâ şehri ile daha doğuda bulunan Bayanday istihkâmına Mançu askerleri yerleştirilmiştir. Korgos, Çing-di-cho-si, Sü-ding, Da-lo-si-gung ve Çin-pân-si adı verilen diğer beş istihkâma Cham-ing veya Çin askerleri konmuştur. Bundan sonra sınırın muhafazası için Dau'lardan asker kolonisi getirilmiş ve ziraati daha iyi bir şekle sokmak için küçük Buhara'dan (Altı-Şähâr, Altı şehir, Kulca Tatarları böyle derler) 6000 Tatar ailesi İli vâdisine nakledilmiştir; nihayet burada bir de, esas

Çin'den sürülen caniler kolonisi meydana getirilmiştir. Tamamiyle ıssızlaşmış olan İli vâdisinin nüfusu, bu yerleşmeler neticesinde birkaç yıl içerisinde oldukça sıklaşmış ve muhtelif unsurlardan meydana geldiği için, Mançu hâkimiyetinin batıda bir kalesi haline gelmiştir.

Büyük Yüz Kazak'ları ile Isık-Köl'ün kuzeyinde ve Karkara boyunda oturan Kara Kırgız'lar (Burut) Rus'lara tâbi olalı beri ve Rus'lar tarafından İli'nin yukarı mecrasında büyükçe Kozak kolonileri meydana getirilince, Peking antlaşmasına göre İli vâdisinde Çin hâkimiyeti ancak Boroçudzir mansasına kadar uzanmaktadır. Sınırı katî olarak tâyin etmek mümkün değildir, çünkü Boroçudzir'in batısında Şilik'e kadar İli'nin her iki tarafında büyük kumluk sahalar bulunmakta ve nehrin sahilleri burada ancak pek az Kırgız aul'larına kıslamak imkânı vermektedir. 1862 yılında bir komisyon, Rusya ile Çin arasında sınırı tanzim etmekle meşgul olmuştur. Çin elindeki İli vâdisinin nüfusu sık olan kısmı, Türgän nehrinden İli'nin kolu olan Kaş nehrine kadar 20 - 25 millik bir mesafede uzanıyordu. İli'nin daha yukarı mecralarında dağlar nehre kadar geldiğinden çiftçilerin yerleştirilmesi imkânsızdı, fakat Kaş'ın batısında İli vâdisi 4-7 mil genişliktedir.

Toprak ve İklim

İli vâdisinin burada anlatılan kısmının toprak şekli, ziraat için çok müsaittir. İli'nin tam sahilindeki mahdut kumluk sahalar müstesna, nehrin esas vâdisi ile birçok kolların vâdi çukurları, umumiyet-

le mümbit ve kuru bir balçık tabakası ile örtülmüş olup, burası rasyonel ve sunî sulama ile, çok az gübre verildiği zaman dahi bol mahsul verir, fakat dediğim gibi, münasip miktar su şarttır, çünkü bu olmadan iklimin kuraklığı yüzünden hiçbir şey yetişmez. Yaz aylarında yağmur, burada seyrek görülen hâdiselerdendir, ne kadar şiddetle yağarsa yağsın, kurak toprak ve şiddetli sıcak altında hiçbir iz bırakmadan birkaç saat içerisinde kaybolur; burada ancak sunî sulama istenilen neticeye götürebilir, çünkü durum icabı sulanması mümkün olmıyan yerler, bizzat müşahede ettiğim gibi, zemin mümbit olduğu halde, en ufak bir ot bile bitmeden tam bir kum çölü gibi yatmaktadır. Yan nehirlerin vâdileri kısmen taşlıktır, bununla beraber, bana çok defa söyledikleri gibi, daha az mümbit değildir, fakat işi çok daha zordur.

İli vâdisinin iklimi, doğu Dzungar bozkırına benzer ve Sibirya'nın sert iklimi ile hemen hemen tropik bir iklim gösteren Tiyanşan'ın ötesi arasında bir geçit kademesi teşkil eder. Esasında ancak üç ay süren kış günlerinde derece 25° ye kadar düşer ve şiddetli soğuklar umumiyetle üç hafta sürer. Kışın başında ve sonunda hava değişiktir. Bazan çok kar yağar, fakat vâdide iyi kızak yolları azdır. Yazın ise son derece sıcaktır, hararetin ağustosta 36° Réaumur derecesine çıktığını (gölgede) kendim müşahade ettim. Nisanda sık sık yağmur yağarmış; ahali için iklim çok sağlamdır, bu yüzden salgın hastalıklar çok ender vukubulur; böyle bir şey olursa, bunun sebebini Çin şehirlerinin pis havasında arama-

lıdır. Bu yüzyıl zarfında burada birçok defalar halkı kırıp geçiren çiçek hastalığı bir istisna teşkil eder.

İli vâdisi, kuzeydeki bölgelerin iklimine dayanamayan birçok meyvaları yetiştirmekle gösterdiği üstünlüğü de kendi iklimine borçludur. Meyvalardan elma, şeftali, kayısı, zerdali, nar, tarlalarda üzüm, kavun, karpuz (son derece büyük), her nevi ekin, mısır, pirinç, pamuk ve tütün yetişir.

İli vâdisinde yaşayan halklar

Böylece bir deneme halinde İli vâdisinin durumu ve coğrafi şartlarından bahsettikten sonra, şimdi dikkatimizi burada yaşamakta olan halk ve boylara çevirelim. Eski tarih ve Çin hükümeti, hacmi bakımından bu gibi küçük bir bölgede, pek muhtelif halk unsurlarından ibaret karışık bir halita meydana getirmişlerdir. Menge ve dil bakımından birbirinden farklı, din, adet, yaşayış ve idarece kesin olarak birbirinden ayrılmış bir halde, bu boylar birbiriyle karışmadan ve azıcık bile karşılıklı yaklaşma göstermeden, bir asırdan fazla bir zamandan beri yan yana hattâ birbirinin arasında yaşamışlardır. Her boy birbirine düşmandır, fakat işte bu nefret Mançu'lara destek olmaktadır; onların idare ettiği bu düşman boylar Mançu'ları sevmezler, fakat Mançu'ların onlara karşı olan nefreti de bundan aşağı kalmaz. Fakat Mançu'lara karşı beslenen nefret boyların kendi aralarındaki düşmanlıktan daha kuvvetli bir hale geldiği gün, vay Mançu'ların haline! Bu boylardan ancak ikisi birleştiği takdirde dahi, Mançu'ların kudreti ebediyen mahvolmuş demektir.

Moğollar ve Kalmıklar:

İmparator Kien-lung Kalmık hanlarının kudretini yıktıktan sonra, bunların tebaalarının büyük bir kısmı batıya ve kuzey-batıya kovulmuştur. Onlar kısmen ancak 20 yıl sonra eski ikamet yerlerine dönmüşlerdir. Fakat o zaman Çin hükümeti İli vâdisinin yeni iskân şeklini kısmen ele almış olduğundan, vâdinin içinde yerleşmelerine müsaade etmemiş ve onları sınırdeki dağlara yollamıştır. Onları bugün de burada vâdiyi yarım daire şeklinde çevirmiş olarak görüyoruz. Bana rapor verenlerin söylediğine göre, sınır dağlarında yaşayan ve vergi ödeyen Kalmık'ların umum sayısı, 18-20.000 aileyi bulmaktadır. Bunlar, herbiri 400-500 aileden ibaret 40 Sumul'a ayrılırlar.

Kalmık'lar, yaşayışları bakımından Türk Kırgız'lardan çok az ayrılırlar; onlar da, bu göçebeler gibi başlıca hayvan besleme ile geçinirler. Keçe çadırlarda oturur ve ikâmet yerlerini mevsime göre değiştirirler, yani yazı dağ sırtlarında geçirir ve kışın yavaş yavaş tekrar vâdiye inerler. Hayvan bakımından servetleri Kırgız'lara denkmiş, yalnız onlara nazaran daha çok at beslenir. Bunların arasında ziraatla meşgul olanlar Kırgız'lara nazaran daha azdır; Nilka boyunda Tatar köylüleri ile karışarak onlar gibi ancak ziraatla uğraşan birkaç yüz Kalmık bunun dışında kalır. 1862 yılında ben Kalmık'lardan çok az kimseye rasladım ve bunlardan ancak iki yurt'u ziyaret ettim, bunların kuruluşu umumiyetle Kırgız'larda olduğu gibi idi, ancak çok daha pisti, Kalmık'lar kendileri de Kırgız'lara nazaran çok daha pis ve pejmürde kıyafetle dolaşmaktadırlar.

Kalmık'ların hepsi de Budisttir; İli vâdisindeki baş rahipleri, dördüncü aydan dokuzuncu aya kadar Tekes boyundaki mabedde ikâmet eden Chamba Lama'dır. Kalmık'ların ikinci Buda mabedi, İli boyunda Tatar ve Çin Kulca'sı arasında bulunmaktadır; Chamba Lama burada dokuzuncu aydan dördüncü aya kadar kışın oturur. Chamba Lama ile birlikte takriben 200 Kalmık dahi kışın İli vâdisine giderler; bunların çoğunu, bütün Budistlerde sayısı pek kabarık olan rahipler ve okuma yazma öğrenen gençler teşkil etmektedir. Umumiyetle temin ederek söylediklerine göre, Kalmık'lar arasında yazı bilenlerin miktarı çok fazla imiş.

Bir isyan halinde Kalmık'lar, hâkim unsur olan Mançu'lardan ayrılmıyacaklar, fakat onları müdafaa için büyük kurban da vermiyeceklerdir.

Türk boyları:

Resmen İli vâdisine ait olan Kazak ve Burut (Kara Kırgız) gibi müslümanların sayısı pek çok değildir. Kazak'lara ait büyük yüzden ancak küçük bir kısım vardır ki, kışı, İli vâdisinin kuzey-batı kısmında geçirirler. Çoğu Suan soyu aul'larından ve tek tük de Alcan yurtlarından ibarettir. Büyük yüz, Çin arazisinden istifade hakkı için Çin hükûmetine 40 at öder, hükûmet ise Suan boyunu şimdiye kadar kendi tebaasından saymıştır. Solon'lar, Suan'larla yakın irtibat halindedir, onlarla karşılıklı alışveriş yapar ve birçok Suan'ları, hayvanlarını muhafaza etmek için hizmete alırlar. Bc., Kazak'ların hayvan hırsızlığına karşı hakikaten en iyi usuldür. Burut

(Kara Kırgız'lar) hiçbir zaman İli vâdisine kadar inmeyip, güneydeki sınır dağlarının ötesinde, Tekes boyundaki Kalmık'larla komşu olarak yaşarlar. Bugü boyunun ancak küçük bir kısmı şimdiye kadar Rus'lara tâbi olmamıştır. Çin hükümeti bütün Bugü'ları kendi tebaasından sayarak onlardan hâlâ vergi alır.

İli vâdisinin yerleşik ve ziraatle uğraşan halklarına bakarsak, bütün şehirlerde ve İli vâdisinin muhtelif noktalarında yerleşik Tatar (Uygur) köylüleri ile karşılaşırız ki, bunlar kendilerine Yârlık (yerli) der fakat bütün komşuları tarafından, Moğolca bir söz olan Tarançi (çiftçi) tâbiriyle adlandırılırlar. Kalmık hanları zamanında Tatar harb esirlerinin Kaşgar'dan İli vâdisine nakledildiklerini söylemiştim. İli vâdisini zaptettikten sonra Çin'liler de Kalmık'lardan örnek alarak, İli boyunda altı şehir bölgesi Tatar'larından ibaret birçok meskûn sahalar vücuda getirmişlerdir. Kaşgar, Yarkând, Hotan, Turfan, Aksu ve Uş'tan, İli vâdisine hepsi 6000 Tatar ailesi yerleştirilmiştir. Şimdi bu ailelerin sayısı 8000 e çıkmıştır. Tatar'ların göçürülmesinin iki sebebi vardı: evvelâ, adı geçen Tatar vilâyetlerinden en tehlikeli şahısları uzaklaştırarak onların mukavemetini kırmak, sonra, yeni yerleştirilenleri İli vâdisinde ziraat işinde kullanarak ordu için lüzumlu ekini temin etmek, çünkü bunun Çin'den getirilmesi büyük masraflara sebep olurdu. Her köylü ailesine 12 desyatın'lık yer verilmiş ve aile reisi, bu yer için senede 32 cho (Çin kantarı) ekini - herbiri 8 er cho olmak üzere buğday, arpa, çavdar ve darı - devlet hazinesine teslim etmeye mecbur tutulmuştur.

Ekin fiyatlarının bugünkü durumuna göre bu tabii verginin miktarı 8-10 Sär-Yarmak veya 8-9 gümüş ruble'ye muadildir ki, İli vâdisinde paranın kıymeti çok yüksek olduğundan bizde takriben iki misli ederdi.

Tatar (Uygur) köylülerinin 6000 aile sayısı üzerinden hesaplanan ve ayniyat olarak ödenen vergi, 1834 ten itibaren senede 192000 cho ekini bulmuş ve aile sayısı 8000 i gösterince 256000 cho, yani 2 milyon rubleden fazla olmuştur. Nispeten ağır olan bu verginin altında bile Tarançi'ların kaderi, 1826 da başlayan Kaşgar isyanına kadar -bana söylediklerine göre- oldukça tahammül edilir bir derecede imiş. Onlar, vergilerini vaktinde ödeyebiliyor ve oldukça çok miktarda hayvan da besliyorlardı. Bana bunları söyleyen kimse bilhassa Çin'lilerin bu devre kadar göstermiş oldukları yumuşak ve yardıma hazır muamelelerinden sitayişle bahsetti; onlar mahsulün fena olduğu ve ihtiyaç görülen yıllarda vergiden muaf tutmak ve para yardımı yapmakla köylülerin refahını yükseltmişlerdir. Fakat Altı Şehir bölgesinde isyan başlayınca İli vâdisinin ve bilhassa Tatar köylülerinin başma felâket gelmiştir.

Altı Şehir bölgesinde askerî hareket devam ettikçe, İli vâdisindeki Tarançi'ların teslim edeceği erzak yalnız iki misline çıkarılmakla kalmamış, üstelik bunları kendi hayvanları ile savaş meydanına kadar götürmeye mecbur tutulmuşlardır ki, Tiyaŋsan üzerindeki müşkül geçitler yüzünden bu iş çok pahalıya malolmuştur. Savaşın ikinci yılında Tatar'ların sıkıntı ve ıstırapları son zirvesini bulmuştur. Kış de-

vamlı ve görülmemiş bir derecede soğuk olmuş ve rivayete göre yüzlerce Tarançi, Kaşgar yolunda donmuşlardır; hayvanların binlercesi mahvolmuş ve yolda sağ kalanları da, sıkıntı içinde olan askerler tarafından müsadere edilmiştir. Kulca'da bulunup da Çin tabiiyetinden olmıyan kimseler dahi (Hanlıklardan gelen tüccarlar) mühimmat nakli için 500 at vermeye mecbur tutulmuşlar ve sonradan bunlardan hiçbirinin yüzünü bile görmemişlerdir. Nihayet Çin'liler isyana hâkim olarak vilâyette tekrar sükûneti iade edinceye kadar seneler geçmiştir. Buradaki idare şimdi iki misli bir ordu beslemek zorunda kaldığı halde Çin'den para yardımı görmeyince, müthiş bir malî sıkıntı içerisinde kalmıştır. Yeni yardımcı kaynaklar ararken, Dzan-dzün'lerden biri İli vâdisindeki Tarançi aileleri sayısının 8000 e çıktığını öğrenmiş ve 1834 te, fazla gelen Tarançi ailelerini arazi vererek onlardan da kanunî vergi talep edebilmek için Tokuz-Tara-Östäng kanalını açtırmıştır. Bu kanalın, İli'nin güneyinde bulunan kayalıklar arasından geçirilmesi icabettiğinden, iş tam iki yıl sürmüş ve bütün bu müddet zarfında Tarançılar ilcretsiz çalışmak üzere 3000 işçi vermek zorunda bırakılmıştır. Sonra, tarlalar taksim edilirken arazinin ancak 1500 aile için yetisebileceği anlaşılmıştır, halbuki dikkatsizlik edilerek Peking'e ailelerin 2000 arttığı bildirilmiş bulunuyordu; bunun üzerine Tatar memurları Boro-Burgasun boyundaki tarlalarını terketmek ve Tarançılar da Boro-Burgasun ve Biläkây boyunda kendi masrafları ile yeni kanallar açmak mecburiyetinde kalmışlardır. 1836 yazında Tokuz-Tara kanalının yeter derecede derin

kazılmadığı ve buradan gelen suyun yeni açılan tarlaları sulamak için yetişmediği anlaşılmıştır; bu yüzden yeni yerleşenlerin bütün tarlaları kurumuş ve bu zavallılar ne vergi ödemiş ve ne de kendilerini besleyebilmişlerdir. Bu sefalet tam üç yıl sürmüş ve bu esnada diğer 6000 Tarançi ailesi yalnız 1500 ailenin vergisini ödemek mecburiyetinde tutulmakla kalmamış, aynı zamanda kanalı genişletmek maksadiyle 3000 işçi vermek ve Tokuz-Tara boyunda aç klanları beslemek için de emir almışlardır.

1836 da Honokay'daki Tatar köylüleri arasında isyan hareketleri başladı. Şangmosi adında bir İranlı kendisini hoca diye tanıtarak, halkı, Çin'lilerin dayanılmaz baskısından kurtarmaya söz verir. On yıllık bir sefalet adamları şaşkına çevirmiş ve onlar, korkunç sefaletten kurtulmak hasretiyle yalancı hocanın etrafında toplanmışlardır. Hocayı tanımak istemiyenler onun emriyle yok edilmişlerdir. Fakat Çin'liler, daha isyan başka Tarançi bölgelerine yayılmadan önce bundan haber almışlar ve böylece ehemmiyetsiz ve plânsız başlamış olan isyanı kolaylıkla bastırabilmişlerdir. İranlı ve isyanın diğer elebaşları yakalanarak Kulca'ya götürülmüşlerdir; İranlı müthiş işkencelere tâbi tutulduktan sonra onun ve yakalanmış olan 16 elebaşının kafaları kesilerek bir ibret olsun diye Tarançi köyleri arasında direklere asılmıştır. Yüze yakın adam Çin'e sürülmüş ve birçok Tatar köyleri askerler tarafından yağma edilmiştir. 1840 ve 1846 yıllarında Kaşgar'da tekrar isyan çıkmış ve Tarançi'lar bu senelerde tekrar erzak nakli yüzünden çok eziyet çekmişlerdir.

Bütün bu talihsiz haller Tarançı'ların müreffeh hayatını mahvetmekle beraber, Çin hükümdarlarının itimatsızlığı onların arasında, zamanla halkı büsbütün imhaya sürükliyecek olan bir kanser hastalığı aşılamamış olsa idi, toprağın mükemmelliği karşısında normal şartlar altında çalışmakla tekrar eski seviyeye yükselebilirlerdi. Bu kanser hastalığı, Çinliler tarafından tâyin edilmiş olan Tarançı memurlarıdır; bütün Tatar ahaliyi bir ağ gibi saran bu kimseler, hükümetin birer kör aletidirler. Hodbinlik ve menfaatperestlik onları kendi halklarından uzaklaştırarak yabancı bir ırkın kölesi yapmıştır, onlar bunun himayesi altında ceza görmeden her nevi cinayeti işleyebilirler. Mançu'lar burada çok akıllı hareket ediyorlar, çünkü bugünkü şartlar altında icra edilen bu baskı neticesinde onlar, halkın nefretini kendilerinden uzaklaştırarak memurlara yöneltmiye muvaffak olmuşlardır.

Tatar Kulca'sında oturan Hekim'le onun yardımcısı olan Şaga'nın elinde Tarançı kırtasiyeciliği en yüksek zirvesini bulmuştur. Rütbe işareti olarak her ikisi de şeffaf mavi şapka düğmesi taşımakta, yani albay rütbesinde bulunmaktadırlar, (Ugeri-da). Fakat Hekim'e takdir makamında kırmızı şapka düğmesi de (Amban veya general rütbesi) verilebilir, nitekim şimdiki Hekim hakikaten böyle bir şey almıştır. Bu iki memur, gerek şehirli ve gerek köylü olmak üzere bütün Tatar ahalisinin idaresini ellerinde bulundururlar. Onlar, faaliyetleri hakkında ancak Dzan-Dzün'e veya onun muavinine malûmat verirler ve Dzan-Dzün de Tatar ahaliye ait olan emirlerini onlar vasıtasıyla bildirir. Polis ve idare selâhiyetin-

den başka, cinaî vakalar yalnız Tatar'ları ilgilendirdiği takdirde, onlar hattâ en yüksek hukukî makamdır.

İdare bakımından Tarançi'lar 8 ilçeye bölünürler ki, bunlardan altısının başında Şang-Bäk ile bir Mirap, diğer ikisinin başında da bir Räsniçi ile bir Mirap bulunur.

İlk altı ilçe şunlardır:

- 1) Yırgalang,
- 2) Boro-Burgasun, Çulburkay, Biläkäy,
- 3) Nilka ve Olatay,
- 4) Kaş'ın ötesi,
- 5) Bugra, Kaynak, Yagustay, Koguşi,
- 6) Dadamtı, Dolatay, Honokay,

Diğer iki ilçe şunlardır:

- 1) Tokuz-Tara,
- 2) Ari-Östän, Baytukay.

Gerek Räsniçi ve gerek Şang-Bäk rütbe işaretleri olarak şeffaf beyaz şapka düğmesi taşırlar (Cergi-Yanggin = yüzbaşı rütbesi), Mirap'ın rütbe işareti de aynı şekildedir. Räsniçi'lere, takdir makamında mavi şapka düğmesi de verilebilir.

Bu ilçelerden herbiri iki talı kısma bölünür ve başlarında da yine bir Ming-Bäki (binbaşı) bulunur. Bunun işareti bakır şapka düğmesidir (Tundu-boşko = teğmen). Her yüz köylü ailesinin başında bir Yüz-Bäki (yüzbaşı) ile bir Ellig-Beşi (elli başı) bulunur. En yaşlı on iki yüzbaşının işareti de bakır şapka düğmesidir. Nihayet her on ailenin başında kon-

trolcü olarak bir On-Beşi (onbaşı) vardır. Bütün memur teşkilâtı: 1 Hekim, 1 Şaga, 2 Räsniçi, 6 Şang-Bäk, 8 Mirap, 16 Ming-Bäki, 80 Yüz-Bäki, 80 Ellig-Beşi ve 800 On-Beşi'den ibaret olmak üzere 994 kişiden kurulmuştur. On-Beşi'den başka bütün memurların Mançu valisi tarafından tastik edilmesi lâzımdır, On-Beşi'leri Hekim kendisi tâyin eder ve arzusuna göre değiştirir. Hükümet yıllardan beri ücretlerin ödenmesini durdurmuş olduğundan, bütün bu memurlar köylülerin sırtından geçinirler; köylüler, onlara ücretten başka lüzumlu hizmetçileri vermekle de mükelleftirler. Bu suretle köylüler için memurların masrafı, hükümete ödedikleri vergiden bile fazlaya çıkar.

Bana rapor veren kimse şöyle demişti: "İli vâdisi halklarından hiçbirisi, tarlada çalışan köylüler kadar ağır vergi altında kalmamış ve onlar kadar acı günler çekmemiştir. Memurlara şikâyetle bulunursak, yardım göremeyiz; ister Mançu memuru, veya ister Tatar olsun, herkes dilediğini anlıyor. Son yıllarda, Kalmık'lardan bize hayvan bile teslim edilmemiştir, bunu bizim memurlarımızla Mançu'lar yemişlerdir; fakat memurlar elbette cezalarını bulacaklardır, çünkü şunlar yazılmıştır:

**Bu alämning bağlâri,
Kıyamätning säglâri.
Bu dünyanın beyleri,
Kıyametin köpekleri!**

Bizdeki bolluk günden güne azalıyor, böyle devam ederse, bir gün açlıktan öleceğiz".

Şimdiye kadar anlatılan Tarançi'lardan başka, İli vadisine ait Tatar (Türk) ahali olarak bir de Tatar Kulca'sında oturanları zikretmeliyiz. Buradaki Tatar'lar, buna Gulca (sığın) derler. Yukarda anlattığım gibi, Kulca şehri Çin hâkimiyetinden çok daha eskidir. Halkın büyük bir kısmı İli vadisinin eski Tatar ahalisinden (İli vadisinde eskiden ancak Tatar'lar oturuyor ve burada Çağatay lehçesi konuşuluyordu, bk. Baber Nameh, s. 2), bundan başka sürgünlerden, Altı-Şehir bölgesi ahalisinden, ve uzun yıllardan beri burada ticaret yaparak şimdi artık tabiiyete geçmiş sayılan Şaşgar, Kokand, Taşkend ve Buhara tüccarlarından ibarettir. Nüfusunun sayısını katî olarak bildiremeyeceksem de, en azında 80000 i bulduğu söyleniyor. Kulca şehri, Piliçi'nin İli nehrine döküldüğü yerden uzak değildir. Esas şehir bir dikdörtgen üzerine kurulmuş ve balçıktan bir duvarla çevrilmiştir; yanların ortasında bulunan dört kapı ile bu duvarlardan geçmek suretiyle şehre girilir. Caddeler düzdür ve çoğu birbirini dik olarak kat eder.

Şehrin idaresi de Hekim ile Şaga'nın elinde olmakla beraber, bunlar Tarançi'lardan ayrıdır, bunların kendi memurları, kendi teşkilât ve hususi vergileri vardır. Şehrin memurlarından bana zikredilenler şunlardır: Hukuk işlerine bakan Kızı ve İşkal, Paştap (hapishane müdürü), Sâdâri ve Ming-Bâki (Polis ve şehir kumandanı). Şehir ahalisinin vergisi, aynen Çin şehir halklarının ödediği gibi, kısmen arazi ve emlak vergisi ve kısmen de meslek vergisinden ibarettir. Hekim, Mançu valisinin muvafakati ile şehirli Tatar'ları köylüler arasına sürebilir.

Kulca ahalisi arasında, hiç de Tarançi'larda olduğu gibi aynı sefalet ve fakirlik gözükmez. Bir noktaya toplanmış ve muayyen bir kültür seviyesine malik halk kitlesi, sesleri daha fazla duyulan sermayedar, tüccar ve din mümessilleri gibi vekilleri ile kırtasiyeciliğe karşı dayanarak her türlü uygun-suz talepleri reddedebilmiş ve böylece bugünkü şartlar altında bile oldukça muhtar bir vaziyet almış bulunmaktadır.

Son on senelerin tarihinde, şehir ahalisinin, memurların haksız taleplerine karşı mukavemetini gösteren birçok misaller vardır. Meselâ. Kulca şehri ahalisi, Kaşgar'ın ilk baş kaldırması sırasında 500 at vermişlerdir; fakat ikinci defa yine aynı sayıda at talep edildiği zaman şehir idaresi bunu reddetmiştir. İsyan bastırıldıktan sonra birçok Kokand'lı tüccarlar sürgün edilmişlerdir. Çin tebaasından olanlara ise hiçbir şey yapılmamıştır. Şehir idaresi 1862 yılında da İssi-Köl seferi için aynı şekilde 5000 ruble ödemeyi reddetmiştir, halbuki köylülerden 8000 ruble toplanmıştır.

Her ne kadar şehir, ahalisinin menşei, kendi idaresi ve bağımsız teşkilâtı ile Tarançi ahalisinden kesin olarak ayrılmakta ise de, İli vâdisindeki Tatar ahalisinin çekirdek ve merkez noktasını teşkil etmektedir. Nakliye yolları da Kulca'yı böyle bir merkez haline sokar. Tatar Orta Asya'sından (Buhara, Kokand, Altı-Şähär) İli'ye ithal edilen ticaret mallarının hepsi de Kulca şehri üzerinden İli vâdisindeki Tatar ahali arasına dağılmaktadır. Köylünün ekini sattığı ve lüzumlu şeyleri aldığı pazar buradadır.

Hattâ burada, bizzat Tatar'ların elinde bile, bazı sanatlar muayyen bir inkişaf derecesine varmıştır. Fakat Kulca şehrini Tarançi ahalisi ile çözülmez bağlarla birleştiren ve onu İli vâdisindeki Tatar ahalsinin merkezi haline sokan şey, bütün Tatar'larda müşterek olan İslâm dinidir, bu din, kâfirlerin arasında dağınık bir halde yaşayan ve onların baskısı altında inleyen bütün müslümanların ruhunu en sert bir şekilde kavramıştır. Halk, tabiatın sevkî ile hissediyor ki, hâkim ırkın zararlı ve tahripkâr tesirini uzaklaştırabilmek için, ciddi bir itikat ve dinin esaslarına sarsılmaz bağlılık biricik vasıtayı teşkil etmektedir. Çin idaresinde bulunan müslümanlar arasında bu hissin çok çok daha fazla olması icabeder, onlar ki, efendilerinin istikrah edilecek âdi putperestlik âyinlerini ve Buda putları önündeki ibadetlerini seyr-retmek ve esas gıdasını menfur domuz eti teşkil eden adamların önünde eğilmek zorunda kahrılar, halbuki balis bir müslüman için domuz eti yemek büyük günahdır.

Hükümet tarafından kurulmuş olan memurlar idaresi yanında bir de, bu gibi şartlar altında millî bir idare, birçok kollara ayrılmış islâmî bir sınıflar silsilesi meydana gelmiştir; bunlar halkın dinî şuuruna dayanır ve vazifesi de millî prensipleri korumak ve civardakilerin zararlı tesirlerini uzaltırmaktır. Bu sınıfın merkez noktası ve başı da Kulca'da bulunmaktadır.

En küçük bir Tarançi köyünde bile biri imam ve diğeri molla (mulla, öğretmen) olmak üzere iki dinî reis vardır, her tarafta birer cami ile bir mek-

tep de kurulmuştur. İmam, mahalle mensuplarının dinî şartları yerine getirmelerine sıkı surette dikkat eder. Bu yolda görülen ihmal veya tecavüz halleri baş imamlar heyetine (ahun'lar) bildirilir, o da Hekim vasıtasıyla ilgili şahsı cezalandırır. Öğretmenin yazın pek işi yoktur, çünkü dersler ancak kışın yapılır, hem de her gün sabahtan akşama kadar ders olur, tabii, tatil ve bayram günleri istisna teşkil eder. Esasında çocukların mektebe yollanması serbesttir, her çocuk için öğretmene küçük bir ücret verildiğinden bazı babalar çocuklarını mektebe göndermezler, fakat bununla beraber imam bazan ikna ederek ve bazan da zorla her aileden hiç olmazsa bir çocuğun derslere iştirakini temine çalışır. Bu mekteplerde umumiyetle ancak okuma öğrenilir. Okumaya, Arap dilinde dua, Heftiyak ve Kuran'dan başlanır. Çocuklar, duaları ezberleyinciye kadar okumak zorundadırlar. Bu suretle Arapça metinleri mihanikî olarak okumayı öğrendikten sonra, çocuklara Tatarca metinler verilir: iman şartlarının izahı ve mukaddes tarih gibi. Çocukların ancak küçük bir kısmı yazmayı öğrenir ve bunun için de öğretmene biraz ücret vermek icabeder. Bu yüzden, halkın yüzde 30-40'ı okuyabildiği halde yazı yazmasını bilenlerin miktarı ancak yüzde 10 civarındadır. İmam ve öğretmenler, müslümanların dinî vergileri ile (zekât, zekat) geçinirler.

Kulca şehrinde birçok imam ve mulla vardır, bunların çoğu, köylüler arasındaki imam ve öğretmenler gibi şehrin yerlisi olup tahsillerini de orada yapmışlardır. Umumî mektepler mevcut değildir, mulla'lar evlerinde hususî ders verirler ki, bunlara

az veya çok sayıda çocuklar iştirak eder. Bu derslere muhtelif yaşta erkek ve kız çocuklar katılır. Dersler burada da hemen hemen bütün gün sürer. Her talebe, ders için mulla'ya aylık bir ücret verir, bunun miktarı öğretmenin şöhretine göre pek muhteliftir. Aşağı seviyedeki dersler için umumiyetle aylık olarak bir bakır Sar (80-90 kopek) verirler, zenginler, çocukları için hususî öğretmen tutarlar. Âlim mulla'lar etraflarında yaşlıca talebeler toplar ve onlara islâmî ilimleri öğretirler.

Kulca'nın küçük camilerindeki imamlardan başka, bir de, dinî işler için baş mahkeme rolünü oynayan ve ileri gelen imamlardan (ahun) kurulmuş bir heyet vardır. Bu ahun'ların çoğu tahsillerini Kaşgar ve Buhara'da yapmış olup, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilirler. Memleketin esas kitap bilginleri olan ahun'lar heyeti, hiç de memurlar teşkilâtına tâbi değildir. Heyet, hükümetten hiçbir yardım görmemekle beraber, bütün halkın dinî suuru ona öyle bir kuvvet telkin etmektedir ki, yalnız Tatar memurları değil, kitlenin taassubunu kolayca harekete getirebilecekleri için, Mançu'lar bile onları dinlerler. Aşağıdaki hâdiseler, onların nüfuzu için birer misal teşkil eder:

Dokuz-Tara kanalının kazılması sırasında (1834) Tatar'ların idaresini elinde bulunduran Hekim Halisat, Çin'liler için çok kârlı yeni tarlalar açmak suretiyle Mançu memurları tarafından sevilen bir adam olmuş ve kendisine general rütbesi verilmişti. O, Dzan-dzün'ün himayesinden cesaret alarak, her vesile ile kendi halkından olanları ezmeye

başlar, Çin'liler gibi giyinir ve islâm dininin esaslarından uzaklaşır. Kendisini bu yüzden sorguya çekmek istiyen ahun'ları da çok defalar reddeder. O zaman bunlar Dzan-dzün'e bir elçi heyeti göndererek suçlunun cezalandırılmasını talep ederler. Dzan-dzün Hekim'in hareketini tasvip etmekle beraber ahun'ları da samimiyetle kabul eder ve bu meseleyi araştırmak üzere yüksek Tatar memurlarından ibaret beş kişilik bir komisyon kurulmasını emreder. Bunlar Halisat'ı suçlu bulunca, Dzan-dzün, cezanın tâyinini ahun'lara bırakır. Onlar, şeriata göre Hekim'in taşlanmak suretiyle cezalandırılmayı hakkettiğini söylemekle beraber, kendileri bunun hafifletilmesi için ricada bulunurlar. Bunun üzerine Halisat'ın bütün rütbeleri geri alınmış ve kendisi Turfan'a sürülmüştür.

Dinin zâhirî taleplerini yerine getirmekte Tarançî'lar bilhassa titizdirler, namaz ve oruç saati saatine icra edilir, ancak temiz yemek (halâl aş) yerler. Bilhassa, Çin'lilerin çok sevdiği domuzdan nefret ederler. Bu gibi haşin tezâtların ne dereceye kadar ilerliyebileceğini, bir Tarançî'dan: en pis yemek nedir? diye sorduğum zaman aldığım şu cevap göstermektedir: "Yedi türlü haram aş vardır: domuz eti ve Kuran'ın haram kıldığı diğer hayvan yemekleri, meselâ, yağma yoluyla elde edilen, yetimlerden alınan, emanet maldan kaçırılan, kendi karısının zina etmesiyle kazanılan, çalınan ve dolandırıcılıkla elde edilen aş gibi. Fakat son zikredilen altısının cezası, birincisi kadar olamaz. Domuz eti yiyen kimse, en büyük günahı işlemiştir."

İli Tatar'ları arasında Çin'li ve diğer halkların tesiri az görülüyorsa, bunu ancak islâmiyete borçludurlar. Halbuki Kalmık ve Daur'lar arasında hâkim ırkın tesiri çok daha büyük olmuştur. Bütün Tatar kitlesi, bir asır sonra dahi aynen yerleştirildikleri zamanda olduğu gibi, Çin'lilere ve onların kültürüne karşı yabancı durmaktadır; ancak daimî olarak Çin şehir ve köylerinde yaşamış olan tek Türk şahıslar Çin'lilere sokulurlar, fakat yabancı kültürün tesiri burada da önce menfi taraftan başlıyor; bu gibi şahıslardan çoğunun kötü şöhrete sahip oluşlarının sebebi de budur. Bunu, yukarda bahsettiğimiz Halisat Hekim misali de gösterir ki, o da içkiye dadanmış ve Çin alüfteleriyle sefih bir hayat sürmeye başlamıştır.

Kanun çok kadın almayı müsaade ettiği halde, köylüler hemen hemen istisnasız olarak tek kadınlıdır, bunun gibi Kulca'da da çok kadın alma vakaları oldukça seyrek, ancak pek az zengin kimselerin iki karısı vardır. Ancak dört kadınlı bir tek Tatar'dan bahsettiler. Bütün ev işinin idaresi ile sığır ve koyun bakımı kadınların üzerindedir; atlara erkekler bakar. Ekim ve harman zamanında tarla işlerine kadınların da iştirak etmesi lâzımdır.

Köylülerin pek basit olan gıdası şunlardan ibarettir: tahta çay, koyun eti, bazan çorba, bazan da ekmek halinde pişirilen arpa ve çavdar unu, bulgur, pirinç ve darı. Meyva ve sebzelerden elma, şeftali, kayısı, zerdali, kavun, karpuz ve hıyarı severler.

Tarañçı'ların elbisesi, umumi olarak bütün diğer müslüman Tatar'ların giydiği elbiseler gibidir. Er-

keklerin dokuma katen bezinden dikilmiş ve şal yakalı önü açık bir gömleği ve yine aynı kumaştan geniş pantolonları vardır ki, bunu çizmelerin içine sokarlar; bunlar, baldıra kadar ulaşan ve üzerinden kalos giyilen Tatar çizmeleridir. Yazın umumiyetle gömleğin üzerinden bir kaftan giyerler; bu, kaba Çin kumaşından dikilmiş olur ve şekli aynen gömlek gibidir; kışın bunun gibi birçok kaftanları üstüste giyerler ki, bunun en üstte giyileni pamukla astarlanmış olur, yahut da sırtlarına geniş bir koyun veya keçi kürkü alırlar. Bayram günlerinde zenginlerde Durya'dan (Kokand yarım ipeği) dikilmiş elbiseler görülür. Kadınların elbisesi, erkeklerden ancak gömlek ve mantolarının daha uzun olması ve gömleklelerinin önden açık olmaması ile ayrılır. Erkekler, saçlarını tamamiyle traş ettikleri başlarına müslüman biçiminde serpuş giyerler. Kızlar saçlarını örer, kadınlar ise başörtüsü kullanırlar; ikisi de yüzlerini örtmezler. Kadınların bayram elbisesi, kimhat adı verilen ve madenî ipler katılmış Buhara kumaşından hazırlanır.

İyi kalplilik, sadakat ve çalışkanlık Tarançi karakterinin esas hatları olup, bunları birçok şahısların yüzünden okumak mümkündür. Fakat uzun süren baskı ve korkunç sefalet onları sıkılgan, bezgin ve her şeyi şüphe ile karşılayan bir hale sokmuştur; bununla beraber onların kuvveti katiyen kırılmamıştır, içlerinde, zalimlere karşı nefret alev alev yanmaktadır. Bu küçük halkın iç kuvvetini saklamış olan şey, iş, vücutça katlandıkları meşakkat ve mahrumiyet olup, bu şartlar altında hayatlarını devam ettirmek zorunda kalmışlardır; onların çalış-

kanlık ve tahammül kudreti hakikaten hayrete şayandır. Tarançi'ların biricik meşgalesi olan ziraat, burada iki misli zahmet talep eder, onlar tarlayı yalnız iptidai aletlerle işlemek zorunda kalmayıp, bundan başka her tarlada iki veya üç fuss derinliğinde hendekler kazarak bunları esas kanal veya nehirle birleştirerek beslemek mecburiyetindedirler. Bu işin yılda birkaç defa tazelenmesi lâzım gelir, çünkü şiddetli su hücumu yağlı balçık arazideki hendekleri kolayca tahrip eder. Su kapatılınca her defasında küçük kanalları temizlemek icap eder.

Tarançi dili, hüküm süren şartlar altında tabii olduğu gibi, birçok yabancı unsurlarla karışmıştır. Din, onun vasıtasıyla tesirini gösteren kitap dili ve Buhara'nın yakınlığı, birçok Arapça ve Farsça yabancı sözlerin girmesine sebep olmuş, bundan başka Kalmık, Daur ve Çin'liler de onların dil malzemesini çok zenginleştirmişlerdir. Bu hususta en çok rol oynayan dil Çince olup bu dile yalnız birçok teknik tabirlerle Çin kültürü malzemesinin adları girmekle kalmamış, aynı zamanda idarî, hukukî ve siyasî hayata ait bütün tabirler de sokulmuştur. Buraya sokulanlar, Tarançi lehçesine hususî bir renk vermeye muvaffak olmuşlarsa da, Türk idyomu temiz ve bozulmadan kalmıştır. Tarançi ağzı, Altı-Şähâr bölgesinin ağzına yakındır; öyle zannediyorum ki, bir bütün olarak alındıkta Orta Asya lehçelerinin bir kısmını teşkil ettiğinden, bu lehçe grupuna haklı olarak Uyгурca da denebilirdi. Fikrimce, Tarançi'larla Altı-Şähâr bölgesi ahalisinin, eski Uyгур'ların ardılları olduğu münakaşa edilmez bir meseledir. Çin'liler, burada zikredilen Tatar'lara bugün de Chui-sa der-

ler ve bu suretle onları, Şan-tu (sarık) adı verdikleri Orta Asya Tatar'larından (Kokand'lı, Taşkend'li ve Buhara'lı) kesin olarak ayırırlar. Onlar bazan başka Çin'lilere de Şan-tu adını takıyorlarsa da, bunu ancak onların müslüman olduğunu göstermek için yaparlar. Burada, Kulca'da Dungan tesmiye edilen Batı Çin'deki Çin'li müslümanlara Çin'liler Chui-Chui derler, yani bu suretle onların Uygur olduğunu ve Chui-sa'larla aynı boydan geldiğini anlatmak isterler. Uygur'ların her iki Çince adı yüzyıllardan beri taşıdıklarını, Çin tarihi Sü-chung-kian-lu'dan alınan şu cümleler ispat etmektedir: "Thang sülâlesinin ortasına kadar (demek 806-820 arasında) Chui-chu'ların eski adı Chui-se idi, o zaman onlara Chui-chu adı takılmıştır. Bu ad umumiyetle Chui-chui şeklinde söylenir. Çin'deki Moğol hâkimiyeti zamanında onlara Ui-gu-ör (Uygur'lar) denmiştir." Esas İli ağzı, muhtelif unsurların karışmış olduğu Kulca şehrinde konuşulur. Köylülerin yerleştikleri bölgelerde, bir arada yaşayan aileler Altı-Şähär'in muayyen bölgesinden gelmiş oldukları için, eski ağız özellikleri daha uzun müddet yaşamaktadır, bu yüzden bazı yerde bugün Kaşgar, diğer bir yerde de Turfan ağzı konuşulur.

Şarkı ve hikâyeler halinde halk arasında yaşamakta devam eden taze ve kuvvetli halk edebiyatı, Tarançi'ların sıkıntı ve baskı altında henüz tamamiyle ezilmediklerini ve her nevi mânevi kuvvetten mahrum edilmediklerini göstermektedir. Bunun için misal olarak aşağıda küçük bir şarkı vereceğim ve bununla Tarançi'lar hakkındaki bahsimi kapatacağım. Bu şarkıyı bana, yazı bilmiyen bir Tarançi oza-

nı söyledi. Hemen hemen söz söz yapılan tercümesi aşağıdadır: ¹

Kaşın kara kunduz mu?
Gece mi geleyim, gündüz mü?
Gece gelsem selâmet,
Gündüz gelsem iftira.

Can içinde yanan kız,
Yanan ateşi yakan kız,
Kaşlarını severim,
Saçlarını da Süleyman kız.

Bağa, buğday ekmıştim,
Kuşağa geldi buğrayım,
Tanıştığımız zamanda,
Ayırdı bak Hudayım.

Kamışı kamışa katarlar,
Buğdaya bağ yaparlar,
İnsan yeni yar sevse,
Deliye benzetirler.

Yarsız ömrüm benim,
Bin yaşasam bir gün değil,
Cehennem ateşi bile,
Aşk ateşi kadar değil.

Gelir bugün kötüler,
Şafakla unutur yarini,
İyi adam unutmaz,
Eski sevdiği yarini.

¹ Bugünkü Türkçemize çevirirken Radloff'un Almanca tercümesi değil de, Tarançi aslı göz önünde tutulmuştur, bk. *Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme...* VI, 1886, s. 208-209.

Kara kaşlar oynasır,
Saçı beline ulaşır,
Çıkma evden dışarı,
Âşıklar bıçaklaşır.

Yarin gönlü doğan gibi,
İşte beni kaz yapar,
Kirpiklerimi yem yapar,
Göğsümü davul yapar.

Son mısra ancak Orta Asya'da doğan avı göz önüne getirildiği zaman anlaşılabilir. Yaban kazı gözüktüğü zaman, avcının elinde oturan doğanın başlığı alınır ve doğan kazın peşinden fırlar. Avcı, kazı yakalamamış olan doğanı geri çağırmak için, sağ kolunun yanında asılı bulunan davulunu çalar ve doğan için yem olarak elinde bir parça et tutar; geri dönerek sol elin üzerine konduktan sonra yem kendisine verilir.

Tunguz boyları:¹ Çin hükümeti tarafından İli vâdisinin korunması için geçen yüzyılın ortasında buraya yerleştirilmiş olan Daur'lar, Şibâ ve Solon adında iki Tunguz boyuna aittirler; hükümet hesabına bütün aileleriyle buraya nakledilen bu boylara, buraya geldikleri zaman çok zengin arazi parçaları verilmiş, meselâ Solon'lar Türgân ve Korgos nehirleri arasında (İli nehrinin sağ sahilinde), Şibâ'ler de, İli'nin sol sahilinde, Tatar Kulca'sının karşısında yerleştirilmişlerdir. Bu bölgeler, hiçbir vergi istenmeden askerî kolonistlere bırakılmıştır,

¹ Başlık tarafımdan eklenmiştir.

(Çeviren).

fakat buna karşılık elinde silâh taşıyabilen her erkek orduya aitti ve savaş esnasında hepsi de faal hizmette bulunmaya mecburdular. Bütün bu kolonistler 14 Sumul'a - bayrağa - ayrılmış olup, altı Sumul Solon'lardan ve 8 Sumul da Şibä'lerden ibaretti. Bu asırda Şibä'lerin artan birliklerinden yeni iki Sumul teşkil edilerek Solon'lara eklenmiştir; bu suretle şimdi Solon'ların sekiz, Sibä'lerin sekiz Sumul'u vardır. Her Sumul'a 500 aile üzerinden tarla verilmiş olup, böylece bütün Daur aileleri 8000 olarak tahmin edilebilir, yani Tarançi aileleri kadar demektir. Her aileye büyük saha tahsis edilmiş olduğundan, bunların herbirinden silâh kullanabilecek üç erkek çıkabilir, böylece bana rapor veren kimsenin sözlerine göre, bir savaş halinde Daur kolonileri 20 - 25000 asker çıkarabilirler. Fikrimce bu rakam pek yüksekten alınmıştır, çünkü, bir halkın hiçbir zaman üçte birinden fazlasını asker olarak toplamak mümkün değildir, buna göre askerî koloninin kurabileceği ordu 10 000 kişiden pek fazla olmaz. Şibä ve Solon'larda askerliğe başlama yaşı ondokuzdur; bu yaştan itibaren onların hepsi de kendi subaylarının emri altında her köyde askerî talim yaparlar. Sulh zamanında muvazzaf askerlerin sayısı ancak 1000 kadar olup, bunlar sıra ile her köyden alınırlar. Vilâyetin güney kısmına gönderilen askerlerin hizmet müddeti iki yıl, İli vâdisindeki sınır karakollarında nöbet bekleyenlerin ise ancak bir aydır. Vazife göreceklerin bizzat gelmesi mecburi olmayıp vekil gönderebildiklerinden, hazar ordusu umumiyetle bu şekilde ücretle tutulmuş kimselerden ve karakol askerleri de zayıf ve yaşlı adamlardan veya sefih külhanbeyi takımın-

dan ibaret olup, seyyah bunlara baktığı zaman acır ve iğrenme duyar. Hükümet, malî durumun fenalığı yüzünden, karakol askerlerine her ay ödenmesi icabeden 3 rublelik maaşın verilmesini çoktan kesmiş olduğundan, herkes, ya ailenin işe yaramıyan bir uzunu karakol hizmetine göndermeye, veya çok ucuz fiyatla bir vekil tutmaya çalışır; bu maksatla tuttuğu serseri ise, ilk iş olarak elde ettiği parayı derhal içer ve ondan sonra karakol hizmeti esnasında açlıktan ölecek hale gelir. Bu gibi Şibâ ve Solon'ları karakollarda tetkik etmeye fırsat bulmuştum, bunlar, fena beslenme ve afyon kullanma yüzünden perişan bir hale gelmiş ve sınır bekçilerinden ziyade bir dilenci güruhuna benzeyen acıklı birer şekilde ibarettirler.

Bekçilik vazifesinin ve bütün askerî hizmetin dahi bu şekilde ihmali, - baş memurlar, kendi menfaatleri icabı hiç şüphesiz buna müsaade ediyorlar - asker kolonilerini iktisadî bakımdan yükseltmişse de, onlardaki savaş ruhunu tamamiyle öldürmüştür, böylece onlar, tehlike saatinde hükümet için çok fena bir destek olacaklardır.

İdare bakımından, her iki boyun başında Mançu'lu birer Amban bulunmaktadır, onun emrindeki subaylar ve aşağı derecedeki memurlar Daur'lardandır. Daur memuru general rütbesini aldığı zaman (kırmızı şapka düğmesi) Mançu memurlarına eşit sayılır ve aynen Mançu generali gibi başka memuriyetler de alabilir.

Gerek Solon ve gerek Şibâ'ler, bâriz hatlar taşıyan yüz tipine mâliktirler. Vücut yapıları orta boy-

da, fakat kuvvetli değildir. Onlar afyon kullanmayı Çin'lilerden öğrenmişlerdir, bu yüzden birçok şahıslar hastalıklı gibidir. Erkekler, Çin askerleri gibi giyinirler: pamuklu kumaştan dikilmiş uzun ve beyaz bir gömlek, aynı şekilde bir don, dizin üzerine kadar gelen mavi pantolon, ya uzun bir kaftan veya gömlek üzerinden giyilen kısa Çin yelege, kumaştan ve keçe pençeli Çin ayakkabısı veya dize kadar gelen çizme ve kalkık kadife kenarla düğmesi bulunan Çin şapkası. Yazın iş esnasında umumiyetle kısa gömlek ve yuvarlak hasır şapka giyerler; Çin'liler gibi çenelerini tıraş ederek ancak bıyıklarını bırakırlar. Kadınlara ancak tarla işi ile meşgul olurken rasladım: üzerlerinde uzun mavi gömlek ve başlarında hasır şapka vardı. Daur'lar, Mançu ve Çin'lilerin büyük bir kısmı gibi Budist ve aynı zamanda Konfüçyus mensubudurlar.

Şibä'lerin dili, aynen Mançu yazı dili gibidir, sözleri de Mançu'ların yazdıkları gibi söylerler, halbuki Mançu'ların telâffuzu başkadır. Meselâ onlar, aynen Mançu dilinde yazıldığı gibi gisun (söz) diye telâffuz ederler. Mançu'lar ise gisun yazdıkları halde dzisun diye söylerler. Buna göre onların da, XV. yüzyılda Çin'e göç etmiş olan Mançu'ların ait olduğu boydan olmaları icabeder. Tahsilsiz Mançu'lar dillerini tamamiyle unutmuş olup ancak Çince konuştuklarından, tahsilliler ise bunu yabancı bir dil gibi kitaplardan öğrenmek zorunda kaldıklarından, bütün Mançu memurlarının yazıhanelerinde Şibä'ler kâtip olarak yerleştirilmiştir, çünkü Mançu dili, resmî daire dilidir. Mançu memurları yanında kâtiplik gibi böyle bir iş çok kârlı olduğundan, hemen

hemen bütün Şibâ'ler Mançu yazısı öğrenirler. Solon'ların dili her yerde aynı değildir. Bazıları sâf Tunguz ağız konuşurlar, burada kaydetmiş olduğum birçok Solon sözlerinden anladığıma göre, bazıları'nın diline pek çok Moğol sözü karışmış olmalıdır.

Karakter bakımından Solon ve Şibâ'ler, efendilik taşıyan ve kendilerini öven, ve aynı zamanda şiddet ve hiddet gösteren bir tiptirler. Onlar, imparatorun askeri ve hâkim sınıfın akrabası olarak, kendilerini Tatar ve Çin'lilerden çok üstün sayarlar. Tatar'lar onlardan çok çekerler, fakat ötekiler pek korkmaz, hattâ wei-gu-jin (dış adamlar = barbar) diye küfür bile ederler, bu yüzden her gün kavgalar olur. Şibâ'lerle Solon'ların esas meşguliyeti ziraat olup, bunu aynen Tarançi'lar usulünce yaparlar, bundan başka çok miktarda hayvan da besliyerek, bunları yazın Kırgız'lardan kuzey dağlarına sürdürürler; onlar bilhassa koyun ve at beslerler.

Çince konuşan halklar:¹ Şimdi, İli Vâdisinin Çince konuşan halklarına geçelim. İli vâdisinin, nehrin sağ sahilinde, Korgos ve Mogay nehirleri arasında bulunan sahasına Dan adı verilir ve burada Çince konuşan halklar oturur; burada oturan boylar menşe bakımından pek muhtelif olduklarından, ancak Çince konuşanlar, tabirini kullanıyorum:

- 1) Dungen'ler (eski Uygur'lar)
- 2) Çin'liler,
- 3) Çämpän (güney Çin'liler),
- 4) Mançu'lar.

¹ Başlık tarafımdan konmuştur.

1, 2, 4 altında izkredilen boylar kuzey Çin lehçesini konuşurlar, Çämpân'ler diğerleri tarafından anlaşılmayan bir ağız kullanmakla beraber, istisnasız olarak kuzey Çinceyi de anlarlar. Dungen'lerle Çin'liler ne elbise ve ne de dil bakımından birbirinden ayrılmayıp karmakarışık bir şekilde yaşarlar. Dungen'lerde Türk cedlerinden kalan ve bütün karışmaya rağmen onları Çin'lilerden kesin olarak ayıran biricik şey, istisnasız olarak hepsinin de bağlı bulunduğu islâm dinidir. Evet, Kırgız'larda olduğu gibi bazı Türk halkları arasında islâmiyet zâhiri gösterişten ibaret olup kalmıştır, fakat bu durum, Dungen'lerde olduğu kadar yüksek dereceye varmamıştır. (Burada, uzun müddet Dungen'ler arasında yaşamış olan bir müslümanın sözlerini tekrar ediyorum). Onların islâm dini sahasındaki bilgileri, kendilerine müslüman denmiyecek kadar azdır; bu bilgiler şunlara inhisar eder: Buda heykellerine tapmamak, domuz eti yememek, hayvanları Kur'an'ın emrine göre kesmek, ancak böyle kesilen hayvanların etini yemek, rakı içmemek, bir ay oruç tutmak ve arasına evde veya camide namaz kılmak. Onlar, bildikleri bütün bu kaidelerden ancak et yemeğine ait olanını sıkı surette yerine getirirler, çoğu oruç tutmaz ve camiye de çok seyrek giderler. İslâmî ilim ve kaidelere tamamiyle yabancıdırlar, imamları dahi — eğer bu bir Tatar değilse — ancak en lüzumlu duaları mânasını anlamadan okuyabilirler. Eski Kulca'daki Tatar öğretmenlerinden ders alan bir Dungen imamı bana Kuran'dan bazı âyetler okumuştı, açıkça itiraf etmeliyim ki, okuduğu şeyin Arapça mı, Çince mi olduğunu farkedemedim. Bazı Dungen'ler Tatarca

konuşurlar, fakat aynen Çin tüccarları gibi; onlar dış görünüşleri ile de şeriatın emirlerini tutmazlar. Ancak başlarının yarısını traş eder ve Çin'liler gibi saçlarını örerler; giyimleri aynen Çin'lilerin gibidir, ancak başlarına bütün müslümanlar gibi bir çin serpuşu geçirirler, halbuki Çin'liler evde başlarına bir şey giymezler. Rakı içmenin ve bazı et yemeklerinin oluşu, onları Çin'lilerden en çok ayıran özelliklerdir, çünkü bu kaidelere dikkat etmekte onların umumî eğlence yerlerinden ve lokantalarından uzak kalırlar.

Yukarda, Dungen'lere Çin'liler tarafından Chui-chui ve Tatar'lar tarafından da Dungen adının takıldığını söylemiştim. Bu sözün etimolojisi üzerine maalesef bir bilgi veremeyeceğim, çünkü Tatar destanlarında bahsedilen etimolojiye göre Dungan sözünün Durgan veya Turgan'dan çıktığı ve "Moğol ordusu girdiği halde yerlerini terketmiyenler" anlamına geldiği söylenmekte ise de, bu açıklamayı dil bakımından reddetmek icabeder. Bu bir halk etimolojisi, bir "post hoc ergo propter hoc" tür Meselâ, Kalmak adının "geride kalmış" şeklinde, ve Baraba adının da -Küçüm Kan talebettiği zaman birlikte gitmediklerinden - (barba-dılar "varmadılar") tarzında izahı gibi. Dungen'ler, Uygur'ların eski ikamet yerleri olan Urumçi, esas Çin'in kuzey vilâyetleri, Kansu ve Şänsi'den kısmen sürgün ve kısmen de serbest muhacir olarak gelip yerleşmişlerdir; asla İli vâdisinde Çin'lileşmemiş, bilâkis. buraya Çin'li olarak gelmişlerdir. İlk Dungen'ler İli'ye geçen yüzyılda gelmişler ve Dungen ahalisi yeni muhacirlerle gittikçe artmaktadır.

Şimdi İli vâdisinde yaşamakta olan halis Çin'li-lerden, herhalde ancak birkaç tüccar kendi arzularıyla buraya yerleşmişlerdir, esas Çin kitlesini, kuzey Çin'in muhtelif vilâyetlerinden buraya yollanmış olan sürgünler veya onların ardılları teşkil eder.

Gerek Çin'liler ve gerek Dungen'ler, kısmen şehirde ve kısmen de köylerde yaşarlar. Köylüler, ekin, pirinç, haşhaş, pamuk ve tütün yetiştirir, şehirliler ticaret, el sanatı, fabrikacılık ve bahçıvanlıkla geçirirler.

Çin'li ve Dungen'lerin umum nüfusu üzerine istatistik bir bilgi vermek, herhalde Mançu memurları için de çok zor bir iş olurdu, çünkü bunlar, askerî koloniler gibi hizmet listelerine alınmazlar; temel ve meslek vergisi verirlerse de kafa vergisi ödemezler. Çin'li ve Dungen köylüleri üzerine bilgi verirken, tabiidir ki, toplıyabildiğim pek az malûmatı sıralamakla iktifa etmek zorundayım.

Gerek Çin'liler ve gerek Dungen'ler İli vâdisinin diğer ahalisinden kesin olarak ayrılırlar, onlarda muayyen bir vakar hissi vardır ve kendilerini diğer halklardan üstün görürler. Onlar, hattâ hâkim unsur olan Mançu'ları bile kendilerinden çok aşağı sayarlar ve ancak siyasî bakımdan zayıf olmakla onların hâkimiyeti altına girmiş bulunurlar. Ulaşmış oldukları kültür seviyesi, onlara hakikaten böyle bir vakar hissi vermektedir. Sanat, ziraat ve ticarete, onlar bütün diğer İli ahalisinden üstündürler, bunu Tatar'lar bile ikrar ederler, halbuki onlar Mançu'lardan daha az nefret etmezler. Ancak karşılıklı bu düşmanlık Mançu hâkimiyetini mümkün kılmakta-

dır, çünkü Tatar'larla Çin'liler veya Tatar'larla Dungenler birlikte baş kaldırdıkları takdirde, Mançu'ların kudreti yıkılmış olur.

Karakter bakımından Dungen'lerle Çin'lilerin hilekâr, kavgacı ve mağrur oldukları söyleniyor; bu yüzden İli boyundaki diğer halklar onları sevmezler; fakat onların çalışkanlığı, tahammül ve pratik kabiliyetleri hakkında hepsi de hakikati söylerler. İli'deki Çin'lilerin çoğu sürgünlerden ibaret olduğu için, aralarında yankesici, ayyaş ve kumarcıların eksik olmayacağı tabiidir. Kadın noksanlığı yüzünden ahlâkî durumları da fenadır.

İli vâdisi zaptedilir edilmez Dungen'lerle Çin'lilerden ordu için 3000 adam toplanmıştır. Bunların ardılları, Chambing adı altında bugün bile muvazzaf ordunun bir kısmını teşkil ederler. 1500 kişi, 100 er askerlik gruplar halinde daimî garnizon olarak beş istihkâma yerleştirilmiştir. Bu istihkâmlar şunlardır: Korgos, Çing-di-cho-si, Sü-ding, Da-lo-si-gung, Çim-pân-si. Bu istihkâmlardan herbirinin yanında aynı ad altında şehir de kurulmuştur. İstihkâmlar, mazgalı duvarlarla çevrilmiş ve bir hendekle şehirden ayrılmış olan küçük kalelerdir. Chambing'lerin 1500 kişilik diğer yarısı, aynen Tarançi'lar için tatbik edilen şartlarla askerî kolonistler olarak yerleştirilmişlerdir. Chambing kolonistlerinin oturduğu küçük noktalara Tardji derler. Chambing'lerin başkomutanı, Djin-tai adı verilen ve Sü-ding istihkâmında oturan bir Mançu subayıdır. Diğer memurlar Chambing'lerin kendilerinden olur.

Gerek askerlikte ve gerek kolonide Chambing'lerin hizmeti çok ağırdır; askerler, yalnız gösterilen

yerlerde garnizon hizmeti yapmakla kalmayıp, bundan başka yüksek Mançu memurları yanında ve hükümet depolarında nöbet tutmakla da mükelleftirler; kolonide yaşayanlar Tarançi'lar gibi ekinle vergi ödemek ve bununla birlikte savaş halinde asker vermek zorundadırlar. Chaming'lerin ardılları bu hizmetleri babaları gibi icra etmeye mecbur tutulurlar. Geçen yüzyıldan beri Çin'lilerle Dungenler'den yeni asker alınmamıştır.

İli vâdisinde yaşayan Dungen, Chaming ve Çin'liler ne giyim ve ne de yaşayış bakımından esas Çin ahalisinden ayrılmazlar. Bu yüzden onlar hakkında toplayabildiğim çok noksan bilgileri burada sıralamayı lüzumsuz buluyorum.

Ç ä m p ä n'ler, İli vâdisinin bütün diğer halkları tarafından aynı derecede aşağı görülen ve nefret edilen bir boyudur. Çämpän'lerin, güney Çin'den (Guän-dung, Cung-nän ve Şi-nän) sürülen canilerden olduğu anlaşılıyor, bunlar uzak İli vâdisine yollanurlar ve ilk üç yılda hükümdarlığa hizmette bulunmaya mecbur tutulurlar. Buraya her yıl 100 Çämpän gelir ve en ağır işlerde kullanılırlar. Bunlar başlıca demir, bakır ve gümüş ocaklarında çalıştırılır ve yüksek memurlar yanında en aşağı hizmetleri görürler. Böylece bunlar, takriben Sibirya mahkûmlarını andırırlar. Üç yıllık hizmet müddeti geçtikten sonra İli vâdisinde serbest yaşayabilir, bununla beraber yine kendi idareleri altında bulunurlar; savaş halinde piyade olarak askerlik yapmak mecburiyetindedirler, silâh taşıyabildiği müddetçe bundan hiçbirisi kurtulamaz.

İli vâdisinde serbest yaşıyan ve sayıları hakkında katî bir şey bilmediğim Çämpân'ler, kısmen hizmetçi, balıkçı, arabacı olarak köylerde, kısmen de işçi, hamal, tüccar olarak veya hırsızlık, yankesicilik, pezevenklik ve kumarbazlığı meslek edinmiş bir halde şehirlerde otururlar. Bu son adları meslek olarak zikrediyorum, çünkü onlar bu işlerle meşgul olabilmek için, Mançu memurlarından muayyen bölgelere ait olmak üzere katî ve teminatlı müsaade alıyorlar ve bunun için muayyen bir vergi veriyorlarmış. Ziraatla uğraşan Çämpân'lerden takriben 5000 kişinin tam İli sahilinde haşhaş yetiştirmekle geçindikleri söyleniyor. Bunlar, bir Çin dönümü (mo) için 40 kopek kadar öderler. Bunlardan bazıları 100 dönümlük sahaya haşhaş eker ve vilâyette afyon çok kullanıldığı için haşhaşçılık çok kârlı bir meslek teşkil edermiş. Haşhaş yetiştirenler, bu yüzden çok müreffeh bir hayata kavuşmuşlardır. Birkaç yüz kişi balıkçılıkla meşgul olur ve İli'nin muhtelif noktalarında sal tutarlar; bunlar, gelirlerinin onda birini vergi olarak verirler. Balıkçı ve dalgıç olarak Çämpân'ler çok meşhurdur. Şehirdeki Çämpân'lerden bilhassa meyhane işletenler büyük servet toplamışlardır.

Dış görünüşleriyle Çämpân'ler Çin'lilerden hemen hemen ayrılmazlar, fakat dilleri, Çin'lilerle katîyen anlaşılamıyacak kadar farklı imiş.

Yalnız hizmet gören Çämpân'ler değil, İli vâdisinde serbest yaşıyanlar dahi Mançu'lar tarafından müthiş bir baskı altında tutulurlar. Onlar sanki insan haklarından mahrum edilmiş gibidir ve bu ba-

kımdan işleri memurun merhametine kalmıştır. Bu gayri tabii münasebeti ve baskıyı ancak bu şekilde açıklayabilirim. Memurların baskısı 15 yıl önce az kalsın Çämpân'lerin isyanına sebep olacakmış, bu takdirde iş yalnız Mançu memurlarının imhası ile kalmaz, korkunç bir katliam husule gelmiş olurdu. Hemen hemen bütün Çämpân'ler Mançu memurlarını öldürmek ve Bayanday ve Kürä'deki Mançu birliklerini basmak için yemin etmiş bulunuyorlardı. Hemen hemen bütün Mançu memurlarının yanında Çämpân'ler hizmet gördüğü için, böyle bir suikast kolayca muvaffak olabilirdi. Tesadüfen bu suikastı duyan bir Çämpân kadını, bir Galday karısı olan efendisine bütün plâni haber vermiş ve bu suretle isyan hazırlığında bulunanların isimlerini elde etmek ve gizlice şehirlere getirilen silâhları yakalamak mümkün olmuştur. Mançu'lar müthiş bir muhakeme tertip etmişler, yüzden fazla adamı idam ederek kafalarını ihtar olsun diye yollara asmışlardır. Fakat bu korkunç ceza ancak haricen sükûneti yerine getirmiştir, Çämpân'ler, içlerinden eskisinden daha fazla intikam beslerler. Mançu'lara karşı tertiplenecek herhangi bir isyana onlar da katılacaklardır. Tatar habercilerinden biri bana şöyle demişti: "Çämpân'ler, herhalde İli vâdisinin en kötü şöhreti ve nefret edilen boyudur. Ne kadar öldürülseler ve işkenceye tâbi tutulsalar dahi fenalıkları azalmamıştır, bu yüzden onlara "Çämpân" denmiştir. Ana ve babalar itaatsiz çocukları korkutmak için: Çämpân geliyor, derler. Çämpân, domuz eti, köpek, kedi, sıçan, kurbağa ve yılan gibi görebildiği her şeyi yer. Hiçbir yerde Çämpân'lerde olduğu kadar hırsız, ku-

marbaz, ayyaş ve afyonkeş mevcut değildir, bu yüzden hiçbir halk arasında onlarda olduğu kadar serseri dolaşan da yoktur, bunların kışın ne yiyecek, ne elbise ve ne de evi olur, böylece sefalet, açlık ve soğuktan sokaklarda ölürlür.

Bununla beraber Çämpân'lerin içinde büyük bir kuvvetin mevcut olduğu inkâr edilemez, halbuki Çin'lilerde bunu beyhude ararsınız. Çämpân bir işe girdi miydi, bunu yapar, hiçbir engel ve hiçbir tehlike onu teşebbüsünden alkoymaz, bu yüzden en ağır işlere de yararlar; bir Çämpân, üç Çin'li veya iki Tatar kadar çalışır."

Mançu'lar :¹ Şimdi, İli vâdisinin Çince konuşan son boyu ve hâkim halk olan Mançu'lara geçiyorum. Mançu'ları Çin'lilerden ayıran kanunla meydana getirilmiş olan ve onların eski faaliyet ve kuvvetlerinin muhafazasını gaye edinen sedde rağmen, Mançu halkı tamamiyle Çin tesiri altına girmiş bulunmaktadır. İçinde azıcık bir bağımsızlık kıvılcımı hisseden her halkın sıkı sıkıya bağlanmakta olduğu dil, adet ve din gibi en kıymetli hazineler, Mançu'larda tamamiyle kaybolmuştur. Efendi olan bunlar, kendilerine tâbi kıldıkları halkın tesiriyle bağımsızlıklarını kaybetmişler ve onlara azıcık bir tesir bile göstermemişlerdir. Bugün Mançu'ların eski kuvvet ve savaş ruhundan, hâkim unsurun gurur ve kibirinden başka hiçbir şey kalmamıştır, gösteriş diyebileceğimiz bu gurur, onları bütün diğer boylardan ayı-

¹ Başlık tarafımdan konmuştur.

(Çeviren).

ran biricik varlıktır. Her Mançu askeri, kendisini en yüksek Moğol veya Tatar memurundan daha yüksek görür ve onlar da elbette bir Mançu'ya hakaret etmekten sakınırlar.

Mançu sülâlesi, eskiden beri kendi boyundan olanlara dayanmak istemiş ve bu yüzden onların temiz kalmasına ve ancak kendi menfaati için kullanılmalarına gayret etmiştir. Mançu'ların, her türlü serbest meslekte çalışması yasak edilerek herbiri askerî ve devlet hizmetine ayrılmış ve Mançu birlikleri, ordularının çekirdek ve seçme kıtasını teşkil etmiştir. Bu yüzden, ileri gelen Mançu'lar yüksek idare makamlarına getirilmiş ve Mançu birlikleri de bütün devlet içerisinde dağıtılmıştır.

Bu suretle İli vadisinin zaptından sonra burada da 6000 Mançu eskerî yerleştirilmiş ve onlar için, Mançu kudretinin bir timsali olmak üzere iki kale yapılmıştır. Bunlardan biri, Tatar'ların Kürä dedikleri kale olup, bütün vilâyetin başşehri ve hükümet merkezi haline gelmiştir; ikincisi, İli'nin yakınlarında eski ve yeni Kulca arasında bulunan Bayanday kalesidir.

Kürä'deki Mançu garnizonunun kuvveti 5000, Bayanday'da ise 1000 imiş, Peking hükümeti, bu Mançu birliklerinin kendisinden yüz çevirmesinden korkmaz, çünkü onlar her bakımdan imtiyaz sahibi olup, bir hükümet değişimi onlara ancak zarar verebilir. Böylece onlar her savaşta ancak kendi menfaatleri için mücadele edeceklerinden, ordunun çekirdeğini teşkil etmek üzere çok uygun gelirler. Fakat Peking hükümeti yüksek Mançu subaylarına ta

baştan itibaren aynı itimadı beslememiştir, çünkü merkezi hükümetten uzak oldukları için, itaatsizlik veya isyan halinde onların cezalandırılması kolay olmazdı. Bu yüzden, subay ve memur sınıfının ancak aşağı rütbelileri burada yerleşmiş Mançu'lardan alınmış, halbuki askerî ve sivil idarenin en yüksek makamına getirilmiş kimselerin aileleri, her zaman Pekin'de rehin olarak alınmıştır. Böylece bütün yüksek memurlar Pekin'den yollanmış ve burada üç yıllık bir hizmete tabi tutulmuşlardır.

İlk yerleşme zamanında olduğu gibi, Mançu askerleri bugün de yukarıda zikredilen kalelerde oturlar. Sayılarının çok arttığı söyleniyor. Fakat savaş ruhları tamamiyle gerilemiş ve Çin'lilerden de gevşek bir hale gelmişlerdir.

Hazarda Mançu'ların hizmeti, ancak garnizon vazifesi ile askerî talimden ibarettir, fakat bunlar da çok az yapılır. Takriben 1000 kişi muhtelif karakollarda komutan olarak veya at sürüleri yanına yerleştirilmiş ve Kalmık, Şibâ, Solon ve Chaming'ler arasında bulunan yüksek Mançu subayları yanında hizmet görmek üzere konmuştur.

Hükümetin malî durumu tahammül edilir bir halde devam ettiği müddetçe, Mançu'lar müreffeh bir hayat sürmüşlerdir, çünkü hükümet onların her şeyini temin etmiştir; boyun eğmiş olan halklar, bu tufeylilerin iyi yaşayışına gıpta ile bakmışlardır. Fakat hükümetin malî durumu fenalaşınca, Mançu'lar bütün diğer halklardan daha kötü bir vaziyete düşmüşlerdir. Onların ücretleri senelerdir ödenmez ve kanun gereğince bir işle uğraşmaları yasak oldu-

ğundan büyük bir sıkıntı içerisinde bulunur ve çok defa açlık ve sefalet çekerler. Bana haber yetiştiren kimseler, ister adi asker, ister aşağı rütbeden subay olsun, Mançu'ların çektiği müthiş sefaleti anlatıp bitiremezlerdi, bana Kulca'da öyle Mançu askerleri gösterildi ki, bunların kıyafeti karakollardaki Solon külhanbeylerinden farksızdı. Ancak makam icabı halkı ezmek ve bu suretle bağımsız gelir temin etmek durumunda olanların vaziyeti biraz iyidir, ve bu gibi yerler de az değildir.

Bütün vilâyetin idaresi, tabii olarak Mançu subaylarının elinde bulunmaktadır. Bu idare, askerî ve sivil olmak üzere iki ayrılır.

Ordu tümenlere bölünmüş ve başlarına bir Darin tayin edilmiştir. Tümenler tugaylardan ibarettir, başlarında Galday ve Meyen-Amban'lar vardır. Alay subayları şunlardır: Ugerida (Albay), İlchida (Binbaşı), Cergi-Yanggin (Yüzbaşı), Fundu-Boşko (Teğmen) ve Boşko (Assubaylar). Kurmay subaylarına Daloya, yüksek subaylara ise sadece Loya derler. Şibâ, Solon ve Kalmık birlikleri Meyen-Amban'ların emri altında bulunur, bunlar aynı zamanda askerî kolonilerin en yüksek askerî hâkimleridir.

Tabii olarak bütün halkı içine alan sivil idare dört parçaya bölünür:

- 1) Şi-Yamun (Çin'li ve Dungen'lerin mahkeme ve polis idaresi);
- 2) Dung-Yamun (bütün diğer halkların mahkemesi);
- 3) Erzak işleri idaresi;
- 4) Sikke.

Her iki mahkemenin başmemurları iki Daloya olup, yanlarında birer yardımcı (Şün-Yang) vardır. Erzak idaresinin başında da bir Daloya bulunur, fakat sikkelere Şün-Yang bakar.

Bütün vilâyetin en yüksek idare makamı, İli vâdisindeki kolordunun başkomutanı olan Dzan-dzün'ün elinde bulunur, böylece o, askerî ve sivil idarenin en yüksek zirvesini teşkil eder. Onun yanında yardımcı ve muavin olarak bir Chebei-Amban vardır. Dzan-dzün'ün âmiri, Lân-djo'da oturan ve batı Çin'in valisi olan Sunda'dır.

Yüksek Mançu memurlarının bütün hükümet ve ikamet evleri, Çin şehrinde yüksek bir duvarla ayrılmış olan Kürä kalesinde bulunmaktadır.

Her ayın 1. ve 15. inde İli vâdisindeki bütün yüksek memurların Kulca'ya gelerek kendilerini Dzan-dzün'e takdim etmeleri ve ona memleketin durumu üzerine rapor vermeleri lâzımdır. Memurların kabulü dolayısıyla birçok merasim tertip edilir.

Sabah erkenden, güneş doğunca Dzan-dzün ile Chebei-Amban ata binerek, ancak küçük bir memur kitlesinin refakatinde mabede giderler. Daha akşamdan buraya gelmiş olan bölgenin yüksek memurları, sarayla mabed arasında iki sıra halinde dizilirler; Dzan-dzün at üzerinde yavaşça onların yanından geçer; duayı bitirdikten sonra, hâlâ beklemekte olan memurların arasından saraya döner. Bunun üzerine memurlar saraya, birinci avluda kendilerine hazırlanmış olan odalarına giderler; sabah yemeğinden sonra onlara, bir Yasaul tarafından, Dzan-dzün'ün kendilerini kabule hazır olduğu bildirilir.

Dzan-dziün'ün huzuruna, önce Mançu askerî memurları olan Darin ile Galdai çıkarlar. İcabeden sekilde eğildikten sonra Dzan-dziün onlara yer gösterir ve kendileriyle lüzumlu işleri görüşür. Bundan sonra aşağı rütbeden Mançu subayları girer ve aynı merasimden sonra yer alırlar. İş bittikten sonra hepsi kabul salonunu terkederler; arkasından Şibä, Solon ve Kalmık'ların Amban'ları kabul edilir. İdarci olan Mançu memurları oturur, askerî koloni subayları üç defa diz çöktükten sonra bunların arkasında dururlar. Bunlar çıktıktan sonra her iki mahkemenin Daloya'ları girer, Dzan-dziün onları kapıya kadar gelerek karşılar; en nihayet Tatar memurları olan Hekim ile Şaga'yı kabul eder, bunlar kendilerini yere atarlar ve Dzan-dziün emretmedikçe kalkmazlar. Kabul bittikten sonra bütün memurlar aynı sıra ile Chebei-Amban'a giderler. Buradaki kabul merasimi de bittikten sonra Chebei-Amban Dzan-dziün'e gider, Dzan-dziün onu kapıda karşılar ve yer gösterir. Karşılıklı birçok iltifattan sonra nihayet önce Dzan-dziün ve sonra da Chebei-Amban oturur, konuşma bitince Dzan-dziün Chebei-Amban'ı atına kadar uğurlar. Bundan sonra Dzan-dziün Chebei-Amban'ı ziyaret eder. Chebei-Amban onu kapıda karşılar, attan inişinde yardım eder ve giderken de yine caddeye kadar uğurlar.

Dzan-dziün, muayyen ziyaret günlerinden başka, memurları ancak çok mühim ve acele hallerde kabul eder.

Sunda veya Peking'den imparator tarafından yollanan bütün emirler büyük merasimle karşılanır;

Dzan-dzün kendisi at üzerinde şehir kapısına kadar giderek elçiyi karşılar ve saraya kadar onun arkasında gelir. Buraya geldikten sonra elçi, kırmızı halı döşenmiş büyük bir kabul salonuna alınır ve oturur. Şimdi Dzan-dzün kâğıdı kabul eder, bunu yüksek memurlardan birine verdikten sonra dokuz defa diz çökerek alını dokuz defa yere dokundurur. Ancak bundan sonra mührü açar ve aynı şekilde dokuz defa diz çöken memurlara imparatorun emrini okur.

Dzan-dzün ordunun başkomutanı ve bütün vilâyetin en yüksek adli hâkimidir. Mahkûm edilmiş olan herkes Dzan-dzün'e başvurarak temyiz talep edebilir. Bu maksatla Dzan-dzün sarayının bulunduğu büyük avluya büyük bir Çin zili (Dumbak) konmuştur, şikâyeti olan herkes bunun yanında olan bir tokmakla buna vurur. Dumbak sesi duyulur duyulmaz derhal sarayın kapıları açılır, Dzan-dzün hemen mahkeme salonuna giderek yüksek memurları toplamak ve şikâyeti dinlemek mecburiyetindedir. Bu gibi hallerin bir raporla derhal Peking'e bildirilmesi lâzımdır, bu bakımdan kanun çok sıkı olduğu için hiçbir vali şikâyetçinin bütün kanunî haklardan faydalanmasına engel olmaya cesaret edemez. Bu müracaat çok rahatsız ettiğinden, Dzan-dzün'ler kanunu atlatmak için bir yol bulmuşlar ve her biri, Dumbak'ın vurulmasına engel olmak için dört adam koymuşlardır.

Son yirmi yıl içinde Dumbak ancak bir defa ses çıkarmıştır, bunu da taş atmaya muvaffak olan bir Tarançi yapmıştır. Şikâyetçinin hakkı tanınmış ve suçlu memur cezalandırılmıştır; fakat iş bittikten

sonra Dzan-dzün, bu misali kimse taklit etmesin diye davacıya kırk değnek vurdurarak altı ay hapse attırmıştır. Bu yüzden, şimdi Dzan-dzün'e şikâyetini bildirmek isteyen bir kimsenin, ya onunla sokakta görüşmesi veya evine sokularak herhangi bir şekilde konuşmaya çalışması icabeder.

Dzan-dzün, vilâyetin diğer kısımlarında olan vukuat ve hâdiselerden postalar vasıtasıyla haberdar edilir, çok ağır hallerde Chebei-Amban'ı icabeden yere yollar.

VII

ORTA ZERAFŞAN VÂDİSİ

Geniş Turan düzlükleri içerisinde akan Sır-Darya ve Amu-Darya adlı iki muhteşem nehrin bölgelerinde çok eskiden beri kalabalık bir halk kitlesi oturmakta idi; Asya'dan Avrupa'ya nüfuz eden halk yığınlarının hemen hemen hepsi de haşin ordularını bu vâdilerden sevk etmişlerdir. Buralarda, savaşlarını Avrupa'ya kadar götüren kudretli fatihler taht kurmuşlar ve onlar vasıtasıyla şimdi çoğu ıssız olan bölgelerin şöhreti uzaklara kadar yayılmıştır.

Bu bölgelerin birçoğu Avrupa'dan muazzam kum çöllerıyla ayrılmış olup, kuzeyde, doğuda ve güneyde, buraya girmeyi zorlaştıran yüksek dağlar bulunmaktadır. Bu bozkırların ahalisi, komşularından, Merkezî Devlet'in¹ halklarına nazaran daha fazla ayrılmış olarak yaşıyordu, çünkü burada tabiat, o malûm sunî sedden daha sağlam istihkâmlar yapmıştı ve uzak milletlerle serbest irtibat yolları temin eden Okyanus da burada mevcut değildi, Cihangir Timur-Lenk kendi devletinin hudutlarını yüksek Asya yaylasının tabii sınırlarından daha ötelere kadar genişlettiği zaman, İran medeniyeti güneyden Turan'ın ta kalbine kadar nüfuz etmiş, İran edebiyat ve sanatının parlak devri kokularını saçmış ve İran el sanatının

¹ Bundan maksat Çin'dir.

(Çeviren).

çalışkanlığı köklerini salmış bulunuyordu. Fakat sonraları yağmacı göçebe halklar vüzünden İran'la irti-

ğesi umumî olanlara bu yanlış mevcut olmağı içi-
dinî görüşler uyuştu ve zâhirî gösteriş şeklinde dal-
lanıp budaklandı. Taassup o kadar yüksek bir dere-
ceyi buldu ki, başka dinde olan bir kimsenin kutsal
topraklara ayak basması bir cinayet sayılıyordu;
sâf heyecan, yerini riyakârlığa ve kendi kendini al-
datmaya terketti.

Ziraat ve zanaat üzerinde gayretle durulmuş ol-
makla beraber, bunlar ancak memleketin iç durumu-
nun talebettiği nispette yapılıyordu. Kokand, Buhara
ve Hive Hanlıkların arasında daimî bir kavga vardı
ve doğru dine mensup muhtelif boylar durmadan bir-
birini yağma ediyor ve karşılıklı zarar veriyorlardı.

Rusya, İli vâdisindeki durumu icabı Orenburg
ile irtibat kurmak mecburiyetinde kaldığından ve
Kokand Hanı da Kazak bozkırı ahalisine daima sal-
dırmaya cesaret ettiğiinden, Kokand ile Rusya ara-
sında ilk ciddi çarpışma meydana geldi. Mağrur ve
kendi fikrine saplanmış Turan ahalisinin, kâfir diye
nefret ettikleri kuzeydeki komşularının kuvvet nis-
peti hakkında en ufak bir bilgileri dahi yoktu. Sulh

içinde kalmak, din için bir alçaklık ve ayıp olurdu, mesele yalnız kâfirleri tardetmek değil, onları imha etmektir, çünkü öyle bir zaman gelmeliydi ki, eski kudreti tekrar kazanmak için güneyden sultan ve doğudan da Hanlıkların kutsal halkı Rus memleketine nüfuz etsin.

Burada mubalâğa ettiğim zannedilmesin, çünkü böyle sözleri, Buhara'ya birkaç verst yaklaştığımız günlerde dahi, hakikaten kendim de duydum.

Böylece mücadele gittikçe şiddetlendi, Ruslar da sakin olmıyan komsularını itaat altında tutabilmek için her yıl ilerlemek mecburiyetinde kalmışlardır. Kazak bozkırından vazgeçmek istenmediği takdirde, bunun mecburi bir iş olduğu, maalesef acı bir hakikattir. Fakat (eğer mümkün olduğu takdirde) bunlardan vazgeçmek daha iyi olmuş olurdu, çünkü Orta Asya'nın yeni zaptedilmiş bölgelerinin Rusya'ya fayda getirmeleri şüphelidir. Rusya'nın Hindistan'a veya İran'a bir yol açmak istediğinden bahs olunuyor; bu herhalde bir vehimden ibarettir, çünkü Orta Asya'dan bir ordu sevk etmek mümkün değildir, böyle bir şey mümkün olsa dahi bu iş her yıl birçok milyona mal olan Hanlıkları zaptetmeden de yapılabilirdi, çünkü geçit yolları memleketin on sene evvel veya sonra zaptedilmiş olmasına bakmadan her zaman iyi muhafaza altına alınmış olmalıdır, diğer cihetten burada hiçbir zaman bir mukave-

met veya ciddî bir savaş da düşünülemez. Hayır, Orta Asya'nın zaptı, müessif durumun acı bir zaruretidir.

Fakat burada siyasî münasebetlere daha fazla girmek istemiyorum; bunun üzerine daha etraflı konuşabilmek için belki ilerde bir fırsat bulurum.

Böylece Rusya Orta Asya'ya daha fazla nüfuz etti, Türkistan, Çemkend zaptedildi, Taşkend'in alınması da bunun değişmez bir neticesi oldu. Sonra Müttefik Hanlıkları Kokand ile Buhara'dan ayırmak için Hocend'i almak icabetti. Nihayet, Sır-Darya ile Zerafşan arasındaki su bölümü dağlariyle sabit bir sınır kazanmak için Cizak'a kadar ilerlendi. Ruslar, 1868 yılındaki yeni kargaşalıklar yüzünden, Buhara ile doğu arasındaki her türlü bağı kesmek ve Emîri sağlam bir sulha sürüklemek maksadiyle Zerafşan vâdisine girmeye mecbur kaldılar. Böylece Rusya, şimdi Orta Zerafşan'a kadar uzanan bir kama gibi Turan'a nüfuz etmiş bulunmaktadır. Ordu ile beraber bulunduğum için, bana, yeni Rus işgal bölgelerinin güney kısımlarını ziyaret etmek nasip oldu; bu yüzden, bilhassa Zerafşan vâdisinin bir tasvirini vermeyi kendim için bir vazife sayıyorum. Burası Timur devletinin merkez noktasını teşkil etmekle çoktan beri Orta Asya'nın esas kalbi olarak mütalâa ediliyor ve seyyahların da en az nüfuz edebildikleri bir yerdi. Bununla beraber, haberlerimden birçoğu yerlilerin anlatmasına dayandığı için hayırhah okuyucudan beni affetmesini dilerim, çünkü savaş durumu dolayısıyla ordu veya birliklerden birkaç verst olsa dahi uzaklaşmak mümkün değildi.

Dağlar ve nehirler

Bana bildirdiklerine göre Zerafşan nehri sema dağları olan Kaşgar-Davan'ın batı kısmında bulunan İskender Köl gölünden çıkmaktadır. Akışının esas istikameti doğudan batıyadır.

Nehir, Pencikend şehrine kadar olmak üzere yukarı mecrasında, her tarafı yüksek dağlarla çevrili dar bir vâdiden akmaktadır. Pencikend'in biraz doğusunda vâdi genişlemeye başlar. Güneydeki Altaba dağı güney-batıya döner ve kademelerle yavaş yavaş nehre iner; güneydeki sıra dağları teşkil eden Çunkar-Tag dahi, burada artık Zerafşan nehri ya-tağından 5 verst uzaklıkta bulunmaktadır. Pencikend'in doğusunda Zerafşan'a dökülen kollar üzerine hiçbir bilgi edinemedim. Fakat Pencikend civarında nehir artık Buhara'ya kadar olan mesafeyi su ile besliyebilecek derecede bütün su hacmini kazanmıştır, çünkü batıdan gelen bütün kollar çok küçüktür ve sıcak zamanlarda istisnasız olarak tarlalarda sarfedilmektedir. Hemen hemen aralıksız bir zincir halinde orta Zerafşan boyunca uzanan dağlara umumi olarak Şähri-Sebz dağları denmektedir, çünkü, Buhara'dan müstakil Şähri-Sebz beyliği buralarda bulunur. Bu dağ iki sıra dağlardan ibaret olup, kuzeyde bulunanın doğudaki kısmına Altaba-Tag, batı kısmına da Kaman-Baran-Tag veya Samarkand dağları denmektedir. Güneydeki sıra dağlara Sultan-Hazret-Tag denir ki, bunun güney yamaçlarında Şähri-Sebz şehri bulunmaktadır. Bu dağlar çok yüksektir ve birçok noktalarda daimi kar sınırını da geçer. Dağlar batıda biraz alçalmakta ise de yük-

seklikleri yine önemli dereceyi bulur. Zerafşan vâdisinden baktığım zaman yüksek dağlar görmedim.

Kattı-Kurgan'ın güney batısında, yeni sıra dağlar başlar, bunlar dik bir şekilde doğudaki düzlüğe doğru yükselir ve hemen hemen sivri bir açı şeklinde 6-8 verst kadar Zerafşan vâdisine karşı soku-
lur. Bu sıra dağların adı Tim-Tag'dır. Söylediklerine göre, bu dağların güney- doğusunda Buhara'ya kadar uzanan ve Orta-Çöl adı verilen geniş bir düzlük bulunmaktadır. Bütün bu güneydeki dağlar kademe-
lerle ta Zerafşan vâdisine kadar inerler, öyle ki, Kattı-Kurgan ile Samarkand arasındaki dış yol, dağın son uzantıları boyunca gider.

Kuzeydeki dağlardan Çunkar-Tag (Doğan da-
ğı) Zerafşan nehrine paralel olarak Pencikend'in kuzeyinde bulunur; Pencikend'in takriben 15 verst batısında Çunkar-Tag kuzeye döner ve kuzey-batıya doğru dönerek Cizak şehrine kadar uzanan Sandzar dağının güney uzantılarıyla birleşir. Bu Sandzar dağına doğuda Nurataning-Tagı silsilesi gelip katılır ki, bunlar Zerafşan vâdisini kuzeydeki kum çöllerinden ayırır ve kum basmasma karşı korur.

Sandzar dağından itibaren güneyde oldukça yüksek bir dağ sırası uzanır, bunlar takriben 10-15 verst genişliğinde dalga şeklinde yükseklik ve çukurlar teşkil ederek Nurataning-Tagı'nın güney dağlarıyla birleşir ve Sır-Darya ile Amu-Darya arasında esas su bölümü teşkil ederler. Sandzar dağından, Sandzar-Tag ile Nurataning-Tagı arasında akarak Cizak'ı sulayan ve Yılan Öttü (Yılan geçti) adı verilen küçük bir nehir çıkmaktadır. Nurataning-Tagı esas is-

tikameti ile doğudan batıya uzanır, Yılan-Öttü nehri civarında başlar ve takriben 10 verst kadar Nurata (kutsal ata) şehrine kadar uzanır ki, adını da bundan alır. Esas sırtı kuzeydedir ve Kara-Tag (Kara Dağ) adını taşır; burası çok dik ve dişlidir. Kara-Tag'ın doğu doğu kısmının güneyinde hemen hemen yalnız başına duran ve Hodum-Tag adı verilen bir sıra vardır, batıda bununla Karaşa-Tag ve bununla da, Kara-Tag'a hemen hemen paralel olan Ak-Tag gelip birleşir. Hodum-Tag ve Karaşa-Tag pek yüksek değildir ve hafif dalgalar halinde uzanırlar, Ak-Tag, Kara-Tag'dan daha alçak olmakla beraber daha dik ve dişlidir. Kara-Tag ile Ak-Tag Nurata şehri civarında bir zirve teşkil ederek birleşirler. Zerafşan'ın kuzey sınır dağları arasında, hiçbir yerde karlı dağlar görmedim. Nurataning-Tagı'nın her iki sırası arasındaki 10-15 verst genişliği bulan mesafe bir vâdi teşkil etmeyip, esas istikametleriyle kuzeyden güneye doğru uzanan az veya çok yükseklikte muhtelif sıra dağlarla bölünmektedir.

Zerafşan'ın kuzey ve güneyindeki bütün bu sıra dağlar çıplak ve ancak yüksek kısımları kayalıktır. Nehir kenarlarındaki sunî ağaçlıktan başka hiçbir yerde ağaç görmedim. Dağlar kurşunî duvar gibi gözüktür ve hiçbir cazip değişiklik göstermez.

Sır-Darya ile Amu-Darya arasındaki su bölümünün kuzey yamaçlarındaki bütün nehirler kuzeye akarlar. Bunların çoğu, Sandzar-Tag veya Kara-Tag'dan çıkan küçük nehirciklerdir. Bunlardan en doğuda bulunanı, Sandzar-Tag ile Kara-Tag arasındaki dar boğazdan akan ve yukarıda zikredilen Yılan-Öttü'dür.

Kara-Tag sırtından çıkarak kuzeye akan küçük nehirler, doğudan batıya olmak üzere şunlardır: Kua-Kia, Aşandara, Ustahan, Nurek, Asman-Say, Aşamaç, Yangı-Kışlak-Su, Kulma, Deristan, Uşma, Tutar-Say, Safar-ata, Sarımsaklı, Farış, Uhum, Andagış, Marjerum, Samtan, Sap, Kattı-Say, Eyc, Temir-Kauk, Ukun. Bu nehirlerin hepsi de küçüktür, vadiye varmazlar bile. Eskiden, dağlarda orman çokken bunların daha büyük olduğu söyleniyor. Herhalde bu nehirlerin hepsi de Yılan-Öttü ile birleşiyor ve Sır-Darya'nın büyük bir kolunu teşkil ediyorlardı; şimdi ise suyun yüksek olduğu zaman bile hepsi de bozkırda nihayet bulur.

Kara-Tag'ın güney yamaçlarından çıkan nehirler, Zerafşan'ın kollarını teşkil ederler. Aslında, Nurataning-Tağı'ndan güneye oldukça büyük dört nehir akar ve bunların üçü Kara-Tag'dan çıkardı; Kara-Abdal namındaki birincisi Sarı-Bel geçidi üzerinden çıkar ve Hodum-Tag ile Karaça-Tag arasından akar. Türsün adı verilen ikincisi Uhum membaının güneyinden çıkar ve Karaça-Tag içerisinden kendisine bir yol açar; üçüncüsü olan Pşat Penkent köyü civarında Kara-Tag'ın güney uzantılarından birinden çıkar ve Ak-Tag ile Karaça-Tag arasından akar. Şimdi bu kolların suyu, yüksek dağlarda bulunan tarlalarda sarfedilmektedir ve üç nehir, geniş yataklarında ancak çok küçük çay şeklinde dağın güneyinde birkaç verst akar ve ancak su yükseldiği zaman Zerafşan'a varırlar. Zerafşan'ın kuzeyden aldığı dördüncü kol olan Cisman, Katırçı'nın kuzeyinde, Tıkänlik geçidi civarında Ak-Tag'dan çıkar. Yazın o da Zerafşan'a varmaz, halbuki, oldukça derin olan yatağı, su yük-

seldiği zaman onun da Tasmacı civarında Zerafşan'a döküldüğünü göstermektedir. Türsün nehri, Kara-Abdal, Nakrut ve Saray nehirlerinin berleşmesiyle meydana gelir; eski kölları olan Tokmasar, Kasgalmar, Orta-Bulak, Käräşä v.b. artık su yüksek olduğu zaman bile Türsün'e varmazlar, Pşat batıdan Koşravat nehrini alır. Kara-Tag ile Ak-Tag arasında bulunan batıdaki nehirlerden: Akçap, Karaçıyak, Cuş, Bagaçat bahçelerde sarfedilir. Pşat ile Cisman arasında Ak-Tag'dan üç küçük nehir çıkar: Serbent, Andak ve Burgän; bunların eskiden birleşip birleşmediğini veya Zerafşan'a ayrı ayrı dökülüp dökülmediklerini tesbit edemedim.

Zerafşan'ın güneyden aldığı birçok küçük nehirlerin önemlileri şunlardır: 1) Pencikend'in doğusundaki Çarvak; 2) üç nehrin birleşmesinden meydana gelen Çurça (Pencikend civarında); 3) Daul köyü yakınlarından kuzeye akan Kumanık; 4) Kara-Su, ve 5) İnam-Yakşı (Kattı-Kurgan civârında).

Bütün bu küçük kolların eski büyüklükleri hakkında bir bilgi edinmek şimdi imkânsız bir şeydir. Tarla ve bahçecilik için herhangi bir şekilde uygun olan yerde, bunların suları tarlayı sulamak için alınır, böylece hiçbir taraftan tabiatın onlar için tahsis ettiği suları alamadıkları gibi, kendi su mevcutları da daimî surette azalmış olur. Bütün yukarda zikredilen nehirlerin adlarına gelince şu cihete işaret etmek icabeder ki, burada insan, ikamet yerinin esas şartı olan suya sıkı sıkıya bir bağlılık hissetmektedir. Nehir ve çay her zaman köyün, veya köy çayın adını taşır. Öyle haller de vardır ki, bir nehir muhtelif

verde muhtelif adlar alır. Meselâ Kara-Abdal, her zaman civârında bulunan yerleşmelere göre önce Kara-Abdal-Bulak, sonra Yar-Bulak, sonra Çarçın-Bulak, nihayet Cuman-Bazar-Bulak v.b. adlarını alır. Buna mukabil köyler de, kendilerini sulayan çaylara göre Kattı-Say (büyük vadi). Yaz-Keçü (bahar geçidi), Souk-Bulak (Soğuk çay) şeklinde tesmiye edilirler.

Sunî sulama

Zerafşan'm kuzey ve güneyindeki ağaçsız dağlar ve vadiler, daha yüksekteki kayalıklar müstesna, muntazam surette çok verimli bir balçıkla örtülmüştür; fakat bu balçık zemin, zengin bitki yetiştirebilmek için şiddetli sıcak ve kurak zamanlarda çok miktarda suya muhtaçtır. Bu yüzden ona sunî şekilde su yollanmadığı takdirde, üzerinde ancak cılız ve küçük ot biter, bunlar vadi sathında daha yaz başında tamamiyle kaybolur, dağlarda ise, ancak güneşin daha az tesir ettiği ve zemindeki rutubetin daha fazla dayandığı boğazlarda yazın ortasını geçirecek kadar dayanır. Zeminin bu tabiatı, bütün civara bir çöl ve ıssızlık karakteri vermektedir.

Fakat bu karakter, zemine insan tarafından yeter derecede su verildiği takdirde derhal kaybolur. Bundan sonra zemin, arzımızın üzerinde mevcut en mümbit topraklardan biri haline gelir, sık otlarla örtülü çayırliklar, muhteşem tarlalar, çöldeki cennet gibi vahaları andıran güzel bahçeler peyda olur. Bu yüzden nüfusun ve onların ikamet yerlerinin, zemini sulayan su miktarı ile tam bir nisbet halinde bulun-

ması icabeder; burada nüfusun azamî miktarı katî olarak sınırlanmıştır. Cesaretle iddia edilebilir ki, Zerafşan vadisi ve ona komşu olan bölgeler, mevcut su miktarının müsaadesi nispetinde kalabalık nüfus ihtiva etmektedir. Su, en son damlasına kadar sarfedilir, ve burada, eski ahaliye zarar vermeden en küçük bir köy bile kurmak mümkün değildir. Eğer burasının nüfusu eskiden daha kalabalık olmuşsa, bu ancak mevcut suyun daha fazla olması şartıyla mümkün olabilmıştır.

Burada hakikaten bir su azalması hadisesinin mevcut olduğu anlaşılıyor, bu cihet hiç şüphesiz dağlardaki ormanları tamamiyle ortadan kalkmasıyla sıkı sıkıya ilgilidir.

Ancak bir asır süren bir tecrübe neticesinde böyle bir sunî sulama sistemi kurmak mümkün olmuş ve böylece en az su kaybı ile imkân nisbetinde en büyük sahayı sulamak problemi başarı ile çözülmüştür.

İnisi az veya çok şiddetli olan küçük nehirlerde bunu yapmak kolay olmuştur, çünkü burada nehir, tarla veya bahçecilik için tahsis edilmiş olan arazinin ancak çok küçük bir kısmını sulayabilir. Müşkülât esas Zerafşan vadisinde başlar ki, burada takriben 150-200 verst uzunluk ve 10-15 verst genişliğinde bir sahaya eşit olarak su temin etmek lâzım geliyordu. Burada tarlaları muhtelif seviyelere getirmek ve muhtelif tarafa dönerek birbirini kateden kanallardan ibaret bir ağ yapmak icabetmiştir; bunlar suyu bazan ara ile taksim eder ve bazan da tekrar birleştirirler. Bu sulama, bir harika eserdir, hakikaten

bunu bizim o kadar bilgili mühendislerimiz dahi pek kolay' çözememiş olurlardı; muazzam işe teşebbüs etmiş olan adi çiftçilerin, bizler için bol bol emrimizde olan bütün ilmi yardımcı vasıtalarından mahrum olduğunu düşünürsek hayretimiz bir kat daha artar. Bu kanal teşkilâtının tam bir tasvirini yapacak vaziyette değilim, bu yüzden aşağıda ancak başlıca kısımlarının kaba bir taslağını vermiye çalışacağım.

Önce, Zerafsan'ın yan kolları vasıtasıyla yapılan sulamaya bakalım. Küçük nehirlerle büyük tarlaların sulanması mümkün değildir, bu yüzden burada umumiyetle ancak münferit köylerin bahçeleri sulanır, öyle ki, küçük çay yataklarında tabahhur yüzünden su çok kaybolmasın diye bu iş mümkün mertebe kısa kanallarla yapılır, bu sebepten bahçeler çok dar şeritler şeklinde nehirlerin sahillerinde meydana getirilir. Buna göre köyler burada ayrı ayrı duran çiftçilerden ibaret uzun bir sıra teşkil ederler. Meselâ, Cisman köyünün uzunluğu 10 verst'tan fazladır. Ak-Tag ile Kara-Tag arasındaki Koşravat da aynı şekildedir. Burada su taksimatını yapmak kolaydır. Misal olarak Cisman çayını alacağım. Bunun kenarında üç köy vardır: 1) Yukarı mecrasında Cisman; 2) Ortasında Orta-Bulak (bunun müstakil bazı mem-baları da vardır); 3) aşağı kısmında Nauandak. Bunlardan birincisine haftada üç gün tarlalara su bırakmak müsaadesi verilmiştir. Orta-Bulak bu maksatla iki gün, Nauandak dahi iki gün su alır. Köylerin, su almaları yasak olan günlerde, kanallarının ağzını tıkamaları lâzımdır. Adamlar, sulama hukukuna ait fikrin içerisinde o şekilde büyümüşlerdir ki,

bana birçok defalar temin ederek söylediklerine göre bu nokta üzerinde hiçbir zaman çekişme olmamış.

Ak-Tag ile Kara-Tag arasındaki Akçab kasabası yanında sunî olarak yapılmış bir çay gördüm. Bir yüksekliğin yamacında bir sıra halinde takriben 8-10 adet kuyu yapmışlar ve kuyu deliklerini yerin altında birleştirmişlerdir. En aşağıda bulunan kuyudan sunî bir çay akıyor ve pek küçük olmakla beraber onbeş çiftliği su ile beslemeğe kâfi geliyordu.

Zerafşan nehri kendisinin yukarı mecrasında Samarkand şehrine, veya daha doğrusu Çoponatı dağına kadar kendisinin esas yatağında akar. Pencikend şehri ve bunun civarı tarlalar için lâzım olan suyu, Altaba nehrinden çıkan küçük dağ nehirlerinden alırlar; Altaba dağı eteklerindeki bütün meskûn yerler de aynı şekildedir (mesela Kırkaza, Mumınavat, Urgut, Kara-Tâpâ v.b. gibi) Pencikend'in takriben 15 verst batısında Zerafşan'ın sol sahilinde büyük bir kanal gelip birleşir, bunun vazifesi Altaba-Tag ile Zerafşan arasındaki güney düzlüğünü sulamaktır. Bu kanal üç küçük kanala ayrılır; en büyüğü ortadaki Angar-Arık clup, Cuma-Bazar kasabasını geçtikten sonra birçok köyleri sular; su yükseldiği zaman Samarkand'dan daha da batıya akar ve Kumarık'a dökülürmüş.

Üç kanaldan Lasan adı verilen ve en doğuda olanı Ming kasabası etrafında bulunan çok kalabalık köylerden ibaret grupe, en batıdakisi ise Peyşembi'yi ve civarını sular.

Doğudaki bu kanalın bir veya iki verst batısında, büyük bir kanal vasıtasıyla Zerafşan'ın sağ sahilinden, kuzeyde, Çunkar-Tag eteklerinde uzanan

vadiye çok miktarda su sevkedilir. Bunun üzerinde, Çunkar-Tag ile Cizak'tan Samarkand'a giden yol arasında olmak üzere birçok meskûn yerler (kışlak) vardır. Bundan kuzeye doğru Taylan adı verilen büyük bir kanal ayrılır ve büyük pazar yeri olan Ak-Täpâ'yi sular. Sonra bu esas kanal birçok küçük kanallara ayrılır ve burada Baş-Arık (Beş kanal) adı altında toplanan kışlaklardan ibaret büyük bir grupu sular. Zikredildiği gibi Taylan kanalı üzerinde olan Ak-Täpâ kasabasının takriben 8 verst kuzey-doğusunda, derin bir vadide doğudan batıya oldukça büyük bir su akar. Cizak'tan Samarkand'a giden yol üzerinde bu sudan Hiş-Köpür (Tuğla köprü) vasıtasıyla geçilir; fakat, acaba bu sunî bir su olup Zerafsan'dan mı getiriliyordu, yoksa Çunkar-Tag'dan çıkan müstakil bir nehir miydi, tesbit edemedim. Fakat bunun sunî bir su olduğunu tahmin ettim, çünkü derin vadi daha yakında yapılmışa benziyordu. Suyun her iki tarafında köprü civarında daha en çok elli yıl önce terkedilmiş olan bir meskûn yerin izleri bunu gösteriyordu, halbuki çukurunun bu derinliği karşısında buradan sulanması imkânsız olurdu, ve yakında da başka su yoktur; ikinci olarak Hiş-Köpür'ün kuzeyinde de birçok eski kanal izleri gördüm, bunlar, esas kanalın seviyesi alçalmış olduğundan artık kullanılmaz durumda idiler. Yumuşak balçık arazinin yükselmesiyle sunî kanal seviyelerinin inmesi, burada sık sık görülen bir gerçektir. Bu suyun akışı hususunda öğrendiklerim şunlardan ibarettir: Yukarı mecrasında bunun adı Tüä-Tartar (Deve çeker) dir, orta mecrasında yani köprü civarında Tuyaklı (Tırnaklı), aşağı mecrasında da Bu-

langır'dır. Hakikaten Çiläk şehrinin birkaç verst güneyinde Bulangır adı verilen ve aynı su üzerinde bulunması muhtemel bir köye rasladım.

Yukarda zikredilen Beş-Arık'ın güneyinde, Zerafşan'ın sağ sahilinden Yangı-Arık (Yeni kanal) çıkar, Zerafşan'ın kuzeyinde Samarkand'a giden yol üzerinde son olarak geçilen Yanbay köyü bunun üzerinde bulunur. Yangı-Arık'ın batısında Zerafşan'dan kuzeye doğru üç kanal açılmıştır: 1) Mirza-Arık (Bey kanalı), bundan daha ötede İsmaksa adında ikinci bir kanal ayrılır; 2) Tonguz-Arık (Domuz kanalı) ve 3) Hoşkola. Bu üç kanal Çiläk şehriyle Zerafşan arasındaki bütün düzlüğü sular ve sularına batıda Mitan kasabasına kadar götürürler.

Samarkand'ın veya daha ziyade Samarkand civarındaki Çopanatı dağının kuzeyinde, Zerafşan'ın bütün suyu bir sed vasıtasıyla iki kola ayrılır, bunlar, takriben 80-100 verst batıda tekrar birleşirler. Kuzeydeki kol Ak-Darya (Ak nehir), güneydekisi Kara-Darya (Kara nehir) dir. Ak-Darya daha büyüktür ve Zerafşan'ın eski yatağıdır, fakat nehrin bu şekilde sunî olarak bölünmesi artık çoktan yapılmış olmalıdır, çünkü Kara Darya'nın yatağı çok derin ve zemini de tamamıyla çakıl taşlarıyla dolmuştur. Ak-Darya, Zerafşan vâdisinin alçak kısmını, yani Katırçı şehrinin batı cihetini gerekli su ile beslemek üzere tayin edilmiştir. Zerafşan vâdisinin orta mecrasında bundan ancak pek az ve küçük kanallar ayrılır, vazifeleri de Mitan ile Katırçı arasında ve Ak-Darya'nın sağ sahilinde bulunan az miktarda yerleri sulamaktır. Bu yüzden o, miktarı azal-

mamış pek çok suyu Katırçı şehrine kadar götürür. Buna mukabil Kara-Darya'nın vazifesi ise Katırçı şehrine kadar bütün vâdi düzlüğüne ve bunun güneyinde bulunan Ziaddin Beyliğine su temin etmektir. Zerafşan'ın her iki kolunu birbirinden ayıran sed, Çopanatı dağının tam eteğinde bulunur, bunun yılda iki defa olmak üzere ilk ve sonbaharda tamiri icabetmektedir. Bu işlerin ne kadar büyük olduğunu şu da gösterir ki, kanalın tamiri için 5000 işçi lâzımdır, bunun için Kattı-Kurgan ve Peyşambi Beyliği 2000, Ziaddin Beyliği de 3000 işçi verir. Bu şekilde müsavi olmayan bir taksimin sebebi vardır. Herhangi bir şekilde Kara-Darya'nın suyu azaldığı zaman en çok zarar gören batıdaki beyliktir, bu yüzden seddin muhafazası için en çok işçi vermek mecburiyetindedir. Ak-Darya ile Kara-Darya arasındaki düzlükleri su ile beslemek üzere birçok küçük kanallar meyanında kuzey-batı istikametinde Kara-Darya'dan çıkan başlıca dört büyük kanal yardım etmektedir; 1) Aferinkend, Samarkand'ın takriben 15-20 verst batısında, Naymanşa köyü civarında başlar ve başlıca Yangı-Kurgan (haritalarda Kıpçak-Yangı-Kurgan diye adlandırılmıştır) kasabasını ve civarını sulamaya yarar; 2) Hoca-Artık, (Hoca kanalı), Aferinkend'in takriben 20 verst aşağısında Kara-Darya'dan çıkar, Terbis-Tabak, İstihan ve başka kışlakları sular; 3) Ming-Arık, Aman-Hoca köyü civarında başlar ve pazar kasabası olan Cuma-Bazar etrafındaki bütün meskûn yerleri sular; 4) Kılıç-Avat kanalı, Kattı-Kurgan'ın doğusunda bulunan meskûn yerleri, yani Peyşambi ile onun civarını sulamaya yarar.

Bu dört kanal ve Kara-Darya'dan kuzeye sevk edilen bütün küçük kanallar, Kara-Darya'nın su mevcudunun ancak yarısını sarfederler; bu nehir ise vermiş olduğu suyu hiçbir yerde geri kazanmaz, çünkü kullanılan su hep Ak-Darya'ya sevk edilir. Vâdinin, Kattı-Kurgan civarında bulunan güney kısmını ve güney-batıdan bu bölgeye bitişik olan Ziaddin Beyliğini sulamak için Kara-Darya'nın sol sahilinden büyük bir kanal açılmıştır ki, bunun adı Nurpay'dır. Nurpay kanalı en azında 8-10 faden genişliğinde ve çok derindir, bunu, her köyün yanında kurulmuş olan ahşap köprülerden de görmek mümkündür, bu iş burada, ağaç çok pahalı olduğundan ancak en büyük ihtiyaç karşısında yapılır. Ben Nurpay'ı çok alçak olarak gördü isem de, bunun sebebini, harb durumu yüzünden Çoponati civarındaki seddin ilkbaharda tamir edilmemesinde aramalıdır; bu yüzden Kara-Darya kendisine lâzım olan suyun yarısını bile alamıyordu. Nurpay kanalı şimdi Alcan köyü civarında başlamaktadır; bana anlattıklarına göre eskiden Çimbay köyünde başlarmış. Kattı-Kurgan şehri civarında Nurpay, güneyden gelen bir nehircik vasıtasıyla su da alır. Nurpay'ın ancak doğu kısmını görmüş olduğumdan, bunun kazılma şekli üzerine pek az bilgi verebileceğim. Birkaç gün kalmış olduğum Ara-Hanä ve Koşa-Kurgan köyleri arasında, mezkûr yerden çıkan dört küçük kanalın ismini söylediler: Kuzeye giden Yabiskor ve Beşandak, güneye giden Kazak-Arık ile Dam-Arık.

Burada orta Zerafşan'ın kanal teşkilâtını kısaca tasvir ettikten sonra, geçen yaz çok konuşulan bir mesele üzerinde birkaç söz söylemek istiyorum. Sa-

markand civarında Zerafşan'ı kapatarak Buhara'yı susuz bırakmak mümkün müdür? Ben buna, memleketin durumundan habersiz adamların uydurduğu boş bir hayal olarak bakmak mecburiyetini hissediyorum. Yalnız bir seddin yapılması için 5000 işçinin birkaç hafta çalışması icabettiğine göre, Ak-Darya'yı kapatmak için ne kadar çok işçi kuvvetinin lâzım geleceği tasavvur olunabilir. Böyle bir seddin mümkün olduğunu kabul edersek bile, fazla yükselmiş olan Kara-Darya ile Nurpay, neticede yine Ak-Darya'ya doğru bir yol açmak zorunda kalacaklardır, çünkü, şu anda iki nehri birleştiren birçok küçük kanallar, büyük su tazyiki ve arazinin yumuşak balçık olması yüzünden kolayca yıkılmış olacaklardır. Bununla beraber, Orta Zerafşan vadisinde çok su sarfetmek suretiyle vadinin batı kısmında intizam-sızlık ve büyük çapta su noksanlığı meydana getirmek mümkündür.

Meskûn yerler.

(Kışlak, pazar yerleri ve şehirler).

Bütün Zerafşan vadisi, yukarda gösterdiğimiz gibi kanallardan ibaret bir ağla kaplandığı nispette, meskûn yerlerden ibaret arkası gelmiyen bir sıra teşkil etmektedir. Atla sınır dağlarının üzerinden girdiği zaman, aşağıda, parlak olarak belli olan bozkırdan kesin bir şekilde ayrılan koyu renkte ormanın uzandığı görülür. Bu, Zerafşan'ın meskûn yerlerle örtülmüş olan vadisidir. Burada, hiç kesilmeden tarla arkasından tarla, bahçe arkasından bahçe gelir,

arazinin her noktası işlenmiştir. Çıplak yüksekliklerden vadiye inildiği zaman, insan kendisini çölden cennete girmiş zanneder. Yeşil bedâ otu ekilmiş muhteşem çayırliklar en güzel ilkbahar yeşilliğiyle ortaya çıkarlar; bunların arasında tütün, buğdayı, karpuz, kavun ekilmiş mümbit tarlalar. Tarlaların hepsi de muntazam dört köşelere ayrılmıştır. Fıskıran çaylar bunların arasından çağlayarak akar ve sahillerini de umumiyetle sık ağaçlık takibeder. Bu tarlaların arasında, alçak balçık duvarlarının üzerinden sık ağaçlığın yükseldiği bahçeler bulunmaktadır. Burada, dişli ve gümüş gibi kül renginde yaprakları olan yüksek kavaklar, zarif gövdeleriyle, yuvarlak ve balon gibi taçları olan koyu karagaç'lar arasında havaya yükselirler. Orada elma, zerdali, kayısı v.b. nesnelerle dolmuş dallarını sarkıtan özlü yeşil meyva ağaçları peyda oluyor. Burada üzerini su kaplamış sarı-yeşil pirinç tarlaları, orada pamuk ekilen yerler görüyoruz. Etrafımızı karmakarışık bir şekilde saran bu ihtişama bakarak doyamıyoruz. Rüya gördüğümüzü zannediyoruz. Daha biraz önce ıssız bir bozkırda idik, güneş şiddetli sıcağı ile bizi kavuruyor, etrafımızı kurşunî ve sarı sonsuz bozkır çeviriyordu, insan ve hayvandan mahrum ölmüş diyarda insanlar ve hayvanlar takatten düşmüştü; şimdi ise türlü türlü gruplar teşkil eden manzara ile çevrilmiş olarak muazzam ağaçların gölgesinde dinleniyoruz. Etrafımızda canlı bir faaliyet hüküm sürüyor, her tarafta tarlalar üzerinde günlük işlerinin peşinde koşan işçiler görüyoruz; hararet şiddetli olmakla beraber, burada bozkır güneşinin yakmasına karşı bir serinleme gibi geliyor.

Bütün bu haşmet ve güzelliği insan ancak, gümüş damarlar içerisinde bozkırda dolaşan ve onu bir cennete çeviren suya borçludur. Suyun hoş tesiri, dünyanın hiçbir yerinde buradaki kadar açık olarak gözükmez.

Böylece Zerafşan vâdisi, hemen hemen arkası gelmeden uzanan bir bahçe teşkil eder; buralara ayak basan yabancı için meskûn yerleri birbirinden ayırmak da zordur. Bizdeki gibi köyler mevcut değildir, çünkü bütün meskûn yerlerin hayat damarı olan kanallar burada ancak küçük ev ve bahçe gruplarının kurulmasına imkân vermektedir. İntizamsız bir şekilde dağılmış olan ve aynı esas kanaldan istifade eden bu gibi ev gruplarından birçoğu bir kışlak meydana getirirler. Kışlak sözü, aslında kışın oturlan yer anlamına gelir, nitekim Kazak'lar bugün bile kışı geçirdikleri yerlere kıstau derler. Sözüün menşini herhalde ilk Türk ahalisinin buraya göçebe olarak gelmesinde ve ancak kışı nehir boylarında ve bahçelerde geçirmesinde aramalıdır. Kanallar muhtelif kıvrımlar yaparak ilerlediği için, sık sık öyle hallerle karşılaşılır ki, bir kışlak'a ait çiftlikler başka bir kışlak'ın çiftlikleri arasında kalmış olur. Çiftliklerin böyle dağınık olmasına bakmadan kanal onların arasında bizim köylerin bir arada bulunma şekline nazaran daha sıkı bir bağ meydana getirmektedir. Kanallardaki zararın müşterek tamiri ve suyun kullanma şeklindeki tertip, ayrı ayrı sahipleri birbirine yaklaştırmaya mecbur etmektedir.

Bunu, Buhara ile Rus mülkü arasında sınır tanzimi ile uğraşırken açık olarak görebildim. Sınırı

muhtelif kıvrımlar halinde eğri büğrü çizmek icâbetmişti, çünkü adamları yaşayış durumları bakımından büyük şaşkınlığa sokmadan bir tek çiftliği bile eski kışlak birliğinden ayırmak mümkün değildi.

Aralıksız uzanan bu kışlaklar arasında bir sürü noktalar da teşekkül etmiştir ki, bunlar daha ziyade bizim köylere benzerler. Bunlar, pazar (bazar) yerleridir. Pazar'lar umumiyetle çok büyük kışlak'lar olup, esas pazar yeri olan merkezin etrafında daha sık toplanmışlardır.

Burada tek tük zanaat erbabı da yerleşmiştir, halbuki kışlak'larda ancak çiftçi ve bahçıvanlar yaşar. Tüccarlar çok enderdir. Ortada bulunan pazar yeri, umumiyetle geniş ve boş bir sahadan ibarettir ve üzerinde ancak tek tük balçıktan barakalar bulunmaktadır. Ön duvarı noksan olan ve bir kutuya benzeyen bu balçık barakalar hepsi de boştur ve ancak pazar günü işgal edilirler. Başka günlerde bu pazar yerleri meskûn yerler arasında bulunan biricik تنها yerleri teşkil ederler. Fakat pazar günü yaklaşınca meydanın manzarası değişir. Toprak barakalar, mallarını takdim eden tüccarlarla dolar. Bütün meydanda uçsuz bucaksız insan kalabalığı kaynaşır. İhtiyar ve gençler bütün kışlak'lardan buraya yollanırlar. Bugünlerde meskûn sahalar boştur, çünkü, imkânını bulan herkes pazara gider. Satın alacak veya satacak bir şeyi olmasa dahi pazarı kaçırmaz, rahat bir sükûnetle alışveriş yapanlar arasında dolaşır. Böyle bir pazar sahnesinin tasvirine girişmek istemiyorum. Burada binlerce ve binlerce erkek, çocuk ve kadınlar sık bir kalabalık halinde kay-

zaşırlar. Kül rengindeki ıssız pazar meydanı muhtelif renklerle süslenmiş olur: erkeklerin beyaz, kah-verengi, kırmızı ve yeşil sarıkları, alev gibi keskin renkli cübbeler, koyu renkte elbiseler giyinmiş kadınlar; parlak takımları ve eyer örtüleri olan atlar; katur, egek, yüksek arba (araba)lar onun canlı örtüsünü teşkil ederler.

Bu bazar'lardaki ticaret, ancak işlerinin semeresini pazara süren çiftçilerin ihtiyacına uygundur. Şehir tüccarlarından ancak bir kısmı gelir ve bunlar da toptan satın almak için ancak ipek, tütün ve pamuk hasadı zamanında gelirler. Şehir mallarından herhalde ancak demir aletlerle kumaş getirilmektedir; en çok takdim edilen şeyler: tarla mahsulleri, ziraat aletleri, çömlek çanak, arba, tekerlek, binek takımı vb., bunların hepsi de bizzat köylüler tarafından yapılmıştır. Görmüş olduğum en büyük pazar yerleri, Hiş-Köpür ile Samarkand arasındaki Ak-Täpä ve Samarkand'ın kuzeyinde Ak-Darya üzerinde bulunan Dagbit adlı yerdir. Burada artık hakiki caddeler, ve her gün açık olan ve sanat sahiplerine ait münferit dükkânlar ve bir de büyük avlu ve galerileriyle kervansaraylar vardır ki, gelenler burada yiyecek, içecek, hayvan yemi ve başka şeyler bulabilirler. Her iki yerde de Rus semaver'leri görerek çok hayret ettim.

Zerafşan vâdisinin içinden geçtiğim yerlerde bulunan pazar yerleriyle pazar günlerini şu şekilde gösterebilecek durumdayım:

1) Kara-Darya boyunda Ming - Bazar . Pazar günü pazartesidir.

2) Peyşämbi (şehir), çarşamba ve perşembe günleri.

3) Cuma - Bazar, Cuma günü.

4) Sirä - Bulak, Nurpay'ın güneyinde, cuma günü.

5) Yorgan - Bazar, Cuma-Bazar'nın kuzeyinde. Pazar günü Pazardır.

6) Mitan - Bazar, Ak-Darya'nın kuzeyinde, pazar günü pazartesidir.

7) İstihan - Bazar, Perşembe günü.

8) Çimbay - Bazar, Nurpay'ın Kara-Darya'ya döküldüğü yere yakın. Pazar günü Pazardır.

9) Kattı - Kurgan (şehir). Pazar günleri çarşamba ve cumartesidir.

Pazar günlerini tesbit edemediğim diğer bazarlar şunlardır: 1) Yangı - Kurgan; 2) Dag-bit, Ak ve Kara-Darya arasında; 3) Daul, Kara-Darya'nın güneyinde; 4) Peyşämbi (Perşembe), Samarkand'ın güney-doğusunda; 5) Cuma - Bazar, Urgut yolu üzerinde; 6) Çiläk şehri; 7) Cuma - Bazar, Hodum-Tag ile Karaça-Tag arasında. Nurataning-Tagi'nde bulunan pazar yerlerini ilerde zikredeceğim¹.

Şehirler ise bu gibi birçok pazar yerlerinin birleşme yerini teşkil eder, bunlar meskûn yerlerin esas düğüm noktalarıdır. Bunlar da muazzam bir kıslak manzarası gösterir ve kalesi olan esas şehir ile bu-

¹ Aşağıya bk., s. 394.

(Çeviren).

nun etrafında birkaç verst uzanan bahçelik bir bölgeden ibarettir. Bu şehirleri burada umumî olarak tasvir ediyorum, çünkü bunların karakteri bütün Orta Asya'da aynıdır ve ancak bazı şehirlerde daha büyük veya küçük yayılma gözüktür.

Esas şehirde merkezî noktayı kale teşkil eder. Burası umumiyetle sunî bir yükseklikten ibaret olup, az veya çok yüksek ve dişli toprak duvarla çevrilmiştir. Kalenin içi ev ve caddelerle doludur, burada Beg ile bir miktar askerden başka ahali de oturur. Kalenin etrafında ve umumiyetle ancak üç tarafında şehir uzanır, burası da toprak duvarla çevrilmiştir ve ancak kapılarından (dârvazâ) içeri girilebilir. Caddeler dar ve eğri ve umumiyetle ancak toprak duvarlardan ibarettir, çünkü evler hep avluda bulunur. Ancak bazı toprak duvarlarda tezyinat vardır, bahçeler, pek az istisna ile, şehirde hiç bulunmaz. Evler, ancak arsaların çok pahalı olduğu büyük şehirlerde cadde üzerindedir, o şekilde ki, arkası caddeye, pencereler daima avluya bakar. Bu yeknesaklığı bozan tek binalar camilerle medreselerdir; camiler ağaç sütunlar üzerine dayanan bir galeri ile cnun arkasında bulunan bir binadan ibarettir. Açık camide günlük namazlar kılınır, kapalı kışın ve cuma namazları için kullanılır. Kısmen kapalı ve kısmen açık çarşılar diğer caddelere nazaran daha geniştir. Mağaza ve atölyeler de caddeye doğru açıktır, burada tüccar ve işçiler tam bir faaliyet halindedir. Pazar günleri için umumiyetle açık bir meydan da mevcuttur. Medreseler çok yerde tam pazar meydanının yanında bulunur, bunlar tam yanmış tuğlaдан yapılmış biricik binalardır. Bunlar umumiyetle or-

tasında bir avlu kalacak şekilde dört köşe üzerine kurulmuştur. Mulla'ların hücreleri avluya bakar ve herbirinin ayrıca kapısı vardır. Caddeye bakan cephesinde güzel işlenmiş, süslü ve çok iyi yapıli bir giriş kapısı vardır.

Münferit çiftlikler, köylerde olduğu gibi dar avlulardan ve bitişik bir halde köşeli olarak inşa edilmiş tek katli kulübelerden ibarettir. Büyük avlularda bir çay ve birkaç ağaç da vardır. Kanallar o şekilde yapılmıştır ki, he avlunun içerisinden geçer. Bu kanallarda kendileri temizlenir ve ev eşyasını yıkarlar, komşunun içme suyuna her türlü pisliğin girmesine aldırılmazlar. Bu yüzden şehirlerin içme suyu, bir Avrupa'lı boğazı için hakikî bir cehennem içkisidir.

Caddeler çoğu zaman ıssızdır, çünkü herkes gündüzü evinde geçirir, ancak tek tük erkek veya siyaha bürünmüş kadınların caddeden geçtiği görülür. Ancak pazar günleri burada da canlı bir faaliyet hüküm sürer.

Yukarda işaret edildiği gibi, bu şekilde kurulmuş olan şehir, bahçelerden ibaret bir çelenkle çevrilmiştir; bahçeler arasındaki caddeler daha geniş ve daha ferahdır; burada hiç ev gözükmey, ancak bahçeleri çeviren toprak duvarlar vardır ki, bunlar da şehrin içindekilere nazaran daha yüksek ve iyi yapılmıştır. Duvarların üzerinde yükselen sık ağaçlığın taze yeşilliği, bahçeler arasından at üzerinde yapılan yolculuğu hoş bir şekle sokar ve gözlerle çok değişiklik verir. Şehir havasının, şiddetli sıcak altında dayanılmaz bir hal almışken burada daha temiz olduğunu ve birçok ağaçların gölgeleriyle hoş bir serinlik ver-

diklerini herhalde söylemeye bile lüzum olmasa gerktir.

Bütün şehirlerin çehresi umumiyetle işte böyledir. Aşağıda, bunlardan bazıları hakkında daha etraflı bilgi vererek, bilhassa onları diğer şehirlerden ayıran özellikleri göstermeye çalışacağım.

1. **Pencikend**, oldukça büyük bir kalesi olan küçük bir şehirdir. Zerafşan'ın sol sahili üzerinde bulunur. Şehrin bahçeleri, muhtaç oldukları suyu Altaba dağının oldukça büyük bir nehrinden alırlar. Pencikend'in etrafı çok dağlıktır ve şehir durumunun çok güzel olduğunu söylüyorlar. Eskiden Pencikend'de, birçok bakımdan kendisini Buhara Emirine karşı bağımsız sayan ve harb esnasında sık sık, tamamiyle müstakil Şähri-Sebz Beg'inin tarafını tutmuş olan bir Beg oturuyordu.

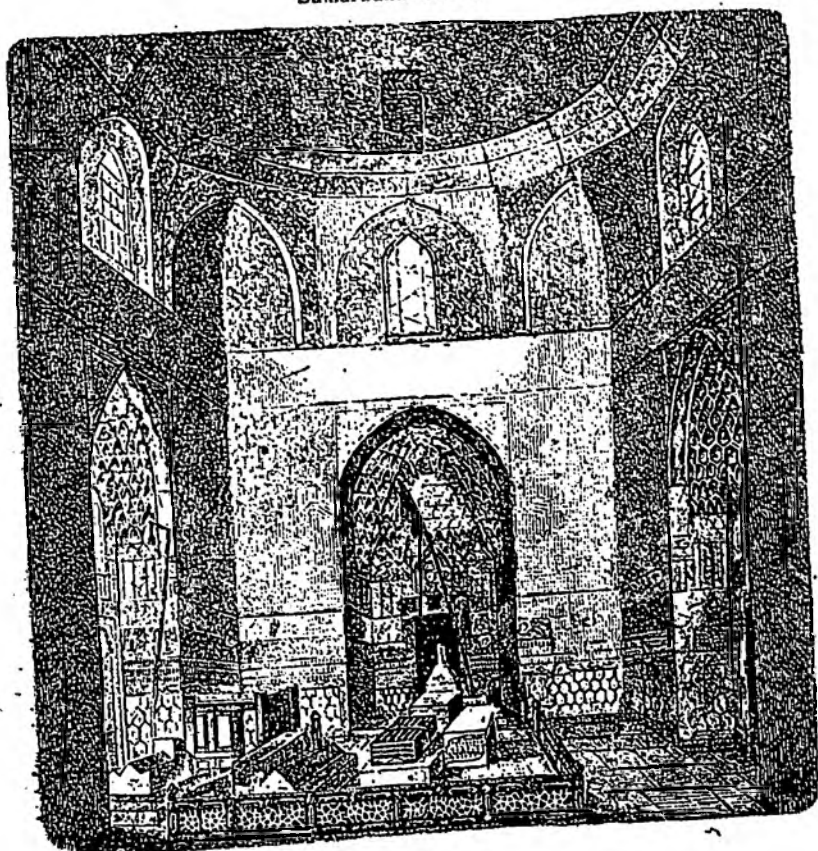
Pencikend ile civarının ahalisine gelince, bütün Zerafşan vâdisi ahalisi bunları usta nişancı ve cesur savaşçı olarak överler. Onların, Rus'larla savaşı devam ettirecekleri ve Şähri-Sebz Beg'i ile birleşecekleri beklenirken, böyle bir hal olmamış ve Pencikend ahalisi hiçbir savaş yapmadan Rus'lara katılmayı tercih etmişlerdir.

2. **Samarkand**. Tamerlan'ın¹ başşehri ve Orta Asya'nın Mekke'si olan Samarkand şehri, Zerafşan'ın sol sahilinde, nehirden takriben 5 verst mesafede bulunur. Samarkand, suyunun bir kısmını güneydeki dağlardan çıkan bir nehircikten alır.

¹ Radloff bu adı Timur-Lenk şeklinde de almıştır.
(Çeviren).

Samarkand kalesi.

Samarkand'da Timur'un türbesi.

Samarkand'ı hiç de uygun olmayan bir zamanda ziyaret ettim, bu yüzden bu yer hakkında ancak diğer şehirlerle karşılaştırmak suretiyle bir fikir edinebildim. Samarkand'a girdiğim zaman çarşının büyük bir kısmı enkaz haline gelmiş ve üzerinden sütûn gibi duman çıkıyordu; caddeler, yıkılan evler yüzünden ayak basacak kadar ince bir toz tabakası ile örtülmüş olup, bunlar atın her adımında koyu bir duman bulutu gibi yükselerek insanın ağız ve gözünü bir kir tabakası ile örtüyor ve hemen hemen görmesine mani oluyordu. Ahali ve bilhassa ihanetleri yüzünden Rus'ların hiddetinden en çok korkan alimler kaçmıştı, çarşının sağlam kalan kısmı bile pazar günü hemen hemen bomboştu. Bu yüzden burada çok az malzeme toplayabildim ve eski yapılarla Yahudi şehrini ziyaret etmekle yetindim.

Samarkand'ın mimarî eserleri medrese, camii ve türbelerden ibarettir, Samarkand âbidelerinin birçoğu Vambéry tarafından tasvir edilmiş olmakla beraber, bunları ben tekrar zikretmek istiyorum, çünkü Vambéry'nin tasvirine birçok hatalar karışmıştır.

En eski âbideler Timur devrinden kalmadır. En enterasan ve iyi muhafaza edilmiş olanı cihangir Timur-Lenk'in türbesi olan Türbeti-Timur'dur. Bu, üzeri sırlı tuğlalardan inşa edilmiş olup, dış duvar çok hoş arabesk mozayıklar gösterir. Türbe, sekiz köşe üzerine yapılmış ve üzerinde mavi sırla örtülü kavun biçiminde kubbesi vardır; yanlarda tuğladan imal edilmiş iri ve yüksek iki sütûn vardır ki, eskiden bunların yanından bir döner merdivenle çıkılmış, fakat şimdi buradan çıkmanın tehlikeli oldu-

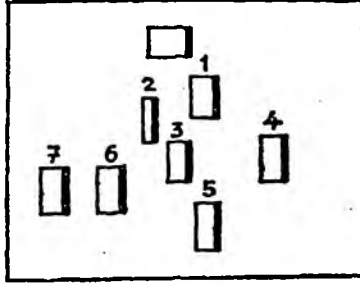
ğunu söylüyorlar. Sütun duvarları da sırlı taştan arabesk mozayiklerle süslenmiştir. Türbenin önünde büyük br giriş kapısı vardır, bu da türbenin kendisi gibi süslenmiş olup üzerinde şunları okumak mümkündür:

عمل العبد الضعیف محمد بن محمود ال إصفهانی

("Bunu, zayıf kul Muhammed İbn Mahmud el-İsfahanî yapmıştır"). İkinci büyük kapıdan girilince, sol duvar kenarındaki kavisli bir yol, bir kubbe ve mihrap gibi dört oyuğu olan esas mezarlığa götürür. Duvarlar iç taraftan muhteşem yeşim taşı levhalarıyla kaplanmış ve üzerine muhtelif yazıtlarla güzel oyulmuş arabeskler tersim edilmiştir. Mihrapların köşeleri de aynı şekilde güzel süslenmiştir. Taş levhalarla örtülü zeminin ortasında yedi mezar ve Mekke tarafında, üzerine yüksek bir bayrak geçirilmiş bir direk vardır. Fakat güzel binanın içerisi çok perişandır. Duvar süslerinin çoğu kopmuştur. Ortada büyük bir kaç yığını vardır. Mezar ve duvarların bozulmuş yerleri ancak kısmen, ve bilhassa son zamanlarda General Kaufman tarafından bekçilere bu maksatla büyükçe bir para hediye edildikten sonra tamir edilmiştir. Mezar taşları türbenin ortasında aşağıdaki şekilde 'sıralanmış ve bunlar hemen hemen tamamıyla kırılmış fena bir ağaç parmaklıkla çevrilmiştir. (Yandaki resme bakınız).

1. Mezar taşı, 3 arşın uzunluk ve 3/4 arşın genişliğinde, kül rengi mermerdendir. Şimdi üst kapağı badanalanmıştır. Kılavuzumun söylediğine göre, burada Timur'un öğretmeni Mir Seyid Bārākā Şeyh

yatmaktadır; Timur'un ölümünden iki yıl sonra vefat etmiştir.

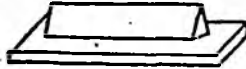
2. Mezar taşı, ancak $1\frac{1}{4}$ arşın uzunluk ve iki karış genişliğinde, üzerinde yazıtlar olan kül renginde mermerdendir. Bu, Uluk-Bek'in oğlu Mirza Abdul-Latif Mirza'nın mezar taşıdır, vefatı: 854 (=1450).

3. Mezar taşı, 3 arşın uzunluk ve $\frac{3}{4}$ arşın genişliğinde kara mermerdendir. Ortasından kırılmış, taşın üzerinde şöyle bir şekil ve etrafında okunaksız bir yazıt vardır. Bu, 807 (=1403) te ölmüş olan Timur'un mezar taşıdır.

4. Mezar taşı, 3 arşın uzunluk, $\frac{1}{2}$ arşın genişliğinde üzerinde yazıtı olan kül rengi mermerdendir. Bu, 853 (=1449) da ölmüş olan, Timur'un torunu Mirza Uluk-Bek'in mezar taşıdır. Bu taşın yan duvarları ve kapağının bir kısmı kireçle kaplanmıştır.

5. Mezar taşı parçalanmış ve onun yerine tuğladan üç köşeli bir menşur yapılarak yakında kireçle badanalanmıştır. Bu, Mirza Uluk-Bek'in oğlu Mirza İbrahim'in mezar taşı idi; ölümü: 854. Menşurun altındaki taş levha beyazımsı mermerdendir.

6. Mezar taşı tamamıyla kireçle kaplanmıştır, bunun, 853 yılında ölen Mirza Uluk-Bek'in oğlu Mirza Bedik'in mezar taşı olduğunu söylediler.

7. Mezar taşı, $3\frac{1}{2}$ arşın uzunluğunda kül rengi mermerdendir. Her tarafında Kuran ayetleri yazılmış ve iyi muhafaza edilmiştir. Bu, Uluk-Bek'in oğlu Mirza Nayin'in mezar taşıdır. Bana, ölüm yılını söyleyemediler.

Tam türbenin giriş kapısı yanında, yerde bir açıklık vardır, buradan bir merdivenle türbenin altında bulunan geniş bir mahzene inilir. Burası kaba tuğladan yapılmış, iyi muhafaza edilmiş, fakat her türlü süs veya şekilden mahrumdur. Bu mahzende, tam türbedeki mezar taşlarının altında yine düz mermer levhalardan ibaret yedi mezar taşı vardır ve yukarıda adı geçen şahıslar esas burada gömülmüşlerdir.

Şehrin ortasında tam çarşının yanında üç medrese vardır, bunlar güzel süslenmiş cepheleriyle dikdörtgenin üç yanını çevirirler. Burası Samarkand'ın yegâne öyle bir yeridir ki, insan burada, mimari eser-

lerin simetrik bir şekilde dizilmesiyle göze hoş bir tesir bırakmak için gayret sarfedildiğini görür. Âbideler iyi bir durumda bulunsa ve meydana da bir dereceye kadar temiz tutulmuş olsa, burası hakikaten bir Asya şehrinin ender bir süsünü teşkil eder.

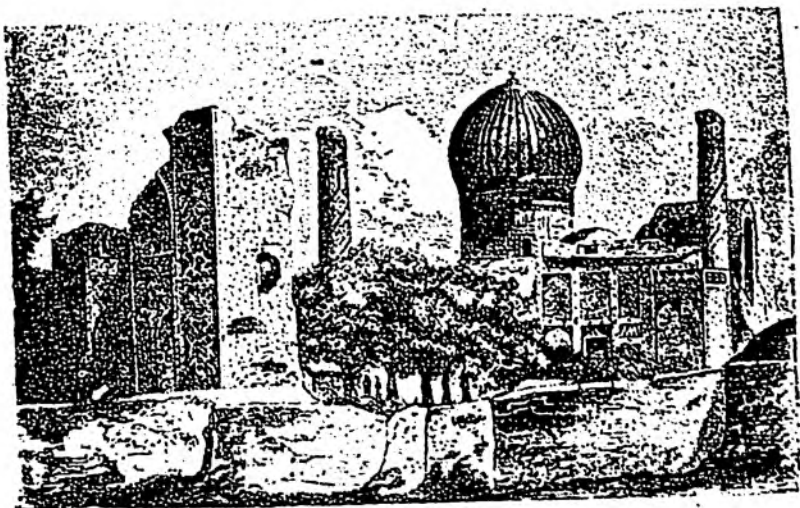
Üç medresinin adları şöyledir: Medrese-i Şirudar, Medrese-i Tille-Kari ve Medrese-i Uluk-Bag. Medreselerin meydana bakan esas cepheleri, aynen Türbeti-Timur'da olduğu gibi donuk yeşil, koyu mavi, ak ve kırmızı renkte sırlı tuğlalardan mozaiklerle süslenmiştir. Bundan başka Medrese-i Uluk-Beg'in yanındaki esas kapının üzerinde mozayikle süslü iki muazzam kaplan da vardır. Karşılıklı duran iki medresenin esas kapısını sağ ve solunda tek başına duran, tuğladan yapılmış ve arabesk mozaiklerle kaplı bir sütun bulunmaktadır. Medresenin herbiri, içerdeki avluyu ihata eden bir dikdörtgen üzerine yapılmıştır. Yalnız ön cephede pencere oyukları vardır, diğer yanların pencereleri ancak avluya bakar. Ön cepheyi yüksek, kubbeli ve sivri kemerli kapılar süsler, diğer üç yan kavun biçiminde kubbelerle süslenmiştir.

1. Medrese-i Şirudar, 1010 yılında Yalang-Tuş-Bagadur tarafından yapılmıştır. Esas kapıdan avluya girildiği zaman her kanadın ortasının içinde yüksek birer kapı gözüktür; bu kapıların arasında iki kat halinde kapı girintileri sıralanır. Her kapı bir hücreye götürür, her hücrede iki mulla yaşar. Medresede 64 oda vardır, buna göre 128 mulla oturmuş demektir. Medresenin avlusu döşenmiştir.

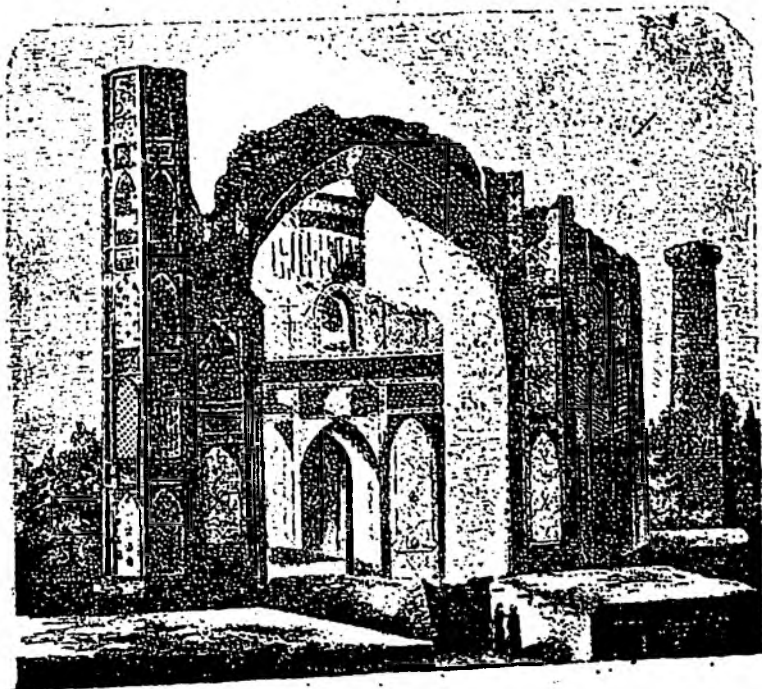
2. Medrese-i Tille-Kari, Medrese-i Şirudar'dan daha sonra 1020 yılında yapılmıştır, fakat iç kuruluş bakımından aynen ona benzer. Burası Medrese-i Şirudar'dan biraz küçüktür, içerisinde 112 mullanın oturduğu 56 odası vardır. Sol kanadın yanında yüksek ve sivri kemerli cami vardır. İmamın merdiveni mermerdendir. Caminin oyuklarında, Timur'un türbesine benzetilerek yapıldığı anlaşılan süsler vardır.

3. Medrese-i Mirza Uluk-Beg. Timur'un torunu tarafından yapılan bu medrese yukarda adı geçenlere nazaran daha küçük ve ancak tek katlıdır. İçerisinde ancak 24 oda mevcut olup, bunlarda 48 mulla yaşamıştır. Arka kanadın içinde olan cami harap olmuş ve tekrar tamir edilmiştir. Şimdi ağaç sütunlar üzerine dayanan ve oyma süsleri ihtiva eden tahta tavanı vardır.

Bütün medreselerin en muhteşemi, Timur zamanında yapılmış muazzam bir eser olan Medrese-i Hanım'dır. 791 yılında Timur'un karısı tarafından inşa ettirilmiştir. Bunun yapılışında, hiç şüphesiz yukarda adı geçen medreseler nümune olarak göz önünde tutulmuştur, çünkü tertip bakımından aynen onlara benzer, ancak hacmi ile onları çok geçer. Esas cephenin önündeki sütunlar, yukarda adı geçen medreselerin kubbesi kadar olmuştur. Medresenin büyük bir kısmı şimdi haraptır ve yıkılan tuğlalardan etraftaki caddelerde bulunan sıra sıra evler yapılmıştır, yan kanatlar tamamiyle yıkılmış, sol kanadın bir kısmı şimdi ambar olarak kullanılmaktadır. En iyi muhafaza edileni arka kanatta bulunan camidir. Kubbenin kemeri muazzam bir yüksekliktedir. Duvarın iç

(Yandan görünüş).

(Önden görüntü)
Samarkand'da Medrese-i Hanım

süsleri kopmuş, kubbe, ortasından çatlayarak birkaç arşın genişliğinde bir açıklık meydana gelmiştir; bununla beraber sağlam ve sarsılmaz bir halde durmaktadır. Camiin içinde mermerden büyük bir rahle vardır. Mozaik süsleri cazip bir güzellikte olan muhteşem yapının, ahalinin tembellik ve hasisliği yüzünden böyle harap olduğunu görmek insana hakikaten ıstırap veriyor, onlar, azametli eserin muhafazası için hiçbir şey yapmamışlardır. Medrese-i Hanım'ın büyüklüğü diğer medreselerle karşılaştırıldığı zaman, burada birkaç yüz mullanın barındığı katiyetle kabul edilebilir.

Şehrin dışında, kuzey-doğu cihetinde Hazret Şah-Zinde (Kasim ben Abbas) ın türbesi bulunmaktadır. İçinde mezarın bulunduğu bina, oldukça yüksek bir yerde durmaktadır. Etrafında, şimdi şehir duvarlarına kadar uzanan muazzam bir mezarlık vardır. Caddeden esas türbeye kadar olan bütün taraça muhtelif binalarla dolmuştur; bunların intizam-sızlıkları, muhtelif zamanlarda meydana geldiklerini göstermektedir. Kasim ben Abbas'ın türbesine, binalar arasından geçen oldukça dar ve taş döşeli bir yoldan çıkılmaktadır. Mermer basamaklara hiçbir yerde raslamadım.

Birkaç mullanın refakatinde binaya doğru yürüdük; etrafa sessiz bir durgunluk vardı. Caddenin birçok yerinde, toprak üzerinde ibadete dalmış ve dua eden hacılar bulunuyordu.

Türbeye vardığımız zaman, bir kapı ve sivri kemerli dehlizden geçerek duvarları çok güzel süsleri ihtiva eden camiye götürüldük. Yanımda bulu-

nanlar burada kısa bir dua okudular, sonra küçük bir kapıdan geçerek küçük bir odaya girdik. Burada evliyanın bayrağı asılı idi. Odanın batı tarafında demir bir parmaklık ve bunun arkasında da evliyanın mezarı duruyordu. Yanımda bulunanlar, hurmetle yüzlerini parmaklığa dokundurarak ellerini sürdüler, sonra da Fatiha okudular.

Ben parmaklığa yaklaştım ve bunun arkasında kaba duvardan küçük bir oda gördüm, tuğladan örülmüş mezar bunun içinde idi. Mezarın üzerinde yeşil ve mavi kumaştan bir yığın paçavra vardı. Yanımda bulunanlar, şimdi, evliyanın neslinden geldiğini söyledikleri türbe bekçisine küçük bir hediye vermemi talep ettiler. Burasının eskiden Timur'un yazlık yeri olup olmadığını sorduğum zaman, bu hususta bana hazır olanlardan kimse cevap vermedi, ancak buradaki binanın 795 yılında yapıldığını ve Kasım ben Abbas'ın kendisini bu yerde, canlı olarak gömdürdüğünü söylediler.

Şehrin güney kısmında Samarkand'ın kalesi bulunur; burası şehre nispetle çok büyük ve herhalde birkaç verst genişliğindedir. Etrafını çeviren hisar pek yüksek değilse de, duvarı çok yüksek ve sağlamdır. Burada birkaç gün önce şiddetli bir savaş cereyan ettiği için ve kale de şimdi daha iyi bir müdafaa şekline sokulduğundan, tabiidir ki, her şeyi büyük bir tertipsizlik içinde ve eskisine nazaran bambaşka durumda buldum. Kalede bütün sahanın cadde ve sokaklarla dolu olduğunu görmek mümkündü. Birbirini kateden caddelerden ibaret bu yumağın ortasında emirin sarayı vardı; emir burada

senede ancak birkaç ay oturmuş ve her yeni emir burada tahta çıkmıştır. Dışardan bakıldığı zaman saray diğer binalardan pek farklı değildir, yalnız duvarları daha kalın ve daha muntazam yapılmıştır. Saray, yanyana sıralanan birçok avlu, bina ve galerilerden mürekkeptir. Evlerin hepsi de balçık-tandır, ancak bazıları mermer sıva ile kaplanmıştı.

Emir sarayının her bakımdan yeni bir yapı olduğu gözüküyor. Bunun gibi bütün kalede dahi hiçbir yerde eski binaların izlerine raslanmaz, kalenin bir tarafında uzanan ve içerisinde Kudfi Çârdaun'un da türbesi bulunan mezarlık bir istisna teşkil eder. Bunun üzerine mozaiklerle süslü bir kubbe yapılmıştır. Bunun aşağısından, muhtelif galeri ve yer altı yollarından geçilmek suretiyle, kale seviyesinden de aşağıda evliyanın mezarına varılır, Hazret Şah-Zinde'nin mezarı gibi burası da tuğladan yapılmış ve üzerinde bir yığın paçavra bulunmaktadır. Mezarın önüne kurulmuş olan parmaklıktan, pis ellerle mukaddes yere dokunulmasın diye, eskiden hiç kimseyi geçirmezlermiş. Şimdi ise parmaklık açıldı ve mezarın başında da kimse bulunmadığı için ben daha yakından tetkik edebildim. Mezarın üstünde, üzerinde yazıt olan ve Kök-Taş'ın yanındaki duvara yerleştirilmiş taşa benziyen uzunca bir kara taş vardı, fakat birçok yeri okunmaz halde idi; bu yazıt, aynen yukarda zikredilen karakterde yazılmıştı. Bu türbenin Timur zamanında yapıldığı söyleniyor.

Timur zamanında, Samarkand daha büyükken, kale burada değil, takriben şehirden 3-5 verst mesafede bulunuyordu. Ben bu civarı da ziyaret ettim

ve burada her tarafından girilmesi zor oldukça önemli bir yükseklik buldum. Bu yüksekliğin üstünde suni olarak yükseltilmiş ikinci bir kısım daha vardı ve bunun üzerinde tek tük eski istihkâmın izleri gözü-küyordu. Bu kalenin durumu müdafaa için son derece uygundu, çünkü tabiat onuher türlü hücumu karşı koruyor, aynı zamanda yakınlığı ile şehre de hâkim bulunuyordu. Burada, yerde kazılmış birçok çukur vardı, bana söylediklerine göre bunlar, savaş esnasında servetin gömülmesi için kullanılmış.

Şehrin güney-doğusunda, Buhara kapısından takriben 1 1/2 verst mesafede, bahçelerin arasında Medrese-i-Hoca Ahrar bulunmaktadır. Bu aynen Medrese-i Şirudar stiline göre yapılmış ve onun gibi mozaiklerle süslenmiştir. Takriben 320 yıl önce yapıldığı söyleniyor. Cami üzerindeki kubbe artık çökmüştür. Bu medresede 30 hücre vardır ve 60 mulla yaşamıştır. Medresenin yanında muazzam ağaçlı güzel bir bahçe vardır. Bahçede yeni bir cami yapılmış, fakat bu da çok zarar görerek 14 yıl önce medrese ile birlikte tamir edilmiştir. Bahçede, tuğladan yapılmış dört köşeli bir seddin üzerinde Hoca-Ahrar'ın türbesi bulunmaktadır. Mezarın üzerinde tamamiyle yazıtla dolu kara mermerden yüksek bir levha vardır. Mezarın önünde, üzerinde fener yakılan bir direk ve at kuyruğundan sorguçlu yüksek bir bayrak vardır. Bana, Hoca-Ahrar'ın 396 yıl önce öldüğünü söylediler.

Yeni medreselerden bir de ancak Medrese-i-Ali zikre değer. Burası Emir Musaffar¹ tarafından ya-

¹ Muzaffer demektir.

(Çeviren).

pılmış olup, kaba tuğladan imal edilen büyük ve tek katlı bir dört köşeden ibarettir, mullalar için 48 hücresi vardır. Bu medresenin avlusunda, yüksek ağaçlarla çevrili büyük bir havuz mevcuttur.

Bu medrese ve evliyaların türbelerinden başka şehrin içinde ve civarında, az veya çok meşhur olan ve hacılar mevcuttur. Bunlardan, ziyaret etmiş olduğum en meşhurlarını aşağıda zikretmek istiyorum.

1. Mehtüm-i Horazm; Horazm'dan takriben 120 yıl önce buraya göç etmiş olan bir ailenin, birçok mezarları içine alan büyük mezarlığı. Mezarların birçoğunu çok güzel mermer levhalar süslemektedir. Mezarlığın yanında iki cami ve içinde havuzlar olan enfes bir meyva bahçesi vardır. Camiinin yanında 6 odalı küçük bir medrese de bulunmaktadır. Burada şimdi bile evliyaların ahfadı yaşamaktadırlar. Medresenin sakinleri, Samarkand'ın ikinci alınışından sonra hepsi de kaçmışlardır.

2. Takriben 800 yıl önce ölmüş olan Hoca-Nispetdar'ın türbesi. Tuğladan yapılmış ve ağaç bir parmaklıkla çevrilmiştir. Türbenin yanında, zengin tüccar Hacı-Bay tarafından yapılmış bir cami vardır.

3. Evliya Hoca-Yakub'un türbesi. Timur zamanında yapıldığı söylenen bir kubbe ile tezyin edilmiştir. Mezarın yanında Türbeti-Timur'a benzetilerek yapılmış bir cami ve bunun yanında da tüccardan Hacı-Bay tarafından yaptırılmış olan ikinci bir yeni cami mevcuttur. Eski camide, Hoca-Yakub'un mezarlarına inilen bir açıklık vardır. Yakub'un

mezarı yanında, yukarda anlatılanlara benzeyen, fakat yazıtı okunaksız olan uzunca bir siyah taş gördüm.

4. Mescet-i Kalender, Mekke'den Samarkand'a gelmiş olan Kalender Hacı-Sefa'nın türbesidir. Tuğladan yapılmış, ağaç parmaklı ve ağaçtan damı vardır. Türbenin yakınında adi bir cami bulunur. Buna ait olmak üzere çok büyük ve güzel bir sebze bahçesi ve bağ mevcuttur. Bahçedeki bir çok küçük kulübelerde fakirler ve hacılar barınırlar. Bahçenin geliri bu fakirlere aittir.

Yazın namaz kılmak üzere açık galerileri ihtiva eden basit camilerin sayısı Samarkand'da pek çoktur. Camiler, burada umumiyetle ahalinin toplandığı biricik gölgeli yerlerdir, çünkü en küçük caminin yanında bile su deposu ve küçük bir bahçe bulunmaktadır. Bu yüzden camilerin yanında karmakarışık bir faaliyet hüküm sürer; burada müminler büyük bir vecd içinde ibadette bulunurlar, tam onların yanında mühim bir işi görüşen tüccarlar oturur, orada dinî hikâyeler anlatan birinin etrafında halka olarak dikkatle dinleyen erkekler görünürler; burada yine meyva ve ekmekten ibaret sade yemeklerini yemekle meşgul adamlar gökmüştür. Kalabalık bir oraya, bir buraya dalgalanır. İnsan umumî bir eğlence bahçesine girdiğini zanneder, ancak muhtelif gruplar arasında ibadete dalmış olanlar burasının Allahın evi olduğunu hâtırlatıyor. Müslümanların bu taassubu anlaşılmıyacak bir şeydir! Daha biraz önce her kâfiri çığner gibi gözüken bu adamlar, beni camide kahvaltı yapmaya davet ettiler, hiçbir yerde

kâfirden korkan bir kimseye raslamadım, hayır, onlar, çok defalar canlı konuşmalarımıza bile katılıyorlardı.

Umumî olarak, biz hristiyanların burada dost gehrelerle az karşılaştığımız inkâr edilemez; sık ve kara gür kaşların altındaki kara gözler sık sık haşın ateşle parlıyor ve insan, bu keskin nazarlardan biri üzerine dikildiği zaman gayrı ihtiyarî elini gizlice silâha uzatıyor. Ahalinin, çok az olmakla beraber ancak bir kısmı burada hristiyanları hakikî bir heyecanla karşılamıştır ki, bunlar da Yahudi'lerdir. Ne acayip bir talih! Avrupa'da asırlardan beri hristiyanlarla düşman olarak yaşayan Yahudi, burada aynı hristiyanları ısıldayan gözlerle karşılıyor, neşe ile ona yaklaşıyor ve bir selâm işareti yapabildiği zaman çok seviniyor. Hristiyanları gururla dost ve koruyucu sayıyor ve bizim yanımızda müslümanlara tahrik edici nazarla bakıyor.

5. Kattı Kurgan. Samarkand'ın takriben 60-70 verst batısında, Nurpay kanalı üzerinde bulunan Katta-Kurgan şehrinde, Buhara'lı sınır komiserlerinin gecikmesi yüzünden, bir haftadan fazla beklemek zorunda kaldım. Burada çok iyi yerleştik; emrin muhteşem bahçesinde, büyük bir havuzun etrafında, muazzam karaağaç'lar tarafından koyu bir şekilde gölgelendirilen bir hıyabanda çadırlarımızı kurduk. Emîrin bahçesi oldukça büyüktür, bizim anladığımız mânada bir sayfiye parkına uymakta ise de, kuruluşunda buranın bahçelerinde hiç görülmiyen bir intizam vardır: çok büyük ve yüksek ağaçları, güzel üzüm çubukları ile örtülmüş yüksek çardakları olan

geniş ve güzel yollariyle oldukça istifadeli bir şekle sokulduğu gözüküyor. Behçenin yanında, emîrin, birçok bina ve avlulardan ibaret evi bulunmaktadır. Burası oldukça hoş bir yaz ikametgâhıdır, fakat hiçbir yerinde göze batacak hususî süsleri yoktur. Esas binada, bahçeye bakan ve gündüz açık bırakılan iki pencereyi büyük bir salon ve öte taraftaki avlunun arkasında bir galeri vardır. Bu avluda küçük bir cami ve bunun yanında da memurların ikamet odaları bulunmaktadır. Esas binanın sağında kadınlar evi ve bunun ortasında kapalı bir avlu vardır ki, ışığını damdan, kale pencerelerinden alır. Duvarlar hep sade bir şekilde badanalanmıştır. Bu avluya bitişik olarak, ahır ve hizmetkârlar için birçok başka avlular da mevcuttur. Emîr burada yazın umumiyetle iki ay kadar kalmıştır.

Emîrin bahçesi esas şehrin güneyinde, takriben yarım verst mesafede bulunmaktadır. Buradan şehre, Orta Asya'nın hiçbir yerinde raslamadığım dümdüz bir yolla gidilmektedir. Kattı-Kurgan şehri kendisi, hemen hemen tam bir dik dörtgen içine kurulmuştur ve ört cephenin ortalarında kapıları vardır. Güneyde Samarkand Dârvazı (Samarkand kapısı), doğu cephesinde Aydar-Çaman Dârvazı, kuzey cephesinde Bazar Dârvazı ve batı cephesinde de Buhara Dârvazı bulunur. Şehrin ortasındaki küçük bir yüksekliğin üzerinde nisbeten ufak bir içkale mevcuttur. Caddeler dar ve eğri, evler ve duvarların çoğu yarı yarıya haraptır. Şehrin içinde ancak bir bahçe görebildim, bundan başka camilerin etrafında da biraz ağaç topluluğu vardır; şehirdeki evlerden ancak bir tanesi tuğladan yapılmış olup, bu da, tam içkalenin ve ta-

nesi tuğladan yapılmış olup, bu da, tam içkalenin ve çarşının yanında bulunan camidir. Bunun adı Medrese-i Nakıp'tır ve takriben 70 yıl önce yapılmıştır. Bu da avluyu çeviren bir dört köşe üzerine inşa edilmiştir. Yazın medrese tamamıyla boş durmaktadır, şu anda iki müderris, bir hatip, bir imam, bir müezzin ve bundan başka 15 kör vardı. Kışın burada barınanların 100 e yakın olduğunu söylüyorlar. Çarşı, birçok kıvrımlar yaparak uzanan bir caddeden ibarettir, kalenin güneyinde başlar ve Bazar Dârva-zı'na kadar gider. Çarşının yanını ihata eden iki sıra evlerde açık dükkânlar vardır, bunların çoğu pazar olmayan günlerde kapalı kalır, ancak zanaat sahiplerinin turduğu dükkânlar her gün açıktır. Pazar yerinde ancak iki kervansaray gördüm. Zikredildiği gibi, evlerin çoğu pek küçük ve yarı yarıya haraptır, şimdi memurlara askerler oturduğu için bunların çoğu boştur. Esas şehir ahalisinin büyük bir kısmı çok fakirdir, bunların eskserisi küçük zanaat sahibi, işçi ve parekendeci tüccardır; burada da 30-40 Yahudi ailesi yaşar. Ancak iki veya üç zengin tüccar vardır. Pazar olmayan günlerde şehir çok ıssızdır, çarşıda insan toplulukları pek bulunmaz, diğer caddeler ise ölmüş gibidir. Burada, aslen Afgan'lı olup, takriben 15 yıl önce Kâbul'den buraya gelerek yerleşen çok zengin bir tüccarla tanıştım. O beni kendisine çağırdı, ben de daveti memnuniyetle kabul ettim. Onun mülkü birçok avludan ibaret olup, bunun üzerinde ambarlar ve ipek fabrikaları vardı. Ortada iki katlı ikamet evi bulunuyor ve bunun ikinci katında misafirler için çok güzel döşenmiş odalar mevcuttu. Duvarlar alçlandı, çok güzel oy-

ma tezyinat ve arabeskleri ihtiva ediyordu, duvar satırları üzerine keskin renkli çiçek buketleri resmedilmiş, tavan ise çok cazip renkli süslerle parlıyordu. Bütün zemine Türkmen halıları serilmişti. İkrâm edilen şeyler her zaman olduğu gibi havuçlu pilâv, çay ve meyvadan ibaretti. Ev sahibinden ipek ticareti üzerine bazı notlar alabilmek, benim için çok enteresan bir hâdise oldu.

Kattı-Kurgan bazar'ı hakkında toplayabildiğim malûmat, takriben işte bunlardan ibarettir. Öyle zannediyorum ki, Kattı-Kurgan'daki ticarî durum Rus'ların işgalinden sonra az değişmiştir, çünkü umumiyetle Zerafşan vâdisi harpten hiç müteessir olmamıştır. Sonraları Zerafşan vâdisinde bunu tetkik etmeye fırsat bulmuştum. Bu yüzden Kattı-Kurgan'ı Zerafşan vâdisinin ticareti üzerine malûmat toplamak için en uygun yer olarak ele aldım.

Zerafşan vâdisini çeviren dağlardaki meskûn yerler

Zerafşan vâdisi aralıksız sıralar halinde meskûn yerlerle dolu olduğu halde, sınır dağlarındaki yerleşme noktaları çok dağınık bir halde münferit yükselikler arasında bulunur. Bu durum, tabii olarak susuzluktan ileri gelmektedir, çünkü topraktan küçücük bir su kaynağının fışkırdığı herhangi bir yerde derhal birkaç çiftliğin meydana geldiği görülür.

Güney sınır dağlarındaki yerleşme noktaları, çıplak bozkırda yükselen az sayıda evlerden kurulmuş küçük köylerden ibarettir; en mühimleri Kara-Su, Daul, Şor-Kuduk ve Sirâ-Bulak'tır. Bu köyler

çok acıklı bir manzara arzeder, evler, kurumuş bozkırın kendisi gibi kül rengindedir ve vâdileri göldeki vaha gibi gösteren her türlü ağaç süsünden mahrumdur. Su, insan ve hayvanlara içmek için zor yetişir ve bunun da kısmen sunî olarak kuyudan çıkarılması icabeder, bu yüzden insanlar ağaç yetiştirmek gibi lüks işlere girişmezler. Buna karşılık bu köyler arasındaki uzun dalgalı dağlar, sonsuz ekin tarlalarıyla örtülüdür. Bu tarlaların sunî sulamaya ihtiyaç göstermeyişi hayrete şayandır. Şiddetli kuraklık karşısında burada ekinin nasıl yetişebileceği anlaşılmaz bir haldir. Fakat bu tarlaların görünüşü de bütün bozkır gibi acıklıdır. Bunlar bizim, üzerinde başaklardan bir denizin cazip dalgalarla sallandığı bol ekin tarlaları değildir. Bunlarda ancak kısa, cılız ve seyrek saplar mevcut olup, aralarından bütün toprak zemin gözüktür, bu yüzden, ekilen tarla bozkırdan kesin olarak ayrılmaz. Burada ekin hasılatının çok az olduğunu söylüyorlar, iyi senelerde ekilen tohumun dört veya beşte birinden fazlası ekin yapamazmış. Savaşın en şiddetli kısmı bilhassa burada cereyan ettiğinden, ahalinin çoğu güneye kaçmış bulunuyordu, bu yüzden Daul, Sirä-Bulak ve Tim-Tag arasındaki bütün ekin tarlaları (bunlardan Sirä-Bulak'ın batısında bulunan tarlalar, Samarkand'daki Yalangtuş medresesi vakfına aittir), biçilmeden kalmış ve tamamiyle kurumuştur.

Zerafşan'ın kuzeyinde büyük su yatakları mevcut olduğundan, burada ağaçlarla süslü köylere, ve daha büyük tarla ve çayırliklara raslarız. Bir bütün olarak Ak-Tag ile Zerafşan arasındaki köyler Zerafşan vadisinde olanlardan hiç de farklı değildir, ancak

bunlar daha geniş sahada ve birbirinden uzak olarak yapılmış ev ve bahçelik gruplar halinde dar nehir vadileri boyunca uzanırlar. Burada da birçok dağ sathlarına buğday ekilmiştir.

Nuratanın-Tagı dediğimiz dağlık bölgede, yani Kara-Tag'ın kuzey sırtları ile Ak-Tag, Karaşa-Tag ve Hodum-Tag'ın güney sırtları arasında, su noksanlığı yüzünden köyler nisbeten azdır. Saray köyüne kadar olan batı kısmı Nurata Beg'liğine aittir. Şehir Nuratanın-Tagı'nın batı eteklerinde bulunur ve Kattı-Kurgan'dan daha küçük olduğunu söylüyorlar. Bununla beraber o, bütün Beg'liğin en büyük, ve hattâ denebilir ki biricik şehridir. Bundan başka da Çüä, Bagacat, Akçap, Cuş, Koşrovat, Pşat gibi daha birçok pazar yerleri mevcut olup, bunlar takriben 50-150 dağınık çiftliklerden ibarettir; bunlardan Akçap, Cuş, Pşat gibi bazıları oldukça çok ve büyük bahçelere maliktir. Diğer köyler ancak birkaç çiftlikten ibaret olup, dağınık bir halde dağ eteklerinde bulunurlar. Adamlar, dağlarda dahi ancak ziraatle geçinirler. Sebze az yetişir, pirinç ile pamuk hiç yetiştirilmez, çünkü dağlık bölgelerde iklim Zerafşan vadisine nazaran daha soğuktur. Burada ot ve kuru ot son derece pahalı olduğu için, Nuratanın-Tagı'ndaki dağlıların hayvan mevcudu pek azdır. Nuratanın-Tagı adı verilen dağlık bölgenin doğu kısmı, Cisak Beg'liğine aitti. Burada yaşayanların sayısı batıya nazaran daha azdır, ve oldukça büyük bir köy olan Türsün istisna edilirse, meskûn yerlerin çoğu münferit çiftliklerden ibarettir. Adamların büyük bir kısmı çoğu küçük olan çayların kenarında keçe çadırlarda otururlar. Bahçeler ancak istisna

teşkil eder, umumiyetle yurt'ların civarında ancak sunî çayırliklar vardır. Kara-Abdal ve Nakrut boyunca nüfus daha sıktır.

Ancak Karaşa-Tag'ın doğu sınırına vardktan sonra, Kongrat köyü civarında nüfus nispeten sıklaşmaya başlar, bu durum Cuma-Bazar'da o kadar fazlaşır ki, insan tekrar Zerafşan vadisine vardığını zanneder. Buradan itibaren Zerafşan vadisine vardığını zanneder. Buradan itibaren güney-batıda Çiläk şehrine kadar aralıksız olarak meskûn yerler uzanır; Çiläk, Katt-Kurgan'dan daha az önemli küçük bir şehirdir, fakat eskiden burada bir Beg oturmuştur.

Çiläk'in etrafı hakkında geniş bilgi verebilecek durumda değilim, çünkü hastalandım ve Cuma-Bazar ile Samarkand arasındaki yolu ancak büyük zorlukla katedebildim.

Eskiden dahi Cisak Geg'liğine ait olan Kara-Tag'ın kuzeyindeki bölgeyi gezmedim. Burasının da Kara-Tag ile Ak-Tag arasındaki dağlık araziden çok az ayrıldığını söylediler. Buradaki biricik büyük mevki Uhum istihkâmıdır.

NÜFUS

Zerafşan vâdisinin ahalisi, dillerine göre iki gruba ayrılabilir: 1) Türk ağızı konuşan boylar ve 2) Farsça konuşan boylar. İkinci grup ancak dağlık bir halde münferit yerlerde bulunurken, birinci grup nüfusun çoğunluğunu teşkil eder, Farsça konuşan ahali, umumî bir isim olarak Tacik diye adlandırılmaktadır. Burada Farsçaya, tahsil görmemiş

köylüler ve göçebe halklar bile Tacik-til (Tacik dili) derler.

Tacik'ler umumiyetle ancak şehirde yaşar ve yalnız ticaret ve sanatla meşgul olurlar. Bunlar kısmen çok eski İran'lı ahaliden ve kısmen de muhacir olarak gelen İran'lılarla, Türkmen'ler tarafından her yıl Hanlıklarda çok miktarda satılan ve serbest bırakılan kölelerden ibarettir. Yeni gelen İran'lı ahalیه umumiyetle İran derler ve bunlar, gizli olmakla beraber kısmen şüirdirler. Tacik'lerin (burada umumî isim olarak bütün İran'lılara böyle diyeceğim) esas oturdukları şehirler: Sır-Darya boyundaki H o - c e n d (burada Tacik şehri ile Özbek şehri biribirinden ayrıdır), U r a - T ä p ä, C i z a k (ahalisi hemen hemen baştanbaşa Tacik'lerden ibarettir) ve Samarkand'dır. Samarkand'm iç şehrinde ancak Tacik'ler oturur denebilir, caddelerde Farsçadan başka dil duyulmaz gibidir. Samarkand'ın batısındaki bahçelerde ve civarında yine hep Tacik'ler yaşar; burada başlıca ipekçilikle meşgul olan bazı İran'lı köyleri de meydana gelmiştir. Tacik'lerin boy adlarını öğrenmek üzere uğraşmam beyhude oldu, onlar, bunun gibi eski tarihleri hakkında da hiçbir şey bilmiyorlardı.

Muhtelif noktalarda az veya çok büyük ilçeler halinde yaşayan Dağ Tacik'leri veya Galca adı verilen kimseler de, eski ahalinin kalıntılarıdır. Bunlar, sanki ayrı ayrı duran yüksek noktalara yapışarak, yükselen selden kurtulmuş eski ahali gibi idiler. Bu büyük Tacik köyleri öğrendiğime göre şunlardır:

1) Kokand'dan bir günlük mesafede, Dauan yolu

üzerinde, bana Şaydan, Babadurhan ve Yangas adlı köylerin bulunduğunu söylediler; 2) Taşkend'in güney-batı dağlarında; 3) Cizak'la Temir-Kouk arasında, Kara-Tag'ın kuzey kenarında; 4) Zerafşan'ın yukarı mecrasında, Pencikend'in doğusunda, Galca ve Kara-Tegin halklarının oturduğunu söylediler. Maalesef bu İran'lı köylerini ziyaret edemedim, bu yüzden onlar üzerine daha fazla açıklamada bulunamıyacağım. Fakat bana söylediklerine göre burada yaşayanların örfü adet ve yaşayış bakımından diğer ahaliden hiç farkı yokmuş.

Zerafşan vâdisindeki Türk ahalinin çoğunu Özbek'ler teşkil eder, büyükçe Arap köylerinin bulunduğu Nurpay civarı, Kattı-Kurgan ve Ziaddin Beg'likleri bundan müstesnadır, fakat onlar artık çoktan Türk tesiri altında kalmışlardır ve şimdi Türkçe konuşurlar.

Özbek'lerin esas boyları hiç de kesin olarak birbirinden ayrılmış halde yaşamazlar, bunlar çok defalar karışmışlardır, fakat yine de esas kitleleri bir arada bulunur. Açık olarak görüldüğü üzere boyların küçük kısımlarına göre adlandırılan birçok kışlak'lar, burada sık sık karışmanın vukubulduğunu göstermektedir. Meselâ "Ming" köylerine Kıpçak'lar arasında raslarız; "Calayır", "Kongrat" vb. lar da böyledir. Boyların birbiriyle olan yakın akrabalıkları hakkında birçok hikâyeler vardır, meselâ Mangıtlarla Känägâz'lerin iki kardeşten türetildiği gibi; bu gibi uydurma şecereler üzerinde durmayı lüzumsuz buluyorum, ancak daha bir şeye temas etmek istiyorum. Mangıt'lardan olan Buhara Hanı, tahta çı-

karken her defasında bir keçe üzerine oturtulur ve bunun dört köşesinden dört boyun mümessilleri tutmuş. Bunlar, Ming, Allat, Bährin ve Batış boylarıdır.

Yukarda anlatılanlardan görülyor ki, umumiyetle Turan'da olduğu gibi, Zerafsan vâdisinde iki dil konuşulmaktadır: bunlar da Farsça ile Türkçedir. Farsça üzerine etraflı bir hükümde bulunmak istemem, fakat burada konuşulan Farsçanın yazı dilinden az ayrıldığı anlaşıyor. Türk diline gelince, burada dört ağız vardır: Kazakça, Kara-Kalpakça, Türkmence, Çağatayca veya Özbekçe.

Bu dört ağızdan ilk üçü birbirine çok yakındır, nalbuki Özbekçe onlardan kesin olarak ayrılır; ancak Özbekçenin yazı dili vardır. Özbek'lerin yaşadığı geniş sahada tabiidir ki, ayrı ayrı ağızlar da mevcuttur; fakat umumî olarak bu dile bir bütün olarak bakılabilir, hiç olmazsa Buhara ahalişi Türkistan Sart'ları ile hiç zorluk çekmeden anlaşabilirler; Orta Asya şehirleri arasında her zaman mevcut olan sıkı münasebet karşısında, bu hiç de şaşılacak bir şey değildir.

Türk dilinin sâflığı meselesine gelince, bu ağızlar en çok, bozkırda konuşulur. En az Arapça ve Frasça sözler karıştırarak konuşan, Kazak'lardır, almış oldukları yabancı unsurları da tamamiyle kendilerine mal etmişlerdir. Fakat onlar arasma da, bazı noktalarda, yabancı unsurlar kuvvetle girmeye başlamıştır, bunu Sart'larla komşu olarak yaşayan bütün Kazak'larda en açık bir şekilde görmek mümkündür.

Saflık bakımından, Nurata dağındaki Türkmen'lerle Kara-Kalpak'ların dili, Kazakçaya çok yakın bulunmaktadır, halbuki bu iki boy sosyal durum bakımından Özbek'lerin tesiri altında kalmış ve bu yüzden artık birçok yabancı sözler de almışlardır.

Zerafşan vadisindeki Özbek köylülerinin dili saflık bakımından, ilk zikredilen ağızlara nazaran çok geride kalır. Arapça ve Farsça ifadeler, yazı bilmiyen kimseler tarafından da bol bol kullanılmaktadır. Dil, bilhassa yabancı kalemle süslenmenin moda olduğu şehirlerde bozulmuştur. Yine şehirlerde, ahalinin, kendisine has bir dil konuşan âlimler sınıfına yaklaştırsa, dil güzelliğinin daha fazla bozulduğu gözüktür. Burada, yalnız sayısız bir sürü halinde yabancı ifadeler kullanılmakla kalmaz, hattâ ana dilin bütün cümle teşkilâtı da değiştirilir ve Türkçe olmaktan çıkar, ahenk kaidesi altüst edilir ve yabancılar uğrunda değiştirilir. Sanki ulema, tabiata aykırı olan böyle şeyleri talep eder gibidir, çünkü mulla, Türkçeye aykırı talâffuzda bulunmak için talebeyi mecbur eder ve halk gibi doğru konuşanları en şiddetli bir şekilde cezalandırır. Bu yüzden daha az tahsilli kimseler okurken mullaya benzeterek talâffuz ederler.

Zerafşan vâdisinin köylü ahalisi insanda daha iyi bir tesir bırakır, çünkü onlarda, şehir ahalisinde hiç mevcut olmıyan muayyen derecede bir kalb saflığı yaşamaktadır. O da paraya düşkündür, fakat şehirliler kadar değil. Bununla beraber onda, tüccardaki çeviklik yoktur, daha ağır ve tembel-dir, fakat vücutça çalışmaktan çekinmez, zaten

mesleği de bunu icabettirir. O, Tacik'i sevmez, onun ince maharetinden korkar.

Kara-Kalpak, Türkmen ve Kazak'lar saf tabiat çocuklarıdır, bunlar kurnaz ve hilekâr olmakla beraber, esasında yine de iyi kalblilik, alicenaplık ve bağlılık gösterirler. Onlar merakla yeni gelenin etrafını sararlar ve o kadar sokulgan olurlar ki, insan onları kendisinden uzaklaştırmakta zorluk çeker. Ahlâk bakımından onlar, Özbek'lerden müspet olarak ayrılırlar.

Dış görünüşe gelince, asıl Türk unsuru burada da İran'lı veya İran tesiri altında kalan unsurdan kesin olarak ayrılır. Türklüğün henüz karışmamış mümessili olan Kazak, Kara-Kalpak ve Türkmen'ler, umumiyetle orta boyda, vücut yapıları tıknaz ve kuvvetli, yüzleri geniş ve yanak kemikleri ileri çıkık, burunları geniş, alınları geridedir. Saçları kumrala çalar karadır. Kaşları dar, sakalları seyrektiler. Tacik'ler, kuzeydeki Sart'lar ve Özbek'lerin büyük bir kısmı umumiyetle ince uzun boylu ve vücut yapıları zayıfçadır. Yüzleri dar ve keskin hatlıdır. Burunları uzun, zarif ve eğri, kaşları sıktır; muhteşem bir sakal muntazam ve asil hatlı çehreyi çevirir. Sakalın keskin kara rengi ve çoğu zaman şüpheli ateşler saçan kara gözler, onlara en güzel erkeklik ifadesini bahşeder, öyle ki, ilk bakışta insan kuvvet ve irade tesiri altında kalır. Yüzlerine hemen hemen her zaman hâkim olan ciddiyet de umumiyetle buna sebep olur.

